

37

memleket

SİYASET YÖNETİM

altı aylık
kuramsal dergi

Osmanlı – Türk Modernleşme Süreci

Olgu Sunumu:

Modernizm

Taner TİMUR

Araştırma Makaleleri:

Türkiye Modern Devleti'nin Osmanlı'daki Kökenleri
Toprak Yönetiminde ve Yönetimsel Organlarda Dönüşüm

Fatma Eda ÇELİK

İstibdat Rejimi ve Osmanlı İktidar Bloğunda Restorasyon,
1882-1908

Çağdaş SÜMER

19. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyal ve Kültürel Hayatın
Modernleşmesi

Özgü ÇİLLİ KUTAN

18. Yüzyıl Osmanlı Kara Ordusunda Teknoloji Transferi:
Fransız Uzmanların Topçu Islahatlarında Rolü

Mehmet Batuhan ÇEKEN ve Necdet HAYTA

Atatürk'ün Halkçılık İlkesi Üzerine Bir Tartışma:
Halkçılık mı Popülizm mi?

Onur Alp YILMAZ

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Modernleşmesi İçindeki
Yerinin Dönemin Karikatürleriyle Analizi

Pınar AYDOĞAN

Dosya Dışı:

Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine Geçişin Belirli Şehirlerde
Milletvekili Dağılımı Üzerindeki Etkisine İlişkin
Bir Değerlendirme: 2018 Milletvekili Genel Seçimleri

Kubilay DÜZENLİ

memleket
SİYASET YÖNETİM

M
S
Y

2022
37

ISSN 1306 8282

memleket Siyaset Yönetim (MSY)

IBSS, EBSCO, ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, Dergipark ve ASOS İndeks'te yer almaktadır.
Altı Aylık Kuramsal Dergi • 2022 • Cilt: 17 • Sayı: 37 • Ulusal Hakemli Dergi
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın • Sertifika No: 0307-06-008465 • ISSN: 1306-8202
Yayın Şekli: 6 aylık - Türkçe

SAYI EDİTÖRÜ

Cenk REYHAN

YAYIN KURULU*

Akif Argun AKDOĞAN, Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Süheyla Suzan GÖKALP, Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Cenk REYHAN, Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Koray KARASU, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi
Can Umut ÇİNER, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi
Evren HASPOLAT, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi
Deniz YILDIRIM, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi
Ozan ZENGİN, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi
Özgün MİLLİOĞULLARI KAYA, Dr.

DANIŞMA KURULU*

Prof. Dr. Örsan AKBULUT, Hacettepe Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Hüsnü AKILLI, Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Kayseri
Prof. Dr. Yüksel AKKAYA, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Birgül AYMAN GÜLER, Ankara Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Tekin AVANER, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Prof. Dr. Tayfun ÇINAR, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Oya ÇİTÇİ, (Emekli) TODAİE, Ankara
Prof. Dr. Ahmet Alpay DİKMEN, Ufuk Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Mehmet ECEVİT, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Cengiz EKİZ, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu
Prof. Dr. Özer ERGENÇ, Bilkent Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Güngör EVREN, Okan Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Atilla GÖKTÜRK, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Can HAMAMCI, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Gülser Ö. KAYIR, (Emekli) Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Nuray E. KESKİN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun
Prof. Dr. Bilsay KURUÇ, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Ayşegül MENGİ, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. İzzettin ÖNDER, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Tayfun ÖZKAYA, Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Metin ÖZÜGURLU, Ankara Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Sonay B. ÖZÜGURLU, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Tülay ÖZÜERMAN, (Emekli) Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Hakan REYHAN, Hitit Üniversitesi, Çorum
Prof. Dr. Seriyse SEZEN, Ankara Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Cem SOMEL, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Erkan TURAL, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Menaf TURAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van
Prof. Dr. Oktar TÜREL, (Emekli) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara
Doç. Dr. Birkân UYSAL, (Emekli) TODAİE
Doç. Dr. Aslı YILMAZ UÇAR, Altınbaş Üniversitesi, İstanbul
* Üyeler, soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

memleket
yayınları

Sahibi: YAYED adına Birgül AYMAN GÜLER

Genel Yayın Yönetmeni: Cenk REYHAN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Zühal SİRKEÇİOĞLU DÖNMEZ

Yazı İşleri Müdürü: Burcu ÖZACIT

Kapak Tasarımı: Kadir YILDIRIMOĞLU

Baskı: DİSK / Genel- İş Sendikası Matbaası, Adakale Sokak No: 4/A Sıhhiye / ANKARA

Tel: 0312 435 44 21

Basım Tarihi: Haziran 2022

memleket Siyaset Yönetim (MSY) Dergisi ulusal hakemli bir dergidir; MSY, IBSS, EBSCO, ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, Dergipark ve ASOS Index indekslerinde taranmaktadır.

<https://dergipark.org.tr/pub/msydergi>

Makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayınlanan makalelerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Genel yayın yönetmeninin yazılı izni olmadan tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında dergide yer alan yazılar hiçbir yolla çoğaltılamaz, dağıtılamaz. Tam metin makalelerine <http://msydergi.com> adresinden erişilebilir.

memleket Siyaset Yönetim

Cilt 17, Sayı 37, Haziran 2022

Osmanlı – Türk Modernleşme Süreci

Olgu Sunumu:

Modernizm

Taner Timur.....1

Araştırma Makaleleri:

Türkiye Modern Devleti'nin Osmanlı'daki Kökenleri – Toprak Yönetiminde ve Yönetimsel Organlarda Dönüşüm

Fatma Eda Çelik5

İstibdat Rejimi ve Osmanlı İktidar Bloğunda Restorasyon, 1882-1908

Çağdaş Sümer.....49

19. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyal ve Kültürel Hayatın Modernleşmesi

Özgü Çilli Kutan.....83

18. Yüzyıl Osmanlı Kara Ordusunda Teknoloji Transferi: Fransız Uzmanların Topçu İslahatlarında Rolü

Mehmet Batuhan Çeken ve Necdet Hayta.....115

Atatürk'ün Halkçılık İlkesi Üzerine Bir Tartışma: Halkçılık mı Popülizm mi?

Onur Alp Yılmaz143

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Modernleşmesi İçindeki Yerinin Dönemin Karikatürleriyle Analizi

Pınar Aydoğan171

Dosya Dışı:

Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine Geçişin Belirli Şehirlerde Milletvekili Dağılımı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Değerlendirme: 2018 Milletvekili Genel Seçimleri

Kubilay Düzenli201

Haziran ve Aralık aylarında yılda iki kez yayımlanır.

İletişim: YAYED Ziya Gökalp Cad. No. 30, Kat. 5, D.17, 06420 Kızılay/ANKARA

Tel: 0 312 430 35 60, Faks: 0312 430 62 90, e-posta: msydergi@yayed.org

memleket Siyaset Yönetim (MSY) Dergisi ekonomi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler, vb. disiplinlerden yararlanarak siyaset bilimi ve kamu yönetimi konularını ele alan bilimsel makalelere yer verir.

Türkçe makaleler yayımlayan *memleket Siyaset Yönetim (MSY)* hem iki hakemin, hem de yazarın değerlendirme süreci boyunca gizli kaldığı hakemli bir dergidir.

memleket Siyaset Yönetim (MSY) Dergisi YAYED yayınıdır; parayla satılmaz.

memleket Siyaset Yönetim

Volume 17, No 37, June 2022

Ottoman- Turkish Modernization Process

Presentation:

Modernism
Taner Timur.....1

Research Papers:

The Ottoman Origins Of The Modern State Of Turkey – Transformation Of Land Organization And Governing Bodies
Fatma Eda Çelik5

The Regime of Autocracy and Restoration of the Ottoman Power Bloc, 1882-1908
Çağdaş Sümer.....47

The Modernisation of the Social And Cultural Life in 19. Century İstanbul
Özgü Kutan85

Technology Transfer in the 18th Century Ottoman Land Army: The Role of French Experts in Artillery Reforms
Mehmet Batuhan Çeken and Necdet Hayta.....117

A Debate On Atatürk's Populism Principle: Populism Or Peopleism?
Onur Alp Yılmaz145

Analysis of the Role of the Free Republican Party in Turkish Modernization Through Contemporaneous Cartoons
Pınar Aydoğan.....173

An Assesment On The Impact Of The Transition to the One Name-Single Turn Majority System On Election Results in Certain Cities: General Parliamentary Election of 2018
Kubilay Düzenli201

Published biannually in June and December.

Address: YAYED Ziya Gökalp Cad. No. 30, Kat. 5, D.17, 06420 Kızılay/ANKARA
Tel: 0 312 430 35 60, Fax: 0312 430 62 90, e-mail: msydergi@yayed. org

memleket Siyaset Yönetim (MSY) Journal publishes academic papers in the field of public administration and political science benefiting from disciplines such as economy, sociology, history and international relations.

memleket Siyaset Yönetim (MSY) is published in Turkish. This journal employs double blind reviewing, where both the referee and author remain anonymous throughout the process.

memleket Siyaset Yönetim (MSY) is a YAYED publication; this publication is free

Modernleşme kuramı, geleneksel toplum ve modern toplum olarak iki ideal tip arasındaki “ikilik” durumuna örtülü ya da açıktan atıfta bulunur. Bu tipler, belirli genel/evrensel yasaları izleyen daimi bir “evrimsel süreç” vasıtası ile tarihsel olarak birbirine bağlanır.¹ Modernleşme kuramının araştırma nesnesi Batı/modern dışı dünya ülkeleridir, onların savaş sonrası siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarının modernite ile ilişkilendirilerek incelenmesinde uygulanan bir sosyalbilim yöntemidir. Bu yöntem 1970’li yıllarda Osmanlı-Türk modernleşme süreci üzerinde uygulanmaya başlandı. Osmanlı-Türk modernleşme süreci üzerine, “merkez/devlet/modern ile çevre/toplum/gelenek çatışması”ndan “tepeden inmece devrim tezi”ne vb. değin birbiri ile iç içe geçmiş bir şekilde tarihin maddi koşullarından kopuk tezler, kitaplar makaleler (tersini kanıtlayan pek çok tarihsel olay ve olgu olmasına rağmen) yazıldı, yazılmaktadır. Tarihsel-toplumsal gerçekliğin maddi temellerinin gözden kaç(ırıl)mış olması bu yaklaşımın temel eksikliğidir. Kapitalizmle ilişkilendirilmeden yürütülen bu incelemelerin Osmanlı-Türk modernleşme sürecini çözümlenmede yeterince açıklayıcı olamayacağı kanaatindeyiz. Kaldı ki, modernleşme problemini ortaya çıkaran, Avrupa’da kapitalizmin gelişmesiyle birlikte oluşan eşitsiz güç ilişkilerinin getirdiği tarihsel koşullardır, kapitalizmdir.

Osmanlı-Türk modernleşme süreci söz konusu olduğunda, Niyazi Berkes’in “Türkiye’de Çağdaşlaşma”² başlıklı eserini anarak ve onun analizini izleyerek, Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin başlangıç durumu/sıfır noktası “ilk aşama” olarak değerlendirilirse bu aşama ile “sonraki aşamalar” ve “en son aşama” arasında büyük “yapısal farklılıklar” ortaya çıkar.

Tarihi, modernleşme kuramındaki gibi aşamalar halinde, ilerlemeci okumanın “teleolojik” ve “determinist” bir yaklaşım³ olduğuna dair eleştirilerin ayrıntısı dergimizin “Osmanlı-Türk Modernleşme süreci” başlıklı dosya konusunun kapsamı dışındadır. Özellikle Theodor Adorno’nun iddia ettiği gibi modernizm ve ilerleme olgusunun yalnızca kronolojik bir dönemi değil aynı zamanda niteliksel bir betimlemeyi de ifade ettiği göz önüne alındığında modernist-ilerlemeci yaklaşıma yönelik tepkici/romantik tezlere daha

¹ Larrain, Jorge, “Modernleşme”, (Çev. Alev Erkiler Başer), *Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü*, içinde, (Ed. William Outhwaite, Yrd. Ed. Alain Touraine), (Türkçe çeviriyi yayına hazırlayan Melih Pekdemir), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 506-508.

² Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Yayına hazırlayan, Ahmet Kuyuş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

³ Yıldız, Aytaç, “Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın Gelişimi, *Sosyoloji Konferansları*, No: 46 (2012-2), s. 1-33; krş. Atılğan, Gökhan, “Niyazi Berkes’in Kemalizm Yorumu”, *Bilgi ve Bellek*, 2007, Yıl 4, Sayı, 8, s. 17-37.

mesafeli olunması gerektiği kanaatindeyiz.⁴ David Ruelle rastlantı ve determinizm/zorunluluk arasındaki ilişkiyi mantıksal açıdan çelişkili bulmamaktadır. O'na göre, “başlangıç” durumunun içerdiği çok küçük bir rastlantısallık daha “sonraki bir aşama”da çok daha büyük boyutlar kazanabilir. Uygulamada zorunluluk rastlantıyı ortadan kaldırmamaktadır.⁵

III. Selim'den itibaren (saltanatı: 1789-1807) “aşamalar” halinde “ilerleyen” Osmanlı modernleşme süreci aslında, “tarihsel ilerleme”, Dollo'nün geri döndürülemezlik ilkesi ile de içkindir.⁶ Bu kapsamda, Osmanlı-Türk modernleşme sürecini odaklayan bu sayımızda; yukarıda bahsedilen “aşamaları içeren”, “tarihsel-toplumsal gerçekliğin maddi belirleyiciliğini ön plana çıkaran”, ve “toplumsal teoriyle ilişki kuran” incelemelere yer verildi.

Sayı dosyamız, modernleşme ya da az gelişmişlik/bağımlılık vb. kuramları da dahil olmak üzere, şu konu başlıklarını/temaları kapsamaktadır: geleneksel-klasik dönem Osmanlı İmparatorluğunun kurumsal yapısında ortaya çıkan “bozulma”lar ve bununla ilişkili olarak yürütülen geleneksel kurumsal reformlar, sonrasında III. Selim, II. Mahmut ve Tanzimat'ın modern kurumsal-yapısal düzenlemeleri, Yeni/Genç Osmanlı hareketi, II. Abdülhamit idaresi, Genç/Jön Türk hareketi, II. Meşrutiyet dönemi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, ulusal kurtuluş savaşı süreci, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve modern Türkiye'nin doğuşu ve sonrasında modern devletin kurumsal yapılanması, bunun temel öncülleri ve devrimler.

Memleket Siyaset Yönetim Dergisinin Osmanlı-Türk Modernleşme Süreci temalı 2022 yılının ilk sayısının olgu sunumunu “Modernizm” başlığı ile Taner Timur kaleme aldı. Timur, 18. yüzyıldan postmodernist günümüz dünyasına kadar modernizmin kavramsal gelişim sürecinin kırılma noktalarını modernleşmeye yüklenen toplumsal işlevler bağlamında ele alarak modernleşme olgusunun değişen anlamlarını ana hatlarıyla ortaya koydu.

Fatma Eda Çelik, “Türkiye Modern Devleti'nin Osmanlı'daki Kökenleri – Toprak Yönetiminde ve Yönetmelik Organlarda Dönüşüm” başlıklı makalesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin modern devlet yapısının Osmanlı kökenlerini ele almıştır. Çelik, Türkiye modern devletinin kökenlerini rasyonel bürokrasinin inşası ve somut reform çabalarının dışında değişen toplumsal ilişkilerde, yeni örgütlenme biçimlerinde aramıştır. Osmanlı modernleşme literatüründeki genel eğilimlerin aksine 19. yüzyıldaki Osmanlı modern devletinin inşasını, yerel ve merkezi meclislerin ortaya çıkmasını

⁴ Adorno, Theodore, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, Çev. E.F.N. Jephcott, London: New Left Books, s. 218.

⁵ Ellialtıoğlu, Betül, “Rastlantısallık”, *Journal of Istanbul Kültür University*, 2006/4, s. 269-276.

⁶ [https://en.wikipedia.org/wiki/Dollo%27s_law_of_irreversibility#:~:text=Dollo's%20law%20of%20irreversibility%20\(also,has%20previously%20lived%20...%20it](https://en.wikipedia.org/wiki/Dollo%27s_law_of_irreversibility#:~:text=Dollo's%20law%20of%20irreversibility%20(also,has%20previously%20lived%20...%20it) [Erişim: 24.01.2021]

devlet dışı güç odaklarının sınıfsal taleplerinin ve kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle değişen toplumsal ilişkiler ağının sonucu olarak değerlendirmiştir.

Çağdaş Sümer, “İstibdat Rejimi ve Osmanlı İktidar Bloğunda Restorasyon, 1882-1908” başlıklı makalesinde Osmanlı modernleşmesinin tartışmalı alanlarından II. Abdülhamid dönemini, ‘sınıf temelli’ bir açıklama modeli ile ele almaktadır. Sümer, II. Abdülhamid rejiminin modernleşmeyi kesintisiz sürdürdüğü tezine karşı çıkar. İstibdat rejimini, mülk sahipleri ve devlet ilişkilerinin yeniden düzenlendiği, merkezi iktidar dışında kurumsal güç merkezlerinin dağıtıldığı, toprak sahibi sınıfların merkezi otoriteye bağımlılığını temin eden stratejilerle önceki dönemden ayırtmıştır. Makalenin odaklandığı dönemde Balkanlardaki çatışmaların kangrene dönüşmesi, II. Abdülhamid rejiminin mülk sahibi sınıfların iktidara sadakatini güçlendirme siyasetinin sonuçlarından biri olarak ele alınmıştır.

Özgü Kutan, “19. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyal ve Kültürel Hayatın Modernleşmesi” başlıklı makalesinde gündelik hayatın değişimini, kent hayatındaki yeni eğlence anlayışlarını, seküler kent dokusunun ortaya çıkış sürecini İstanbul örneğinde, Batılı gezginlerin gözlemleri ve on dokuzuncu yüzyılda kaleme alınan İstanbul şehir hayatına dair yerli betimlemeler üzerinden incelemiştir.

Mehmet Batuhan Çeken ve Necdet Hayta “18. Yüzyıl Osmanlı Kara Ordusunda Teknoloji Transferi: Fransız Uzmanların Topçu Islahatlarında Rolü” başlıklı makalesinde Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde öncelik verilen askeri dönüşümün 18. yüzyıldaki kökenleri ve yabancı uzmanların ordu modernizasyonuna teknik katkılarını değerlendirmiştir. Hayta ve Çeken özellikle topçu sınıfının teknik ve teknoloji bakımından yenilenme süreci Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden anlatmışlardır.

Onur Alp Yılmaz, “Atatürk’ün Halkçılık İlkesi Üzerine Bir Tartışma: Halkçılık mı Popülizm mi?” başlıklı makalesinde ‘popülizm’ ve Atatürk döneminde sistematik hale getirilen ‘halkçılık’ ilkesinin birbirinin yerine kullanılmasının kavramsal ve tarihsel bağlamda yol açtığı karmaşayı konu edinmiştir. Halkı politikanın odağına yerleştiren ve halkın faydasını önde tutan ‘halkçılık’ ilkesinin, halkın araçsallaştırma yöntemlerinin başında gelen ve bireysel faydacılığı benimseyen ‘popülizm’ diskuruyla arasındaki kavramsal farkları, iki anlayışın toplumsal projelerindeki derin uçurumları irdelemiştir. Yılmaz’a göre, Halkçılık ve Narodnizm (Rus Halkçılığı), sosyal adalet, sınıfsal eşitsizliklerin tasfiyesi, toplumsal birlik ve işbirliğinin artırılması, halkın çıkarının yüceltilmesiyle sınıf çatışmasını ve sosyal huzursuzlukları ortadan kaldırmayı amaçlar. Halkçılık bu nitelikleri ile kişisel iktidar kurmanın başlıca aracı popülizmden oldukça uzağa tekabül eder.

Yılmaz aslında çalışmasını Zafer Toprak'ın “Türkiye’de Popülizm (1908-1923)” kitabına temel bir itiraz geliştirerek iletmiştir.

Pınar Doğanay, “Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Türk Modernleşmesi İçindeki Yerinin Dönemin Karikatürleriyle Analizi” başlıklı makalesinde, Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşme sürecine odaklanmıştır. Doğanay, modernleşmenin siyasal yönünü ve iktidara katılım bağlamında çok partili hayata geçiş sürecini, Serbest Cumhuriyet Partisi’nin bu süreçteki rolünü ve parti politikalarının dönemin basınındaki yansımalarını karikatürler üzerinden analiz etmiştir.

Osmanlı-Türk modernleşme süreci özel sayısının dosya dışı makale olarak Kubilay Düzenli tarafından kaleme alınan “Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine Geçişin Belirli Şehirlerde Milletvekili Dağılımı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Değerlendirme: 2018 Milletvekili Genel Seçimleri” başlıklı çalışma yer almıştır. Düzenli, son dönem Osmanlı’dan günümüze uygulanan seçim sistemlerini değerlendirerek “Dar Bölge Basit Çoğunluk Sistemi”ni 2018 seçim sonuçlarına uyarlamıştır.

Gelecek sayılarda görüşmek dileğiyle...

Prof. Dr. Cenk Reyhan
Ankara HBV Üniversitesi

Olgu Sunumu:
MODERNİZM

Taner TİMUR¹

Modernizm, tarihi bir döneme verilen bir ad ve başlangıçta sadece insanların düşünme tarzındaki köklü bir dönüşümü belirlerken, giderek toplumsal bir içerik de kazanan bir kavramdır. Bu gelişmeyi ana çizgileriyle şöyle anlatabiliriz.

16 ve 17. yüzyıllarda büyük bilimsel buluşlar (Kopernik, Galile, Newton) ve bunları üreten düşünce sistemleri “felsefe” adı altında toplanıyordu. Oysa Descartes ve akılcılığın doğuşu ile bu ilişkiler tersine dönmüş ve artık felsefe bilimleri değil, bilimler felsefeyi yönlendirmeye başlamıştı. 18. yüzyıldan itibaren de insan ve toplum bilimleri -doğa bilimlerini örnek alarak- felsefeden koptular ve kendilerine özerk alanlar yarattılar.

Gerçekten de 18. yüzyıl bu bağlamda bir dönüm noktası olmuştu. Tarihte ilk kez bir düşünür yaşadığı dönemi “Aydınlanma Çağı” olarak adlandırıyor ve övgüyle bu çağın özelliklerini açıklıyordu. Düşünürün adı Immanuel Kant’tı; “yüzyılımız gerçek bir eleştiri yüzyılıdır” diyordu; “hiçbir şey eleştirinin dışında kalmaz ne kutsallığı dolayısıyla din ne de yüceliği dolayısıyla yasalar!”.

Kant’a göre “Aydınlanma’nın temel noktasını, insanların asıl kendilerinin sorumlu oldukları vesayet durumundan, özellikle de din konularındaki vesayetten çıkmaları” teşkil ediyordu; çünkü “dini vesayet tüm vesayetlerin hem en zararlısı hem de en onur kırıcısı” idi.²

Aslında “modernizm” kavramı sözlüklere 1737 yılında girmiştir (Oxford Dictionary). Oysa düşünce tarihinde “modernizm”e bugünkü anlamını veren daha çok Kant’ın yukarıdaki sözleri oldu. Üstelik yine 18. yüzyılda “modernizm” yalnız düşünce alanıyla sınırlı bir akım olmaktan çıkıyor, toplumsal ve siyasal alanlara da ışık tutan bir kavram biçimine dönüşüyordu.

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

² Kant; *Vers la paix perpetuelle; Que signifie s'orienter dans la pensée; Qu'est-ce que les Lumières*; Paris, Garnier-Flammarion, 1991, s. 50.

Toplumsal planda “modernizm” genellikle birbirine zıt kavramlar bağlamında ele alınmıştır: Proletarya ve burjuvazi (Marx); cemaat ve cemiyet (F. Tönnies); statü ve akit (Weber); mekanik dayanışma ve organik dayanışma (Durkheim) vb. Oysa “modernizm”e bugünkü anlamını veren daha çok bunlardan sınıfsal ayrışmayı belirleyen ikilem oldu ve çağdaş dünyayı anlamamıza da bu ikilem temel oluşturdu. Gerçekten, bireylerin “emek gücü”nün “üretim araçları”ndan koparak özerkleşmesi ve pazarlanan bir “meta” haline dönüşmesi insanlık tarihinde yeni bir dönemi başlatıyordu.

Bu yeni dönemde teknoloji de büyük bir hızla gelişmiş ve bireyler giderek büyük bir çarkın vidaları haline gelmişlerdir. Bu süreci Charlie Chaplin, geçen yüzyılın başlarında, “Modern Zamanlar” (1935) adlı filminde, dahiyane bir mizah yeteneğiyle sergilemişti. Zaten “modernizm” eleştirilerini başlatan ve “post-modern” arayışlara yol açan da kapitalist iş bölümü ve teknolojiadaki baş döndürücü gelişme olmuştu.

Doğal olarak tüm eleştiriler kapitalizm bağlamında yapılıyordu; oysa bu üretim biçimi de devamlı bir dönüşüm süreci içindeydi.

Kapitalizm, kendisinden önceki üretim biçimlerinden farklı olarak, başlangıçtan itibaren “küresel” bir açılım potansiyeli taşımıştır. Daha 1848’de Marx ve Engels, Manifesto’da, bu üretim biçiminin bir yandan “uluslar arasındaki ekonomik sınırları yok ederken”, öte yandan da “evrensel bir yazın yaratan” devrimci işlevini vurgulamışlardı. Nitekim 1848 Şubat’ında Paris halkının ayaklanması ile başlayan ve kısa sürede tüm Avrupa’ya yayılan devrim de sonunda kapitalizmi daha da güçlendiren ve “küreselleştiren” bir ayaklanma olarak tarihe geçti.

Artık “modernleşme”, “küreselleşme”, “çağdaşlaşma” gibi kavramlar eş anlamlı hale gelmişlerdi ve bu süreç içinde de geleneksel öğretiler, Weber’in deyimiyle “giderek büyülerini kaybediyor” (Entzauberung) ve “sekülerleşiyordu”. Öyle ki, “kutsal kral”lar da bu arada “büyü”lerini kaybedenler arasında oldular. Fransa’da 14 Temmuz 1789’da Bastil’i zapt edenler yayınladıkları “Bildiri”de tüm insanların “hukuken özgür ve eşit” koşullarda doğduklarını ve öyle de yaşayacaklarını ilan ediyorlardı.

Ne var ki -her “tez”in bir de “antitez”i vardır- “modernleşme” süreci de çok geçmeden kendi karşıtlarını yaratacağı.

Bu karşıtlık yüz yıl önce Almanya’da ortaya çıktı (1923) ve temsilcileri de günümüzde “Frankfurt Okulu” adı ile anılıyorlar. Hedef tahtalarında ise esas olarak Weber ve onun “modernleşme” anlayışı vardı.

Okul sözcülerinden H. Marcuse göre Weber’in “rasyonelleşme” olarak betimlediği “modernleşme” sürecinde asıl önemli olan

“rasyonelleşme” değil, “hegemonya” olgusu idi. Weber’in “rasyonelleşme” adını verdiği süreç, aslında bağımsız ve tarafsız bir davranış biçimi olmaktan uzaktı. Bu kavram, “bir amaca yönelik rasyonel davranış”la (Zweckrational) birlikte düşünülmüştü ve arka planda da “patron-emekçi” ilişkileri ile “bürokratik hiyerarşi” ilişkileri gizleniyordu. Aslında bu iki ilişki de “hegemonya” ilişkileri idi ve söz konusu olan “rasyonellik” de “itiraf edilmemiş bir hegemonya” adına” uygulanan bir rasyonellikten başka bir şey değildi.

Oysa bu “rasyonellik”in aracı ancak “teknik” ve “teknoloji” olabilirdi. Bu bağlamda teknik, “hegemonya aracı” olmaktan çıkıyor ve kendisi “hegemonya” haline geliyordu. Böylece üretim ilişkileri ile üretim güçleri arasındaki ilişki de değişiyordu. Üretim güçleri (emek, bilim, teknik) artık yapay meşrulukları açığa çıkararak bir “aydınlanma” aracı olmaktan çıkıp, bizzat bir “meşrulaştırma” aracı haline geliyorlardı. “Teknolojik rasyonellik”, diyor Marcuse, “hegemonyanın meşruluğuna itiraz etmiyor; daha çok onu destekliyor ve aklın araçsal ufku rasyonel olarak totaliter bir topluma açılıyor”.³ Daha sonra da, Habermas, aynı perspektifte, Freud’daki “meşrulaştırma” anlamındaki “rasyonelleştirme” kavramının, Weber’deki “rasyonelleştirme” kavramının kullanımı için de geçerli olduğunu ileri sürdü.

Aslında Frankfurt Okulu ve “post-modernizm” sadece bir düşünce akımı olarak kalmamış, siyaset dünyasını da büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim 1960’larda dünyayı sarsan öğrenci hareketlerinde ön plana çıkan “3 M”den (Marx, Mao, Marcuse) biri de bu okulun temsilcisiydi. Oysa Mayıs-68’de doruğuna ulaşan bu devrimci atılım, evrensel planda kapitalizmin güçlenmesine yol açan karşıt bir dalga yaratıyor ve 1980’lerden itibaren de siyaset diline “küreselleşme” sözcüğü giriyordu.

Peki, böylece “modernizm” kavramı çağdaş analizlerde tüm işlevini yitirmiş mi oldu?

Hayır hiç de öyle olmadı; kapitalizmin “eşitsizlikler içinde gelişme” kanunu bugün de dünyanın çeşitli bölgelerinde “modernleşme çabaları”nı güncel kılıyor. Bizde ise sadece yakın tarihimizle ilgili araştırmalarda bir kılavuz kavram olmakla kalmıyor, aynı zamanda bugün de çeşitli alanlarda ne ölçülerde “modernleştiğimizi” sorgulamamıza olanak sağlıyor. Üstelik bu sorgulamaların “küreselleşmiş” bir dünyada yapıyor olması da kıyaslamaları kolaylaştırıyor ve alınacak yanıtların gerçeğe çok daha uygun olma olasılığını artırıyor!

³ H. Marcuse; *One-Dimensional Man*, Boston, 1966, s. 158.

Araştırma Makalesi:

TÜRKİYE MODERN DEVLETİ'NİN OSMANLI'DAKİ KÖKENLERİ – TOPRAK YÖNETİMİNDE VE YÖNETSEL ORGANLARDA DÖNÜŞÜM

Fatma Eda ÇELİK¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde modern devlet, hep kurumsal yapısıyla inceleme konusu yapılmış; biçimsel-hukusal özellikleri öne çıkarılarak incelenmiş ve reform süreçlerinin ürünü olarak görülmüştür. Yönetim bilimleri alanında, bu bakış açısı, daha da belirgindir. Ancak, bürokratik yapı da dahil, devletin aldığı biçim, doğrudan toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzının parçasıdır. O nedenle, devletin, 1920'lerde aldığı modern biçimi incelemek için, onu toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişimi içinde görünür kılmamız gerekir. Bu perspektif bize, 18. yüzyılın ikinci yarısında krize giren ve çözülmeye başlayan toprak örgütlenmesiyle açığa çıkan yeni toplumsal sınıf ve tabakaların, siyasal zora dayalı sömürü ve tahakküm mekanizmasına karşı konumlandığını ve bu nedenle siyaset alanının borç ilişkileriyle biçimlenen iktisadi zora dayalı örgütlenme alanlarından soyutlanabileceği temsili kurul ve organlar eliyle yönetime katılmaya ve iktidarı talep etmeye başladıklarını gösterir. Süreç, kırsal kökenli burjuvazi olarak eşrâfi ve onun yerel meclislerden başlayarak, merkezi ve yerel meclislerde bir "sınıf olarak yönetme" pratiğini öne çıkarır.

¹ Dr. Fatma Eda Çelik, Sciences historiques et philologiques, EPHE / PSL Université, fatmaedacelik@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-2307-4796

Modern devlet, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişimle yeni biçimde soyutlanmaya başlayan siyasal alanın somut görüngüsüdür.

Anahtar Kelimeler: modern devlet, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti, eşrâf, meclisler

THE OTTOMAN ORIGINS OF THE MODERN STATE OF TURKEY – TRANSFORMATION OF LAND ORGANIZATION AND GOVERNING BODIES

Abstract

In the history of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, the modern state with a focus on its institutional structure has been a constant subject of investigation and has often been examined by emphasizing its formal-legal features and seen as a product of reform processes. In the field of administrative sciences, this perspective is even more prominent. However, the form that the state takes, including the bureaucratic structure, is a direct result of the way through which social relations are organized. Therefore, in order to examine the modern form that the Turkish state took in the 1920s, we need to analyze it through the lens of the historical development of social relations. This perspective shows us that the new social classes and strata that emerged within the land organization, which went through a crisis in the second half of the 18th century and started to disintegrate, conflicted with the mechanism of exploitation and domination based on political coercion. Furthermore, the new social classes started to participate in governing processes and to demand power by means of representative bodies and organs through which the political area could only be abstracted from the area based on economic coercion shaped by debt relations. The process highlights the notables (provincial / landed gentry) as the rural-based bourgeoisie and its practice of “ruling as a class” in the central and local councils, starting with the local councils. The modern state is the concrete expression of this new political area, which began to emerge with the change in the organization of social relations.

Keywords: modern state, Ottoman Empire, Turkish Republic, notables, councils

Giriş

1920'li yılların modern devletini, dayandığı siyasal rejim ve kurumsal yapıyı, 18. ve 19. yüzyılların toplumsal ilişkilerindeki dönüşüm ortaya çıkarmıştır. Devlet, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzının cisimleştiği bir yapı olarak, 150 yıl boyunca, toplumsal ilişkilerde biriken çelişkilerden etkilenmiş ve bu ilişkilerin yeni tarzda örgütlenmesi yönündeki eğilim tarafından belirlenmiştir (Çelik, 2022). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti devletini, son ve başlangıç düzeyinde etkileyen bu eğilim, temelde 18. yüzyıldan miras alınan ve 19. yüzyıl boyunca şekillenen yeni sınıf ve tabaka oluşumlarından beslenmiştir. Bu nedenle, 1920'lerin modern devletinin oluşumunda, pusulanın 150 yıla yayılan bu toplumsal dönüşümleri gösterdiğini görmeliyiz.

1. Erken Dönem Osmanlı'da Toplumsal İlişkilerin Örgütlenme Biçimi

İnsan, doğada, yaşamın yeniden üretimi için diğer insanlarla girdiği ilk işbirlikli ilişkiden itibaren örgütlü bir üretim faaliyeti yürütmüş ve tüm toplumsal ilişkilerinin çerçevesini örgütlü üretim faaliyetleri belirlemiştir (Özbudun, 2014; Sayer, 2012: 48-49). Üretken faaliyet ile üretken faaliyetin yönlendirilmesi ve ürününe el konulması faaliyetinin, bir başka deyişle, doğrudan üretici ile üreticilerin “emek yetisini dağıtma kudreti”ni elinde toplayanların birbirinden ayrılması, üretim ve dolayısıyla toplumsal faaliyetlerin bütününe artığa el koyma süreçleri tarafından belirlenmesine neden olmuştur (Ollman, 2012: 254; Sayer, 2012: 92, 94, 100; De Ste. Croix, 2014: 77-79). Tüm sınıflı toplumlarda artık çekimi mekanizmaları belirleyici hale gelmiştir.

Osmanlı'da üretken emeğin tarımsal artığına ilk sistemli el koyuş tarzı da, tüm toplumsal ilişkileri belirleyen askeri-mali-idari bir yönetsel mekanizma ortaya çıkarmıştır (Berktaş, 1995:107). Sistem doğrudan üreticinin “siyasal zor” / “iktisat dışı zor” (“kılıç hakkı”yla fetih) aracılığıyla ve kademeli tasarruf hakları çerçevesindeki dirlik tevcihi (hâss, zeâmet, tımar) ve mülk temlikli (mülk arazi, vakıf) yoluyla, bir beyin iline, yani toprağa bağlanarak, artığına belli bir “ortaklaşalık formu” içinde doğrudan (kişisel yükümlülükler) ve dolaylı (öşür, çift resmi, ispençe gibi vergiler) olarak el konulmasına dayanır (İnalçık, 2000: 109-110, 145, 150-154; İnalçık, 2012a: 28; Erdost, 2005: 150, 178; Berktaş, 1995: 114; Üşür, 1992: 433-436; Wood, 2003: 43-62; Ollman, 2012: 257-258).

Mirî topraklar üzerinde kurulan dolaylı artık çekiminin belirleyici olması nedeniyle, bu “siyasal birikim” sistemine (Brenner, 1985: 238, akt. Üşür, 1992: 450), genel olarak tımar sistemi adı verilmiştir. Beye bağlanma, toprağı bölüşme mücadelesi üzerinden beyin beye bağlanma süreci ile üstün mülkiyet ve yönetim haklarına dayanan bir kişisel himaye ilişkisini koşullamıştır (Oyan, 1998: 8-10; De Ste. Croix, 2014:423). Böylelikle, “mülk” üzerinde en üstte sultanın olduğu dirlik-makam dolayısıyla kurulan “sınıf [zümre]-temelli liyakat” sistemine dayalı bir dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm ilişkisi kurulmuştur (Kunt, 1987: 28-29, 35; De. Ste. Croix, 2014: 132, 265; Çelik, 2022: 117; Hassan, 1977: 203, 215, 256-258; Abou-El-Haj, 2000: 33, 38-39, 43, 65-66).²

Raiyyet çiftiklerindeki daralmadan etkilenen Celâlî İsyancıları, 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 17. yüzyılın ilk on yılında sarsıcı hale gelen artığa kademeli olarak el koyma sürecindeki krizi açığa çıkaracak ve tımar sisteminin egemen üretim biçimi olarak çözümlenmesine neden olacaktır (Akdağ, 2013: 71-81; Öz, 2007: 115, 123; Öz, 1997). “Serbest dirlik” sahipleri (hâss ve zeâmet sahipleri) altlarında çözülen kademelerdeki doğrudan üreticileri sömürü oranlarını arttırarak yeniden kendilerine bağlamak için iltizam usulüne dayalı bir rant çekme usulünü yaygınlaştıracak; buna paralel olarak siyasal birikim ayrıcalıklarının korunduğu koşullarda toprağın özel mülkleşmesi (mukataa-malikâne, vakıf), toprak toplulaşması ve servet birikiminin yoğunlaşarak bölgesel-özel ellerde merkezileşmesinin önü açılacaktır (Ergenç, 2012: 96-99, 206, 208, 230-241, 251-252; Genç, 2000: 102-104, 106-113, 115-119; Oyan, 2016: 140-142, 180-187, 191, 201; Akdağ, 2013: 16, 48-49; Abou-El-Haj, 2009: 19). Doğrudan üreticiyle borç ilişkisi kanalıyla dışardan ve araçlar (eşrâf ve âyân) kanalıyla üretimin finanse edildiği ve örgütlendiği, 17. ve 18. yüzyıllara damgasını vuracak yeni bir artık çekme ilişkisi kurulacaktır. Mali hakların yanı sıra bir kısım idari ve inzibati hakların da devredilmesiyle, kendilerine “kapı”lanan paralı askerlerin verdiği siyasal birikim

² Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “mülk” kavramını iktisadi ve siyasi (idari, askeri) bütünlüğü içinde anlayabilmek için hem kavramın çok boyutlu bir anlam zenginliğine sahip olduğunu hem de tarih içinde çeşitli anlamlar yüklediğini bilmek gerekir (Kenanoğlu, 2020; Çelik, 2022; Karasu, 2015). Böylelikle, kavramın Osmanlı toplumsal ilişkilerinin çözümlenmesinde analitik bir araç işlevi görebileceği de görülmüş olur. “Sömürü ve tahakküm” ilişkisinin nasıl bir içerikle birlikte kurulduğuna ilişkin de Öğüt ve Çeğin’in (2010: 54) çözümlenmelerine bakılabilir.

gücüyle iltizam ve malikaneleri ellerinde tutan “birincil mültezim”ler, yani vezir ve paşalar, borç ilişkilerindeki aracı “ikincil mültezimler” eliyle kendilerine ait “kapı”lar ve “mülk” alanları oluşturmaya başlayacaktır (Abou-El-Haj, 1974; Veinstein, 48, 53-54; Tezcan, 2010: 36-41, 91-92, 94-95, 141-145, 180-181, 184-190). Makam-dirlik bağı, makam-servet bağı yönünde çözüldükçe, havale sistemi üzerinde yükselen bir “kapı”lar kolektif sömürü ve tahakküm mekanizması kurulacaktır (Abou-El-Haj, 2000: 73-75; Tezcan, 2009; Çelik, 2022: 183-184). Sınıf-temelli liyakatın yerini vezir ve paşa kapıları, mevâli kapıları ve hanedan kapıları alacaktır.

2. 18. Yüzyılın Krizi ve Toprak Örgütlenmesinde Başlayan Dönüşüm

18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumsal ilişkilerini iki yüzyıldır belirleyen iltizam usulüne dayalı siyasal birikim biçimi krize girmiştir (Cezar, 1986: 34-35, 42, 50-54, 81-82, 105-106, 108, 135-136, 147; Genç, 2000: 126; McGowan, 2004: 782, 784-785). Mevcut üretim ilişkileri içinde doğrudan üreticinin yeniden üretiminin sağlanamadığı, emek yoğunluğunun arttırılmadığı, üst-mültezimlerin artık çekmekte zorlanarak çeşitlenen iltizam ve esham gibi borç ilişkilerine daha da bağımlı hale geldiği ve bağlantılı olarak askeri gücün temelini oluşturan “kapı halkı”nı beslemenin zorlaştığı koşullarda girilen bir krizdir, bu. Köylü isyanları, mültezimler arası hâkimiyet mücadelesi, âyân başkaldırıları patlak vermiştir. İngiltere ve Hollanda gibi erken dönemde kapitalistleşen ülkelerin yarattığı “uluslararası rekabet” baskısı altında toprağa ve askeri güce dayalı büyüme stratejisine dayanan siyasal birikimin devamı yönündeki direnç, Rusya, Avusturya ve Osmanlı hattında uluslararası bir kriz dinamiği haline gelmiş; imparatorluklar arası savaşları yoğunlaştırmış ve bağımsızlık hareketlerini güçlendirmiştir (Hobsbawm, 2008: 33; Hobsbawm, 1994).

Aynı dönemde, aynı üretim ilişkileri içinde, eş zamanlı olarak yeni bir üretim ilişkisi biçimi ortaya çıkmıştır. Mukataa-mâlikâne sistemi bir rant paylaşımı mekanizması olduğu kadar, belirli bir havale sistemi içinde işletme devri anlamına da geldiği için, “dolaylı” yoldan artık çekmenin zorlaştığı koşullarda “doğrudan”, yani işletme biriminin içinden artık çekmenin önü açılmıştır (Cezar, 1986: 45-47, 50, 52, 146; Palairat, 1997: 34-36; Salzman, 2011:

230). Doğrudan üreticinin mülksüzleştirilerek emek yoğunluğunun arttırıldığı ve mültezimlerin artığa tek elden ve doğrudan el koyabildiği koşullarda, servet birikimi sermaye birikimine dönüşme ve yoğunlaşma potansiyeli taşımıştır (Kaya, 2021). Bu durum, siyasal birikim mekanizmasının mevcut yapısı içindeki çözülme ve çatışmayı derinleştirmiş; mali, askeri ve idari örgütlenmenin merkezileşme biçiminin devamını imkansız kılmış; ancak, bölgesel ve yerel servet-sermaye birikim alanları yaratmıştır. Mali, askeri ve siyasi-diplomatik özerkleşme güçleriyle bu alanların bir kısmı, kısa zamanda, ayrı birer “mülk” alanına dönüşme potansiyeli taşır hale gelmiştir (McGowan, 2004: 782, 784-786; Adanır, 2006: 158-166).

Nasıl olmuştur da, aynı yüzyıl çözülüş ve oluşum olmak üzere, iki dinamiği de aynı anda içinde barındırmıştır? Bu soruya cevap verebilmek için artık çekim mekanizmasının temelini oluşturan doğrudan üretici köylüyle mültezimlerin kurduğu borç ilişkisine daha yakından bakmamız gerekir.

Celâlî İsyancıları sonrası üretim ilişkilerini değiştiren şey, köylünün, toprağı tasarruf etme hakkından bağımsız olarak, üretimi başlatacak, tohum ve hayvan tedarik edecek nakde sahip olmaması ve toprağı işlemesini sağlayacak bu girdilerin tımar sisteminden farklı olarak para-servet sahibi mültezimler tarafından tefecilik kanalıyla dışardan borç olarak sağlanmaya başlanmasıdır (Ergenç, 2012: 248, 253; Veinstein, 2014: 48). Doğrudan üretici konumundaki küçük köylülüğün hakim olduğu koşullarda, köylü, üretim araçlarına ve ürettiği ürüne sahiptir; ancak toprağı işleyerek üretim araçlarını elinde tutma gücünden yoksundur (Erdost, 2005: 197; Genç, 2000: 107). Üretimin devamı ve geçimini sağlamak için borç ilişkisine girer. Para-servet sahibi mültezimler de, doğrudan boyunduruk altına alınmamış bu hakim emek biçimi karşısında, ancak dışardan verdikleri borç yoluyla artı ürüne el koymaya devam edebilirler. Bu borç ilişkisi, tefeci-mültezim/tüccar-işletmeci biçimini koruduğu sürece dışsal ve dolaylı bir yapıya sahip olmuştur.

Köylünün borç yükü karşısında üretim araçlarını koruyamaması, toprak üzerinde fiili özel mülkiyet alanları yaratmış ve bu alanların yoğunlaşmasının önünü açmıştır (Ergenç, 2012: 248-249, 251-252). Toprakta bir kez, fiili de olsa, bir özel mülkiyet ortaya çıktığı vakit, para-servetin yeniden üretimi için, çekilen artığın çoğaltırılması yönündeki eğilim ağırlık kazanacaktır. Bu sömürü ve tahakküm ilişkilerinde yeni bir biçimi, toprağın para-servet sahibi tarafından, yine borç ilişkileri kanalıyla, ancak bu sefer

dışardan ve dolaylı olarak değil, “doğrudan” işletilmesini gündeme getirecektir. Artığa el koyma süreci, borcun doğrudan “toprak sahibi-müteşebbis” eliyle verildiği durumlarda, içsel bir ilişki biçimini alacaktır (Oyan, 2016: 144; Kaya, 2021: 14). Erken dönemlerden itibaren, bazı birincil ve ikincil mültezimler, mukataalarında köylüyle yaptıkları “muzâra’a” ve “murâba’a” borç sözleşmeleriyle toprağı “doğrudan” işletmişlerdir (Ergenç, 2012: 246-256).

Toprağın “doğrudan” işletildiği koşullarda, üretim araçlarının giderek daha fazla servet sahiplerinde yoğunlaştığı ve para-servetin yeniden üretimi için artığın ençoklaştırılması baskısının arttığı örneklerde, borç ilişkisi mülksüzleştirme yönünde güçlü bir araç olarak işlemeye ve toprak rantına “değişim değeri için” üretim eklenmeye başlamıştır. Bu, iktisat tarihçilerinin “çiftlikleşme” olarak adlandırdıkları süreçtir (Oyan, 2016: 137-147, 197-202, 212-217; Kaya, 2020). 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, geçimlik tarıma devam eden “bağımsız” orta köylülük, yoksullaşan küçük köylülük ve toprağın fiili özel mülkiyetine sahip büyük toprak sahiplerinden oluşan çok parçalı yapı içinde, sınıfsal farklılıkların temellük edenler lehine sadeleştiği ve artığa el koyma süreçlerinde hakim biçim halini alan bir bey/toprak ağası/ayan-ortakçı ilişkisi ortaya çıkmıştır (Veinstein, 2014: 49, 51; Kaya, 2020: 77-78). Bu ilişki biçimi, “genişleme eğilimli bir küçük meta üretimi”nin, yani para-servetin kendi kendini üretir hale gelerek sermayeye dönüşmesinin, yani toprakta ilk sermaye birikiminin temeli olmuştur (Oyan, 2016: 237, 281; Gürel, 2014: .307-309).

Görüldüğü gibi, mültezimler, mukataa-mâlikâne sahipleri, eşrâf ve âyânın kurduğu bu borç ilişkisi, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ikili bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir yanda, birincil mültezim olarak, üstün siyasal birikim haklarını koruyarak rant paylaşımına giren, artığa bu ayrıcalıkları kanalıyla uzaktan el koymaya devam eden ve feodal ranta odaklanan bir nevi “rantiyer” büyük toprak sahipleri vardır (Genç, s.113). Diğer yanda ise, ister bu kökenden isterse de ikincil mültezimlik kökeninden gelmiş olsun, köylüye verdiği borcu veya peşinen yatırdığı iltizam parasını üzerine kâr koyarak çıkarmaya çalıştığı için, artı ürünü doğrudan temellük ederek arttırma yönünde bir eğilim, yani bir verimlilik-mülksüzleştirme baskısı yaratan toprak sahipleri (Ergenç, 2012: 246-256; Kaya, 2020; Genç, s.114). İlki, siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyarak toprak rantına ortak olma yönündeki direnci beslerken; ikincisi, toprağın özel mülkiyet olarak doğrudan

işletilmesi yönünde bir eğilimin gelişmesini koştulamaktadır. Bu iki ayrı eğilim, biri “dolaylı yönetim”, diğeri “doğrudan yönetim” olmak üzere iki ayrı sömürü ve tahakküm ilişki biçiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çelik, 2022: 170-173, 235, 249).

Eğilimlerin gelişimi, birinin diğeri aleyhine çözölüşüyle değil, gelişimlerini sekteye uğratan birer kriz dinamiğine dönüşmeleriyle sonuçlanmıştır. Tüccarların dahi iltizama yöneldiği örneklerin de gösterdiği gibi, toprak rantının ve makam sahipliğinin hakim paraservet kaynağı olmaya devam etmesi, borç ilişkilerini devam ettirme yönündeki eğilimin üretici güçleri geliştirmek ve üretim ilişkilerini dönüştürmek yönündeki eğilimden baskın olması, verimlilik ve işbölümü düzeylerinin düşük kalması, mülksüzleşme ve özel mülkiyet eğiliminin sınırlılığı, pazar için üretimin “istikrarsız ve tesadüfi” oluşu, savaşlar ve nüfus/emek kıtlığı tarımda kapitalistleşme yönündeki gelişimi çelişkili hale getirerek yavaşlatmış ve üretim ilişkilerindeki dönüşümün feodal özellikler taşımaya neden olmuştur (Ergenç, 2012: 255-256; Oyan, 2016: 216, 229-233, 317-320; Kurmuş, 2007: 140-143; Kaya, 85, 86).

Çiftlikleşme eğilimin yaygın olduğu Balkanlarda dahi, ikincil mültezim statüsündeki âyânların, “kapı”lar hiyerarşisi oluşturan havale sisteminden kopuşlarının ekonomik temelli olmaktan öte askeri nitelikte olması, yani 1768-74 Savaşı’nın sevkiyatında âyânın idari ve mali üstünlüğüyle kendisini bir “savaş âyânı” gibi konumlandırmasını sağlayacak şekilde güçlendirmesi bunu gösterir (McGowan, 2004: 786; Aksan, 1998: 28). 18. yüzyılın ikinci yarısında malikânelerle birlikte işletme hakkını alarak birer toprak sahibi-müteşebbise dönüşmeye başladıkları dönemde dahi, toplumsal ilişkilerin örgütlenme sürecindeki konumlarını aslen siyasal birikim ve askeri güçleriyle konsolide etmişlerdir (Kaya, 2021: 14; İnalçık, 2014: 33-34). Mülksüzleştirme biçimi olarak Balkanlarda toprakbentliğinin yaygınlaşması, Batı Anadolu’da ise köle emeğinin kullanılması da siyasal zorun belirleyiciliğinin devam ettiğini gösterir (Kaya, 2021: 65-66). Ancak, asıl gösterge mücadelenin borç ilişkileri üzerinden artığa el koyanlar arasında yoğunlaşmasıdır. Âyânlar, makamları kanalıyla siyasal birikim ayrıcalıklarını devam ettiren, yani “dolaylı yönetim” yoluyla artığa el koyan birincil mültezimlere karşı adem-i merkezîyetçi bir yönelim içine girecektir (Genç, s.229-230; McGowan, 2004: 766, 786; Palairat, 1997: 36-37; Shaw, 2008: 447-502). Giderek daha fazla vezir ve paşa rütbelerine talip olmaya başlayacak; siyasal ayrıcalıklar kazandıkça, hakimiyetleri altındaki alanları birer

“mülk” alanı haline getirme ve bölgesel hanedanlıklar kurma eğiliminde olacaktırlar (Uzunçarşılı, 1942: 4, 7, 11, 17).

Doğrudan sömürü ve yönetimin en yaygınlaştığı alan olan Balkanlar, rant ve asker paylaşımına direncin de en yoğun olduğu alan olmuştur. Bu direnç, 1806'da Nizâm-ı Cedid'e karşı gelişen bir “Âyân Koalisyonu”nun oluşmasına ve 1808'de âyânları merkezi iktidar düzeyine taşıyacak Sened-i İttifak'ın imzalanmasına neden olacak kadar güçlü bir değişim dinamiği haline gelecektir (Üstün, 2013: 126, 143; Adanır, 2006: 185; İnalçık, 2012b: 93-97; Uzunçarşılı, 1942: 64). Bu mücadeleler, başka düzeydeki mücadelelerle de birleşmiştir. “Doğrudan” yöneticiler gibi, doğrudan üreticilerin de aşar üzerinden İstanbul ile karşı karşıya geldiği; 19. yüzyıl da dahil kimi köylü isyanlarının doğrudan İstanbul'daki paşalara yöneldiği görülmüştür (Salzmann, 2011: 150; Palairret, 1997: 36, 47-49). Aşarın maktu niteliğinden dolayı çift-haneden değil, mukataaya verilen alandan komünal olarak toplanması, köylü ailelerinin ötesinde bir bütün olarak toplulukları etkilemiş ve gayri-müslim toplulukların özerklik iddialarıyla birleşmiştir (Adanır, 2006: 157-158, 164, 166, 182-184). Toprak üzerindeki siyasal birikim süreçlerini kesen ve âyânlarda cisimleşen doğrudan sömürü ve tahakküm mekanizmalarının güçlenmesi, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı imparatorluğu saran ve sarsan adem-i merkezleşme süreçlerinin temelini oluşturmuştur.

3. 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yeni Sınıflaşma ve Tabakalaşma Dinamikleri

19. yüzyıla para-servetin emeği borç ilişkileriyle üretim araçlarından kopararak veya toprak üzerindeki geçimlik haklarını koruyamayacak duruma getirerek doğrudan kendine bağlamaya başladığı, yani para-servetin sermayeye dönüşme ve aynı anlama gelmek üzere tarımda ilk kapitalist birikim veya kapitalistleşmenin başladığı koşullarda girilmiştir (Kaya, 2021; Üşür, 1992: 380-381). Ancak, bu koşullar, borç ilişkilerinin doğası nedeniyle, çok katmanlı siyasal birikim kanalları tarafından baskılanmaktadır.

Yüzyıl itibariyle bu ilişkilere “zorunluluk olarak pazar” koşulları eklenecektir (Wood, 2006: 21, 29, 68; Yaman Öztürk, 2008: 45, 133). Kapitalist gelişmenin belli bir aşamasında uluslararası pazar, kapitalist olmayan toplumlardakinden ve zamanlardan farklı olarak sermayenin yeniden-üretimi doğrultusunda üretim ve dolaşım alanının zorunlu olarak birbirine bağlandığı; üreticilerin, mülk edinenlerin ve metanın kendilerini

yeniden üretmek için girmek zorunda oldukları bir alana dönüşmüştür. Feodal ilişkilerin çözülüşünde ileri bir aşamaya gelmiş olması ve üretim ilişkilerinde yaşanan değişimin kapitalist ilişkilerin embriyonunu içinde barındırması, zorunluluk olarak pazarla eklemlenme sürecini bir “geç kapitalistleşme” deneyimine dönüştürecektir (Dobb, 2000: 97-101; Yaman Öztürk, 2008: 23-24; Oyan, 2016: 337-338). Ancak para-servetin sermayeye dönüşümü ve emeğin mutlak olarak üretim araçlarından koparılacak mülksüzleşmesi, henüz üretim ilişkilerini tümünden dönüştürecek ve “iç pazar”ı oluşturacak bir sermaye döngüsü yaratmadığı için bu eklemlenme süreci meta-sermaye ve para-sermaye cinsinden ülkeye giren yabancı sermayeye bağımlılaştırıcı bir dönüştürücü güç verecektir (Keskin ve Yaman, 2013: 39-57). Sürecin miladı 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ve hemen akabinde açılan Tanzimat Dönemi (1839-71)’dir (Çavdar, 1982: 14-16, 47-74).

3.1. 19. Yüzyılda Yeni Sınıf ve Tabakalar

Zorunluluk olarak pazarla eklemlenme süreci, sınıflaşma-tabakalaşma seyrini ve burjuva sınıf oluşumunu da sıçratan, bağlantılı olarak kırsalda kapitalistleşme sürecinin omurgası haline gelecek toprak sahibi eşrâfın dönüşümünü tamamlayacak bir süreç olacaktır. Bu oluşum sürecini, ancak toplumsal ilişkilerin bütününe etkileyen diğer sınıflaşma ve tabakalaşma süreçleriyle birlikte ele aldığımız zaman tam olarak kavrayabiliriz.

Eşrâfın gelişimini ve konumunu netleştirmek istediğimiz zaman, 19. yüzyılın sınıflaşma-tabakalaşma dinamiklerinin bir boyutunu müslüman Türk mülk sahibi sınıfların tarım, ticaret ve sınai üretim alanında yaşadığı daralmanın oluşturduğunu görürüz. Daralmayı gündeme getiren en önemli bileşen, mülk sahibi sınıflar üzerinde zorunluluk olarak pazarın rekabet baskısını hissettiren yabancı sermaye sahipleridir. Bu unsur, meta ve sermaye ihracı söz konusu olduğunda dışsal bir aktör olarak görülmektedir. Bu, dış talebin belirleyiciliği ve dış borç söz konusu olduğunda doğrudur (Quataert, 2004: 948-951, Kurmuş, 2007: 126-127, 135; Bağış, 1983: 1-17). Ancak, ülke sınırları içinde doğrudan yabancı sermaye eliyle kurulan ticaret şirketlerinin varlığı, bu şirketlerin Balta Limanı gibi antlaşmalarla çok önemli ticari ayrıcalıklara sahip olmaları, tüccar-imalatçı biçimini alarak basit meta üreticisi köylü ve zanaatkârın malını pazara ulaştırma kapasitesini edinmeleri ile üretim alanıyla bütünleşmeye başlayarak ihracata yatırım yapar hale

gelmeleri, toplumsal ilişkilerin içsel bir aktörü olarak güç kazanmış olduklarını gösterir (Kurmuş, 2007: 74-76, 100-101; Keyder, 2014: 3). Yabancı sermayenin bu özellikleri, doğrudan üreticiyi mülksüzleştiren ve 1867 yılı itibariyle yabancıların mülk edinmesi önündeki engelleri aşındırarak mutlak özel mülkiyet edinmeye başladıkları örneklerle birleştiğinde, mülkiyet ve üretim ilişkilerini dönüştüren bir özelliği açığa çıkarır. 19.yüzyılın ikinci yarısında ticaret ve üretim alanlarına sigortacılık, bankacılık ve kredi alanlarının oluşturduğu mali alan da eklenecek; finans kapitalin, İngiliz girişimci Wittall'ın öncülük ettiği, hisseleri Londra borsasında işlem görmeye başlayan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi örneğinde olduğu gibi özel, Reji İdaresi'nde olduğu gibi çok-uluslu şirketler yoluyla ekonomik faaliyetleri bütünlük olarak örgütlemeye gücüne sahip olduğu görülecektir (Keskin ve Yaman, 2011: 20; Öztürk, 2011: 20; Kurmuş, 2007: 127-141, 146-168).

Yabancı sermayedarlarla birlikte, 19.yüzyılın liberalleşme dalgasında hızla gelişen bir kesim de gayrimüslim mülk sahibi sınıflar olmuştur. Gayrimüslim tüccarlar, 17. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlarla ve yabancı ülkelere yerleşmiş “millet”lerinden tüccarlarla kurdukları ilişkiler üzerinden uluslararası pazara eklenmeye başlamışlardı (Bağış, 1983: 16, 22-33, 54-55). III. Selim'in kendilerine verdiği “Avrupa tüccarı” imtiyazını, gerek “Hayriye tüccarı” gibi müslüman gerekse yabancı tüccarlarla rekabet içinde dış ticaretten daha fazla pay almak için kullanmışlardır (Bağış, 1983: 52, 63-65, 96-99; Quataert, 2004: 956-957; Kaya, 2012: 83). Erken dönemlerden itibaren ticaret üzerinden elde etmeye başladıkları sermaye birikimi, onlara, özel olarak da Rumlara, 19. yüzyıla gelindiğinde müslüman mülk sahibi sınıflar ve tüccarlar karşısında bölüşüm ilişkilerinde üstünlük getirmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Selanik ve İstanbul gibi bölgelerde uluslararası pazarın önemli bir bileşeni haline gelmelerini sağlamıştır (Alpan, 2008: 131-132, 134-137). Gayrimüslimlerin, mali sermaye alanında da, borç ilişkilerinde oynadıkları geleneksel sarraflık rolünden beslenen belirgin bir güçleri vardır (Kazgan, 2005, 17, 20-27, 38-43). Meşhur Galata Bankerleri, ağırlıklı olarak Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır. Açtıkları yatırım bankacılığı alanı, 19. yüzyılda yabancı sermaye tarafından Osmanlı Bankası aracılığıyla kurumsallaştırılmıştır.

Yabancı sermaye ve gayrimüslim sermayenin genişleme eğiliminin yanında, 19. yüzyılın sınıflaşma-tabakalaşma sürecinde çoğu zaman göz ardı edilmiş ikinci bir boyut daha vardır: içsel

tabakalaşma süreçleri ve bu süreçlerin ana kurucu unsuru olarak müslüman Türk mülk sahibi sınıfların gelişimi. Birincisi, 20. yüzyıla kadar üretim ve mülkiyet ilişkilerinin de bütünüyle dönüşmesini engelleyecek şekilde, üretim, pazar ve finansman düzeyinde çiftlik sahipliği, mültezimlik, sarraflık-tefecilik ve ticaretin iç içe geçmiş doğasının belirleyiciliğini korumuş olmasıdır (Quataert, 2004: 958-959; Kaya, 2021: 17, 30, 64-65). Bu mekanizma, ilkinin genişlemesini baskılamıştır. Yabancı ve yerli tüccarların tümünün 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden iltizama yönelmeleri, ticaret ağlarının ülke içlerine girmekte zorlanarak limanlarla sınırlı kalma eğiliminde olması, çok az örnekte tüccar-imalatçı biçimini almaları ve mübadele ticaretinin ötesine geçip üretim ve bölüşüm alanını dönüştürecek bir sermaye döngüsünü kurmaları ilk elden bunu gösterir (Kaya, 2012: 85, 86; Kurmuş, 2007: 90-93; Keyder, 2014: 3; Oyan, 2016: 317-324, 326, 332). Burada artıktan en büyük payı alan kesim, siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyarak, giderek artan oranda vakıflar üzerinden “dolaylı yönetim” kanalıyla toprak rantından pay alan birincil mültezimlikten ve “doğrudan yönetim” kanalıyla çiftlikleri birer toprak sahibi-müteşebbis olarak işletmeye başlayan birincil ve ikincil mültezimliklerden gelen iki ayrı tabakadır. Batı Anadolu’da yabancı sermayenin Amerikan pamuğuna alternatif olarak teşvik ettiği ve üretimini çok büyük oranda yükselttiği pamuk üretimi dahi, daha çok küçük köylünün üretim sürecine ortakçı olarak dahil olduğu bu büyük toprak sahiplerinin topraklarında gerçekleşmiş; üretimden pazarlamaya mevcut üretim ilişkilerinin ve tekniklerinin baskısı altında kalmıştır (Kurmuş, 2007: 127-136; Sarıbey Haykıran, 2013: 156-157, 163-164). 19. yüzyılda Rum, Ermeni ve Yahudiler de, Batı Anadolu’da çiftlik sahibi olmaya ve Türk Müslüman mülk sahibi sınıflarla toprak üzerinden rekabet içine girmeye başlamışlardır (Sarıbey Haykıran, 2013: 72-79). Ancak, Birinci Dünya Savaşı’nın arifesine gelindiğinde, Türk Müslüman mülk sahibi sınıfların direncinin, hakim üretim ve mülkiyet ilişkilerinin kırılmasına ve gayrimüslimlerin sermayelerini üretken sermaye ile bütünleştirmelerine engel olduğu görülmüştür.

İkincisi, mali sermaye alanındaki genişleme eğilimi, birincil mültezim kökenli mülk sahibi sınıfların yatırım eğilim ve tercihleriyle paralellik taşır. İltizamla birlikte gelişen sarraflık, 19. yüzyılın ilk yarısında iltizamı kapsamakta; diğer spekülatif yatırımlar (bankacılık, borsa, kıymetli evrak, kambiyo işlemleri) da hala bankerler ile mültezimleri, mültezim kökenli toprak ve makam sahiplerini bir araya getirmektedir (Kazgan, 2005: 17, 20-27, 38-43;

Eldem, 2014: 174-176, 181). Örneğin, Galata Bankerleri aslolarak aracılık işlemi yapmaktadır; servetlerini spekülâtif araçlara yönelterek kâr edenler ise çoğunlukla saray ve vükelâdır. Tanzimat'ın en önemli sarraflarından Avrampaşı Kamondo, aslolarak büyük Tanzimat paşası Mustafa Reşid Paşa'nın parasını işletmektedir. 19. yüzyılın sonunda, Osmanlı Bankası'nın önemli müslüman yatırımcıları arasında makam sahibi Süreyya Paşa, Gazi Muhtar Paşa ve Avlonyalı Ferid Paşa yer alır. Osmanlı Bankası'nın tahvil ve hisse senedi yatırımlarının % 18'i müslümanlara, bunların da % 90'ının makam sahiplerine aittir. Müslüman mülk sahipleri yabancı ve yerli şirketlerden de pay almaya başlamışlardır. Yabancı sermayeyle kurulan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin 1859'da satılan pay senedlerinden % 80'i ülke içine satılmış ve bu senedlerin en büyük alıcısı makam sahipleri olmuştur (Kurmuş, 2007: 102-103). Bunlardan biri de padişahın kendisidir. Taşımacılık yaptığı alanda tekel imtiyazına sahip Şirket-i Hayriye (1851) ise, yerli bir sermaye şirketi olarak kurulmuş ve hissedarlarını hisse senetleri oranında sermayesine ortak etmiştir. İlk sermayedarları Mustafa Reşid Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker Damad Mehmed Ali Paşa, Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım gibi paşa, saray ve devlet ricâli ile Galata Bankerleridir (Kazgan, 2005: 29-36; Toprak, 2012: 134-135).

Üçüncüsü, Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra bile, müslüman Türk tüccarların rekabeti bırakmamasıdır. Ticaret alanında bir eşitsiz gelişim olduğu açık olsa dahi, kimi veriler bu alanda da önemli bir müslüman Türk varlığı olduğunu gösterir. 1882 yılında Dersaadet Ticaret Odası'nın 24 kişilik Oda Meclisi'nde (yönetim kurulu) ikinci başkan dahil 7 müslüman tüccar vardır (Gülsoy ve Nazır, 2009: 45-47, 57-58, 82-83). Odaya bağlı tüccarların mali durumlarına göre dört ayrı sınıfa ayrıldığı ve sadece birinci ve ikinci sınıftakilerin yönetime girme hakkını kazanabilecek mali yeterliliğe sahip oldukları düşünüldüğünde, bu tüccarların da önemli bir ticaret sermayesi birikimine sahip oldukları görülür. Bununla birlikte, müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasındaki farklardan ziyade, bölgesel farklar belirleyicidir. İzmir ve Selanik'in gerilemesi pahasına ticaretin İstanbul'a yönlendirilmesi ve İstanbul'un en önemli ithalat limanı olmaya devam etmesi bunun açık göstergesidir (Kurmuş, 2007: 87-89).

Bu noktada, hemen bir ara sonuç çıkarmamız gerekir ise, şöyle denebilir. 19. yüzyıl yalnız gayrimüslimler açısından ve yabancı sermaye eliyle yaşanan bir burjuvâlaşma süreci değildir. Müslüman

ve Türk unsurları da kapsayan bütünleşik bir kapitalistleşme ve burjuvalaşma süreci vardır. Hem sermayeye dönüşme eğilimi ve birikim itibarıyla en yüksek oranlara ulaşan para-servetin hem de bütünleşik gelişimin en yoğunlaştığı alan olarak başkent İstanbul’da bu gelişim görünürlük kazanır. Edhem Eldem (2014: 161-162, 169-171), bu gelişimin bütünleşik yanına dikkat çekerek İstanbul özelinde kozmopolit bir “Osmanlı burjuvazisi” tanımlar. Ancak, bu, bize, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi nedeniyle büyük burjuvazi olarak nitelendirebileceğimiz bu tabakanın içinde alt-tabakalar olduğunu unutturmamalıdır. Para-servet ve sermaye kaynakları, sermayelerinin türü ve kendini üretme kapasiteleri itibarıyla bu tabaka bütünleşik bir yapı arz ettiği gibi, fay hattı rekabet olan bir hat üzerinden ayrı tabakalara da ayrılabilmiştir. Bu ayrışmanın 1923 İzmir İktisat Kongresi’nin hemen öncesinde belirginlik kazandığı görülecektir. Kongre hazırlık çalışmalarından başlayarak, Milli Türk Ticaret Birliği, İstanbul Ticaret Odası’nın “ithalât ve ihracat ticaretinde Türklerin hakimiyetini temin” için “ıslah ve takviye” edilmesi gerektiğini savunacaktır (Ökçün, 1968: 86-88) Bu durum, Osmanlı taşrasındaki kapitalistleşme ve burjuvalaşma eğilimleriyle kurulan ilişki için de geçerlidir (Akyalçın Kaya, 2015). Kimi zaman ve yerlerde bütünleşme, kimi zaman ve yerlerde ise rekabet unsuru öne çıkmıştır.

Dördüncüsü, lonca çatısı altında örgütlenen ve servet biriktirme imkanları sınırlı olan küçük tüccar ve zanaatkârlardan oluşan esnafın da pazara dönük üretim yapmaya başlamasıyla, kendi içinde yaşadığı tabakalaşma eğilimidir (Eldem, 2014: 161, 171, 173). Esnaf, ticaret sermayesi ve üretken sermaye üzerinden ticaret ve imalat alanlarına bölünmeye başlamış; kendi içindeki birikim olanakları farklılaşmıştır. Ticari sermaye birikimleriyle, esnafıktan gelen, yani küçük tüccar iken burjuvalaşarak Dersaadet Ticaret Odası’na üye olabilecek mali büyüklüğe ulaşanlar olmuştur. Bu eğilim, 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret’te tüccar ve ticari işletme ile esnaf arasında, nakdi sermaye ve iş hacimleri üzerinden bir ayırım yapılmaya başlandığında daha net bir şekilde görünür hale gelmiştir (Gülsoy ve Nazır, 2009: 18, 51, 151-152).

Beşincisi, Osmanlı taşrasında kentsel alanda yaşanan dönüşümdür. Dilek Akyalçın Kaya (2015), Selanik’i konu alan çalışmasında, tarımsal faaliyetlerdeki dönüşümle birlikte, şehrin de dönüşmeye başladığını; ancak, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında açığa çıktığı şekliyle, bu dönüşümün eşrâftan farklı olarak ticari ve sınai faaliyetlerden beslendiğini ve ona yöneldiğini

gösterir. Para-servetin bu alanlarda kâr getirecek yatırımlara yönlendirildiğini ortaya koyar. Ancak, çalışmanın konumuz açısından en dikkat çekici tarafı, şehirde yaşanan bu kapitalistleşme ve burjuvalaşma sürecinin dini ve etnik ayrımları kesen yeni bir sınıflaşma ve tabakalaşma süreci olmasıdır. Müslüman mülk sahibi sınıflar, makam sahibi olma ayrıcalıklarını da kullanarak, bu sürecin organik parçası olmuşlardır.

Rahatlıkla, Osmanlılık siyasetinin ve 1908 Devrimine giden sürecin, bu bütünleşik gelişimden beslendiği söylenebilir. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ise, birikim alanları ve olanakları üzerinden, milliyetçilik akımlarına eklenmiş ayrışmaları belirgin hale getirecektir.

19. yüzyıldaki bu sınıflaşma ve tabakalaşma süreçleri, müslüman Türk mülk ve makam sahibi sınıfların, bölgesel, alansal ve içsel eşitsizliklere sahip ancak bütünleşik bir kapitalistleşme ve burjuvalaşma sürecinden geçtiklerini gösterir. Tabakaların birbirine karşı konumlarında daraltıcı ve genişletici faktörler söz konusudur. Sınıf mücadelelerinin fay hatları bu düzlemlerden geçecektir. Ancak tarımsal üretimin hacmi ve mali, ticari ve sınai gelişimin tarımsal üretimle ilişkisi dolayısıyla, tarım alanı süreçte belirleyici hale gelecektir. Zorunluluk olarak pazara eklenmekte olan ve kapitalist ilişkilerin embriyonunu içinde barındıran çiftlikler ve onların ekseninde örgütlenmiş sınıf ve tabakalar da bu sürecin katalizörü olacaktır. Kimi veriler, tarımda kapitalistleşme eğiliminin boyutunu ve ekonomik alan içindeki ağırlığını açıkça gösterir. 1914 yılı verilerine göre, tarım ürünleri ve hammaddeler Osmanlı ihracatının % 90'dan fazlasını oluşturmaktadır (Oyan, 2016: 340). Beş tarım ürününün İzmir limanındaki ihracat payı % 70'i geçmiştir. Ticari ürünlerin yetiştirildiği arazilerin fiyatı artmış; tarımsal üretimin değeri ile bağlantılı olarak aşar ve ağnam matrahları yükselmiştir (Oyan, 2016: 343-344). İşte, tam bu noktada, eşrâfın, kendini diğer sınıf ve tabakalardan ayırarak öne çıktığını; bir yanılla kriz, bir yanılla da değişim dinamiği haline geldiğini görürüz.

3.2. Toplumsal İlişkilerin Örgütlenmesinde Eşrâfın Belirginleşen Konumu

Havale sisteminin çözülüşü, dolaylı olarak topraktan artık çekme ayrıcalığına sahip olanların eskisi gibi artıktan pay alamamaları nedeniyle ikincil mültezim konumundaki âyânlarla mücadeleye girmeleri ve “mülk” iddiasındaki âyânların tasfiyesinden sonra, Osmanlı topraklarında kademeli tasarruf

haklarının kaldırılması, tasarruf eden ile sahip olanın tek bir kişiye indirilmesi, yani “tek” tasarruf sahipliği yönünde bir mülkiyet mücadelesi başlamıştır (Terzibaşoğlu, 2006: 122; İnalçık, 2014: 28-32). Birincil ve ikincil mültezim kökenli büyük toprak sahipleri, zengin köylüler, orta ve yoksul köylüler ile para-servet sahibi sarraf, tüccar gibi tabakalar, bu mücadeleye dahil olmuşlardır. Alanı düzenlemek için, tımarın ve mâlikânelerin kaldırılması yönünde adımlar atılmış; 1847 Tapu Nizamnamesi, 1858 Arazi Kanunnamesi, Çiflikât Nizamnameleri gibi yasalar çıkarılmıştır (Kaya, 2021: 22-23; Kaya, 2015: 352-363, 368-369). Sınıf ve tabakalar arası mücadeleler ve düzenlemeler, üst mülkiyet haklarının tamamen tasfiye edilemediği, yani toprakta devlet rakabesinin belirli biçimlerde devam ettiği koşullarda, “mutlak” özel mülkleşme yönünde bir eğilim yaratmıştır (Aytekin, 2006: 189-194).

Süreç, 1908 ve 1923 dönüşümlerinin fay hattını oluşturacak Balkanlar ile Orta ve Batı Anadolu’da şöyle işlemiştir. Âyân çiftliklerinin tasfiyesiyle açığa çıkan topraklar, Balkanlar’da Darphane-i Âmirece müsadere edilerek Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri adıyla dolaylı yönetim ayrıcalıklarına sahip makam sahibi paşalara ve onlarla birlikte büyümüş olan Galata Bankerleri gibi sarraflara iltizama verilmiştir (Kaya, 2015; Terzi, 1998: 137-141). Böylelikle bu kanaldan mücadeleye dahil olamayan büyük toprak sahiplerinin alanı daralmıştır. Ancak, iltizamla verilmelerine rağmen bu topraklar özellikle belli bölgelerde daha çok “dolaylı” değil “doğrudan” işletilmekte ve birincil mültezimlikten gelen toprak sahipleri kapitalist bir işletmeci, yani toprak sahibi-müteşebbis gibi davranmaktadır (Kaya, 2015: 338; Kaya, 2021: 14). Tırhala’daki (Bulgaristan) çiftlikleri inceleyen Kaya (2015: 336-340), toprağın işletilmesinden elde edilen kârın, işletmeden kiraya vermekten yüksek olduğu durumlarda, büyük toprak sahiplerinin toprağı “doğrudan” işletmeyi tercih ettiklerini göstermiştir. Bu alandaki en önemli yatırımcılardan biri Tanzimat’ın ünlü sadrazamı Mustafa Reşid Paşa’dır. Paşa öldüğünde, çoğu bu yatırımlarından kaynaklı borçlarının toplamı dahi 1857-1858 Osmanlı devlet bütçesi gelirlerinin % 15,3’üne denk gelecek meblağa ulaşmıştır. Sermayenin İstanbul’da yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine neden olan bu “doğrudan yönetim” pratiklerinin, İstanbul merkezli büyük burjuvalaşma sürecinin çok önemli bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Diğer yandan, bu tabaka hem İstanbul merkezli dolaylı yoldan artık çekimine katılmaya devam eden siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip tabakaları hem de yereldeki ikincil mültezim

kökenli bey ve ağaları karşısına almış; yani sınıflar arası yeni bir konumlanma yaratmıştır. Bu konumlanma, verimlilik temelli rekabeti derinleştirerek, özellikle ikincil mültezim kökenliler dahil tüm çiftliklerde “doğrudan” işletme pratikleri yönünde bir basınç oluşturacaktır (Kaya, 2015: 339, 351, 363-367; Kaya, 2021: 43-44). Bu pratikler “mutlak” özel mülkiyetin güçlenmesi, mülksüzleşmenin artması yönündedir. Ancak, feodal siyasal bağların, tam anlamıyla tasfiyesi değil; sürece eklenmesi ve yer yer süreci pekiştirmesi söz konusudur. Büyük toprak sahibi-ortakçı ilişkisinin araçları kaldıran ama hala çoğunlukla borca dayanmaya devam eden doğası ve toprakbentlik pratikleri bunu gösterir. Bu gelişmeler, 1908 öncesi İstanbul-Balkanlar arasındaki artık çekim-sermaye birikim süreçlerinin toprak üzerinden nasıl iç içe geçtiğini, İstanbul merkezli para-servet ve aynı zamanda giderek artan oranda sermaye sahibi sınıfların oluşumunun Balkanlar’dan nasıl beslendiğini, Balkanlar’la yerel mülk sahibi sınıfların nasıl hem dolaylı hem doğrudan yönetim ayrıcalıklarına sahip tabakalar karşısında konumlandığını anlamamızı sağlayacaktır. Dahası, Balkanlar’ın kaybının İstanbul’daki mülk sahibi sınıflar için nasıl daraltıcı bir yıkım olduğunu ve geriye kalan topraklarda sınıf mücadelesini nasıl kızıştırdığını görünür kılacaktır.

Batı ve Orta Anadolu’da ise, Çiftlikât-ı Hümâyûn yatırımları ile Çiftlikât Nizamnamelerine rastlamıyoruz (Kaya, 2021: 43-44). Burada daha çok, birincil mültezimler yaygın ve artan şekilde vakıflar üzerinden toprak üzerindeki haklarını korumuş ve “doğrudan yönetim” (işletme) yerine ikincil mültezimlere iltizama vermeye devam etmişlerdir (Terzibaşoğlu, 2006: 127-128; Sarıbey Haykıran, 2013: 52-69). Ancak, Balkan âyânlarından farklı olarak, Anadolu âyân ve eşrâfının, erken dönemlerden itibaren fiili mülkiyet hakları lehine siyasi-mali-askeri özerkleşme iddialarından vazgeçmiş olması, burada, ikincil mültezimleri ve “doğrudan yönetim”lerindeki çiftlikleri serbest bırakmıştır. Karaosmanoğulları (Saruhan) ve Caniklizâdeler (Samsun) bu dönemde topraklarını koruyup ve hatta arttırarak bölgesel güçlerini pekiştirmiş ikincil mültezimlik kökenli bu ailelere örnek verilebilir (Nagata, 1976; Şahin, 2007). 1840’larda Balkanlar’dakine benzer şekilde temettuat sayılarıyla “tek” tasarruf sahipliği yönünde bir politika izlenmeye başladığı zaman, toprağı doğrudan işleyen üreticinin yanında, dolaylı yollarla toprağın vergisini üstlenen birincil mültezim ve toprağı doğrudan yöneterek (işleterek) vergisini ödeyen ikincil mültezimler şiddetli bir mücadeleye girişmişlerdir (Terzibaşoğlu, 2006: 122, 131, 141-142; Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009: 20-22). Ve

bu mücadelede, dönem itibariyle giderek daha fazla yerel eşrâf olarak anılmaya başlanan ikincil mültezim kökenli “doğrudan yönetici”ler öne çıkmıştır (Terzibaşoğlu, 2006: 137-138; Tanör, 2006: 123). Erken dönemlerden itibaren feodal üretim ilişkileri, borç ilişkileri üzerinden en çok onların çiftliklerinde çözülme eğilimi gösterdiği; toprak sahibi-ortakçı ilişkisi onların çiftliklerinde belirginleştiği için, mücadelenin kazanımının ağırlıklı olarak eşrâf olması, bölgedeki çiftlikleşme-kapitalistleşme eğilimini konsolide edecektir (Tökin, 1990: 134-135, 186, 188, 192, 194-195). Tam da bu nedenle, toprak sahibi eşrâf, bir yanıyla eski ancak burjuvalaşma eğilimi itibariyle yeni bir tabaka olarak Batı ve Orta Anadolu’da güçlenmiştir.

Eşrâfın güçlendiği bu kanaldan, 19. yüzyıl boyunca başka tabakalar da girecek; 20. yüzyılın sınıf mücadeleleri tablosu tüm eskizleriyle ortaya çıkacaktır. Bir, eşrâf kendi konumunu bölgesel olarak önemli bir yayılıma sahip olan vakıf sahibi mültezimlere karşı korumak zorunda kalmıştır (Sarıbey Haykıran, 2013: 48, 50-69, 75, 93-96, 156-157, 163-164). İki, “doğrudan yönetim”in (işletme) öne çıkması verimlilik problemleri ve zorunluluk olarak pazara eklenme sürecinde rekabet ekseninde sermaye gücünü belirleyici bir faktör haline getirmiştir. Çiftlikler arası rekabette sermaye yapısı belirleyici olmuştur. Bu, bölge dışı ama iltizam-üretim sürecine dahil tabakaların bölge içi rekabete ortak olmalarını beraberinde getirmiştir. Kozmopolit İstanbul büyük burjuvazisi, bu süreçte bölgede varlık göstermeye başlamıştır. İstanbul’un önde gelen sarraflarından olan Baltazi ailesi, önce İzmir gümrük vergilerini ve Batı Anadolu’nun neredeyse tamamının aşar iltizamını aldıktan sonra, sarraflık-mültezimlik-ticaret ağlarını birleştirerek dikey ve yatay bir örgütlenme sağlayarak 1840-71 yılları arasında Batı Anadolu üretimi üzerinde hakimiyet kurmuştur (Kaya, 2021: 26-29). Şöyle ki, aile, “[Z]eytinyağı öşür iltizamını kendi finansmanı ile almakta, Batı Anadolu’da zeytinyağını aynı olarak toplamakta, topladığı zeytinyağının da Akdeniz’de ticaretini yapmaktadır” (Kaya, 2021: 27). Eski âyânlardan Karaosmanoğulları bile, bu genişleme karşısında dayanamayacak ve toprakları, borçları karşılığı daha güçlü sermaye sahiplerinin eline geçecektir. Aynı kanaldan bir de, yabancı sermaye şiddetli bir rekabet baskısı yaratmıştır. İzmir-Aydın Demiryolu gibi bir sermaye yatırımıyla bölgeye giren yabancı sermaye, maliyet-kâr dengesini istikrarlı bir şekilde kendi lehine korumuştur. 1870’lerde İzmir civarındaki tarıma elverişli arazilerin tamamına yakını 41 İngiliz tüccar-müteşebbis toprak sahibinin eline geçmiştir (Kurmuş, 2007: 139,

148-149, 167, 121-168). Üç, Batı ve Orta Anadolu'da yaygınlaşan çiftlikleşme eğilimi, ortaya çıkışında olduğu gibi borç ilişkilerinden beslenmeye devam etmiş; bu nedenle, borcu bir silah gibi kullanan büyük toprak sahipleri, sarraf ve tüccardan oluşan çok parçalı ancak bütünleşik bir borç ağı kıra hakim olmuştur (Tökin, 1990: 146-151). Eşrâfın da toprak sahibi olarak dahil olduğu bu ağ, rekabet ve kapitalistleşme yönünde bir çözülüş getirdiği gibi, bir verimsizlik ve sermaye kıtlığı problemi doğurmuştur (Güran, 2014: 70-77). Dört, tam da bu nedenle, çiftlikleşme ve kapitalistleşme süreçleri, büyük bir mülksüzleşme getirmekle birlikte, ortakçılık hakim emek biçimi olmaya devam etmiştir (Tökin, 1990: 187-191). Cumhuriyet dönemine devredecek köy sorununun temelini oluşturan küçük köylü mülkiyet yapısı, bir yanıla işçileşmeyi baskılayan diğer yanıla kapitalist ilişkilerin çekirdeğini oluşturacak şekilde kırsal emek biçimlerine hakim olmuştur (Boratav, 2004: 57, 114, 122, 137-138, 152, 160-161).

Bu girift yapı içinde bir kez daha altını çizmek gerekirse, ilişkilerin düğüm noktasında bir tabaka olarak eşrâf öne çıkmaktadır. Toprak üzerindeki borç ilişkileri ağının ve dolayısıyla bloğunun gücünün kırılmadığı koşullarda, rekabet bir yandan eşrâfın alanını daraltmakta, onu verimlilik üzerinden rekabet edebileceği adımlar atmaya itmiş ve çetin bir sınıf savaşımının içine sokmakta; diğer yandan ise, hakim olduğu alanlarda gücünü konsolide etmiştir. Sadece ilkinin görülüp, ikinci boyutun göz ardı edilmesi, bizi, 1908 ve sonrasında 1923'e giden süreçte yaşanan toplumsal değişimi anlamaktan alıkoymaya devam edecektir. Oysa fotoğraf çekmeyi bırakıp, görüntüleri bir sinema şeridi gibi hareketlendirmeye başladığımız zaman göreceğiz ki, eşrâf, 19. ve 20. yüzyıllarda toprak üzerinden şekillenen toplumsal ilişkilere egemen olmak için çok büyük bir mücadele vermiştir. Yabancı sermaye dahi, bu borç ilişkileriyle kontrol edilen ilişkiler ağını aşamadığı durumda bazı yatırım alanlarından vazgeçmiştir. Örneğin, Batı Anadolu'da yaptığı yatırımlarla ABD pamuğuyla rekabet edemeyince, emeğin "mutlak" olarak mülksüzleştirildiği ve toprak üzerinde "mutlak" özel mülkiyet imkanlarının daha cazip olduğu Çukurova bölgesine kaymıştır (Kurmuş, 2007: 126-127; Gürel, 2014: 313, 316-317, 327-328). 1876-1914 arasında küçük köylüyü mülksüzleştirip ortakçı statüsünde çalıştırma, köle emeği kullanma, mülksüzleştirilmiş hizmetkârları toprakbentliğe zorlama, mülksüzleşmeyle birlikte kapitalistleşen ilişkiler dahilinde çapa işlerinde olduğu gibi nakdi icara çıkma, köylüyü seyyar köy amesi gibi çalıştırma benzeri uygulamalarla toprak üzerindeki fiili ve

mutlak mülkiyetlerini pekiştirmişlerdir (Tökin, 1990: 188-189, 191; Kaya, 2021: 65-66). Ortak kullanım alanları büyük toprak sahipleri lehine daralmış; ortak alanlar dahi onların mülkü addedilmeye başlanmıştır (Köymen, 2008: 107-108, 113). 1912-13 tarım sayımları göstermektedir ki, köylü ailelerin % 87'si toprakların sadece % 35'ine sahipken, % 1'i % 39'una sahiptir. Ve Türkiye'de kapitalist çiftliklerin çoğunluğu merkezinde eşrafın olduğu ve borç ilişkilerinin biçimlendirdiği bu topraklarda gelişmiştir (Tökin, 1990: 192).

1908 ve 1923 devrimlerine giden süreçte, bu tabaka, toplumsal ilişkilerdeki konumuyla örtüşmeyen şekilde ya “toprak ağası” ya da “küçük burjuvazi” olarak adlandırılmıştır (Timur, s.15-19). Evet, tabakayı ağalar ve beyler oluşturmaktadır. Ancak, Türkiye'nin doğusundaki mülkiyet ve üretim ilişkileri yapısından farklı olarak bu ağalar ve beyler, zorunluluk olarak pazarla bütünleşme eğilimi içinde, fiili veya mutlak mülkiyetine sahip oldukları topraklarda, artık doğrudan üreticisi olmadıkları toprakları işleterek sermaye birikimi edinmeye başlamışlardır (Köymen, 2007: 65-73; Aytekin, 2015: 53-54; Kaya, 2021). Toplumsal ilişkilerdeki konumları itibarıyla, değişim halindeki bir tabakayı temsil ederler. Bu yeni konumlarıyla birlikte, burjuvazi içinde bir tabaka olarak, kır kökenli veya taşra burjuvazisi şeklinde adlandırılması daha doğru ve sürecin bütünü açısından daha anlaşılır olacaktır (Kaya, 2021: 16, 30, 65; Gürel, 2014: 318-319; Savran, 2014). Diğer yandan, küçük burjuvazi, burjuvazinin küçük ve henüz gelişmemiş biçimini anlatmak için kullanılan bir kavram değildir (Savran, 2014: 37-38). Burjuvazi ile işçi sınıfı arasında, kendi üretim araçlarına sahip ancak hala kendi emeğiyle üretim yapan tabakaları anlatmak için kullanılır. Küçük ve orta köylülük ile kentlerdeki esnaf ve zanaatkarlar bu sınıfa dahil edilebilir. Ancak, doğrudan üreticilikten tamamen kopmuş ve kendi hesabına cebren veya sözleşmeyle çalıştırdıklarından elde ettiği artı-değer ile sermaye birikimi elde etmeye başlamış bir tabaka için bu söylenemez. Bu tabaka doğrudan burjuvazi-içi bir tabaka olarak adlandırılmalı; kapitalistleşme sürecinde diğer burjuva tabakalara karşı konumlandığı durumlar sınıf-içi bir çelişki-çatışma olarak değerlendirilmelidir.

4. Yeni Sınıf ve Tabakaların Oluşumuyla Gündeme Gelen Yeni Yönetim Biçimlerini “Sınıf Olarak Yönetmek” Bağlamında Anlamak

Doğrudan üreticinin üretim araçlarına sahip olduğu ve/veya onlar üzerinde tasarruf hakkı bulunduğu kapitalizm öncesi diğer toplumlara benzer şekilde, Osmanlı'da doğrudan üreticiden artık çekmenin yolu “kişiliği üzerinde sınırlı da olsa bir mülkiyet hakkı, bir tahakküm kurulması” olmuştur (Oyan, 1998: 8-10). Bu nedenle, artık, doğrudan üreticinin kişisel özgürlüğünün sınırlandırıldığı, kişisel bağımlılık ilişkileri üzerinde yükselen mekanizmalarla siyasal zor – iktisat-dışı zor aracılığıyla çekilmiştir. Artı ürüne hukuki ve askeri alanın düzenleme ve baskılama araçlarının tümünü ifade eden siyasal araçlarla el konmuş; “geleneksel bağlar ve görevler artı-emeğin devlete ya da toprak beyine angarya, rant, vergi ve benzeri yollarla devrini” sağlamıştır (Wood, 2003: 44, 43-62; Üşür, 1992: 433-436). Toprakların dirlik tevcihi ve mülk temlikli şeklinde paylaşılması, bu topraklarda doğrudan üretici köylünün artığına vergi başta olmak üzere kişisel yükümlülükler de dahil el konulması, bu gelirlerin iltizam ve mukataa-mâlikâne gibi yöntemlere tabi tutulması hep siyasal zor sayesinde mümkün olmuştur.

Borç ilişkileri ise, tedrici olarak siyasal zora dayanan bu kişisel ve siyasal ilişkileri aşındırmış; bağları çözmüştür. Çünkü, toprak sahibi artı-ürünü doğrudan üreticiden çekmek için borç ilişkilerinden öte bir ilişki biçimine daha az ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Borç ilişkilerinin kendisi, mülk edinme ve mülksüzleşme sarmalında olduğu gibi, kendi başına bir zor mekanizması haline gelmeye başlamıştır (Oyan, 2016: 213-217, 247-253; Ollman, 2012: 326, 334; 2011: 82-87, 96, 101, 106-107). Bu, iktisadi alanın siyasal alandan ayrılmaya başladığı uğraktır. “[İ]nsanlar ve (emekleri) üzerindeki denetim, şeylerin [doğrudan iktisadi alana konu “nesne”lerin] üzerindeki denetim” biçimini almaya başlamıştır (Sayer, 2012: 145). Siyasal ilişki ve bağların yerini, “nesnel bağımlılık” ilişkileri almaktadır.

İktisadi alanın siyasal alandan ayrılmaya başlaması, modern devletin temelini oluşturan ilk uğraktır. Devlet, artık doğrudan artığa el konulmasını sağlamak için değil, “nesnel” olarak artığa el konulan süreci güvence altına almak ve onun devamını sağlamak için vardır. Bu, siyasal alanın, yeni bir tahakküm – yönetme biçimi oluşturacak yeni bir “soyutlanma” biçimidir (Sayer, 2012: 135-151). Bu süreç, siyasal alanın, kendini nesnel-iktisadi ilişkiler üstü

“ideal”, “aşkın”, “genel”, “evrensel” ve “soyut” bir ilişkiler alanı olarak soyutlamasıyla gerçekleşmiştir (Kia, 2013: 64, 66-67). Tebaa, yurttaş, vatan, millet, ulus, kamu, genel hukuk, anayasa hep bu soyutlanma sürecinin fonksiyonel parçalarıdır.

Peki, devletin modernleşme süreci söz konusu olduğunda, değişim sürecinin bu şekilde değerlendirilmesinin nasıl bir önemi vardır? Bir, bu değerlendirme bize, devlet düzeyinde yaşanan biçimsel ve niteliksel hiçbir değişikliğin, salt bu düzeyden, bu düzeyin ihtiyaç ve aktörlerinden kaynaklanmadığını gösterir. Aynı şekilde, modernleşme süreci salt idari reform transferi olarak da değerlendirilemez. Devletteki değişim, makaleye konu olduğu biçimiyle de modern devlet, toplumsal ilişkilerin bütünündeki değişimin parçasıdır. Araçsalcı, işlevselci veya yapısalcı şekilde belirli bir alan ve o alanın bileşenlerine havale edilebilecek; salt onlarla açıklanabilecek bir süreç değildir. Osmanlı kırında toplumsal ilişkiler borç ilişkileri doğrultusunda çözülmüş olmasaydı; 19. yüzyılda devlet düzeyinde yeni bir örgütlenme ihtiyacı doğmayacaktı. Devrim halindeki bir bütünün, yani toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzının bütünlüklü olarak dönüşümü söz konusuydu; ve, o nedenle, devlet düzeyinde bir modernleşme süreci gündeme gelmiştir (Çelik, 2022: 317-344). Devletin en önemli gelir kaynağı olacak vergi alanındaki niteliksel dönüşüm bunun açık göstergesidir. Tanzimat’la birlikte, cemaaten alınan, yani gelir ve mülkiyet durumuna bakılmaksızın mültezim tarafından topluluğun bütününden doğrudan tahsil edilen tevzii (kolektif) verginin yerini, bireysel ve oransal vergi almaya başlamıştır (Kaya, 2016: 17-20). Bu vergi, aynı zamanda, üretim örgütlenmesinin dışında tutulmuştur. Sadık Rifat Paşa, insanlar özgürce üretici faaliyette bulunsun, emeklerinin karşılığını alsın ve servet biriktirsin; devlet de artan gelirlerden pay alsın derken, üretim alanının örgütlenmesine doğrudan müdahalede bulunmayan ama ondan vergi dolayısıyla pay alan bir devleti gündeme getirerek, yeni toplumsal ilişkiler içinde devletten beklenen rolü resmetmekteydi (Karpaz, 1968: 85). Bu erken dönem liberalleşme süreci, bir yandan, bölgesel ve statüsel istisna ve imtiyazları karşısına alırken, diğer yandan vergi mükellifliği ile gelir ve mülk sahipliği arasında bir ilişki kuruyordu (Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009: 38, 41-42). Bu özelliği itibariyle, eski düzeni çözücü, yeni düzeni kurucu doğası belirgindir.

İki, topluluk düzeyindeki bağların çözülme baskısının yaşandığı bir ortamda, toplumsal ilişkilerin örgütlenme sürecinde

iktidarı elinde bulunduran ve iktidarı talep eden tabaka ve sınıflar, onların dışında ve üstünde bir kolektif çıkar, yani genel çıkar, kamusal fayda arayışına girmişlerdir. Bu, bir yanıyla, yeni ama farklı bağların kurulduğu bir toplum olma, yani “ittihâd-ı anâsır” sürecidir; diğer yanıyla da, bunun siyasal-yönetmel alanda yeniden kuruluş süreci (Ergenç, 2012: 465-466). Siyasal düzeyde Osmanlıcılık, Osmanlı tebaası fikirlerinin boy vermesi, o nedenle, şartırtıcı değildir (Somel, 2001). Millet sistemi de, bölgesel, etnik, dinsel olarak çok parçalı bir imparatorluk içinde dini gruplar halinde bütünleşme ve birlik kurma çapasının yansımasıdır. Dağılan ve küçülen imparatorlukta, bu düşünceler zemin kaybettikçe, yine kolektif başka siyasal toplum projeleri gündeme gelecek; imparatorluğun genelinde milliyetçi akımlar güç kazanacaktır. Eş zamanlı olarak, siyasal iktidarın yönetmel mekanizması da değişmiştir. Tek bir hanedan çatısı altında olmakla birlikte, zümreler, “kapı”lar, makam sahipleri tarafından yönetilen; yöneticilik (yönetici sınıf) ile mülk sahipliğinin iç içe geçtiği bir yapıdan kişiler ve topluluklar üstü anonimleşmiş bir iktidara doğru bir geçiş yaşanmıştır (Gerstenberger, 2007). Devlet, ayrı ayrı siyasal bağlarla bağlı topluluk ve zümreler üstü, onlardan ayrı, özerk ve nesnel bir görünüm kazanmış; bu görünüm ayrı bir “tüzel kişilik” ve/veya “kurum” oluşumunda cisimleşmiştir (Kia, 2013). “Kamu tüzel kişiliği”nin ve onun somut formu “bürokrasi”nin ortaya çıkışı, bu özgül koşulların ürünü ve bu döneme özgül formlardır.

Üç, toplumsal ilişkiler alanının, bu alanın sömürü ve tahakküm ilişkilerinin “nesnel bağımlılık” ilişkilerine dönüşmesinin sadece kurumsal değil sınıf egemenliği açısından da sonuçları olmuştur. Önceden mülk sahibi sınıflar, ancak siyasal zor tekeline ellerinde bulundurarak, Osmanlı örneğinde olduğu gibi makam sahibi olarak yönetebilirken, siyasal iktidarın anonimleşmesiyle “genel çıkarı” temsil eden siyasi organ, kurum ve aktörler dolayısıyla yönetmeye başlamışlardır. Eşrafın geçmişteki yönetici sınıflardan farklı olarak makam sahibi değil, toplumsal bir sınıf olarak görülmesi; makam sahibi olmadığı durumda bile toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde son söz hakkına sahip olması bunun açık göstergesidir (Ergenç, 2012: 33-34). Farklı tabakalarıyla bir bütün olarak Osmanlı burjuvazisi, 19. yüzyılda “zümre” olarak değil artık bir “sınıf olarak yönetme” gücünü eline almaya başlamıştır. Yani, doğrudan, kişisel bağıllık ve hükümlanlık ilişkilerine ihtiyaç duymadan “soyut bireyler olarak birbirine karşı dolaylı ve gayri şahsi olarak güç uygulama[ya] olanak veren (...) ‘toplumsal bağ’ üzerinden tahakküm kurma olanağına kavuşmuştur (Sayer, 2012: 144-145).

Bu durum, değişim momentleri için de geçerlidir. Yönetim aygıtını, eskiden olduğu gibi artık ne askerî sınıfın üyeleri ne vezir ve paşalar; egemen sınıfların kişisel veya kurumsal temsilcileri ele geçirmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın, kökeni ve ünvanından bağımsız olarak, "ahalinin reisicumhuru" olarak adlandırılması ve "gayesi[nin] hükümdarın [veya iktidardaki kişilerin] hareketlerini tahdit edecek bazı müesseselerin kurulması" olarak görülmesi buna en güzel örnektir (Ortaylı, 2004: 30; Mardin, 2006: 154).

4.1. Merkezi ve Yerel Meclislerin Oluşumu

Bu üç temel özelliği kapsayacak şekilde, siyasi alanın yeni bir formda soyutlanma süreci, somut düzlemde yeni bir yönetsel organ olarak meclislerin ortaya çıkışında vücut bulmuştur. Meclislerin siyasi, idari, mali, adli, askeri, mülki alan ve düzeylerin hepsini domine etmeye başlamasıyla bu süreç özgün biçimini almıştır. Modern devlet yapısının oluşum sürecinde elbette bürokrasinin ayrıksı bir yeri vardır. Ancak, toplum ve siyasi iktidar düzeyindeki dönüşümleri bir arada görmemizi sağlayan özgün yapı; her ikisini de iç içe geçirerek dönüştürdüğü için meclistir. Her ne kadar Osmanlı'da kurul-tipi örgütlenmenin bir biçimi olarak Meclis-i Meşveret'ler olagelmışse de, Tanzimat'la birlikte ülke yönetimine damgasını vurmaya başlayan meclisler eski dönemin kurul-tipi örgütlenmelerinden niteliksel olarak ayrılır (Seyitdanlıoğlu, 1999: 18; Seyitdanlıoğlu, 1994: 16-18). Bu örgütler, ilk biçimleriyle yasama organına da indirgenemez. Birden fazla işlevi aynı çatı altında veya farklı adlarla aynı örgütsel biçim içinde üstlenen, merkezi ve yerel olmak üzere farklı ölçeklerde örgütlenmiş organlardır bunlar. Bir önceki dönemin Meclis-i Meşveret'lerinden ayrılan ancak yasama organı şeklini alacak temsili biçimlerinin özelliklerini de içinde barındıran bu ilk dönem meclislerinin ortak özelliği, mülk ve makam sahibi sınıf ve tabakaların kolektif siyasi iktidarının, kişilerden ayrı ve onların üstünde bir tüzel kişilik kazanmaya başlayan devletin parçası olarak örgütlenmesini sağlayan yönetsel biçim olmasıdır.

Meclis bu özelliği tarihte ilk defa III. Selim döneminde, Meclis-i Meşveret'in yaşadığı niteliksel değişiklikle kazanmıştır. Meşveret, Avrupa'daki kurul organlar gibi kurumsallaşmamış olsa da, padişahın iradesi olmaksızın, savaş kararı dahil iç ve dış meselelerde karar almak için nüfuzlu kişilerin ve/veya üst düzey makam sahiplerinin katılımıyla kendiliğinden toplanan *ad hoc* feodal kurul-

kipi bir soylular meclisiydi (Seyitdanlıoğlu, 1999: 18; Seyitdanlıoğlu, 1994: 16-18; Mumcu, 2007: 3-4, 143-144; Findley, 1991: 1082-1083; Uzunçarşılı, 1945: 41). I. Murad'ın ölümlü üzerine kendiliğinden toplanarak Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışına karar veren meşveret meclisinden başlayarak bu meclislere Osmanlı tarihi boyunca sıkça rastlanmıştır. Ancak, bu meclislerin asıl güçlerini 17. yüzyılda yoğunlaşan taht değişikliği ve ayaklanma zamanlarında kazandığı görülür. IV. Mehmed'in tahtan indirilişinde ve 1703 İşyanı'nda kurulan meclisler, bu meclislerin son ve en önemlilerindendi (Sarıcaoğlu, 2009; Abou-El-Haj, 2009: 55, 57, 62, 67, 100-101, 103-104). Bu meclisler, padişahın dışında olduğu, birbirine kişisel tabiiyet bağlarıyla bağlı zümre ve “kapı”ların etki alanını ifade ediyordu. Ancak, 1789 yılında III. Selim tahta çıktıktan hemen sonra Meclis-i Meşveret, ilk defa zümre veya “kapı”ların iradesiyle değil, doğrudan padişahın iradesiyle, yani hatt-ı hümayünüyle toplanmış ve kararları padişahın onayına tabi olmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1994: 17; Shaw, 2008: 98-124). Katılımcılar, yani mülk sahibi sınıfların temsilcileri (vezir, paşa, âyân, yeniçeri ağası, ilmiyye ve kalemiiyye mensupları) “kapı”ların dolayımından çıkarılarak, padişahın karar ve denetimi altında bireysel katılım esasına göre seçilmeye başlamıştır. Dolayısıyla, Meclis-i Meşveret, son zümreleşme biçimi olan “kapı”ların çözüldüğü, ancak âyânlar eliyle merkezi iktidarın dışında yeni iktidar alternatiflerinin ortaya çıktığı uğrakta, kökenlerinden ve kendi içlerindeki kişisel tabiiyet ilişkilerinden bağımsız olarak mülk sahibi sınıfları padişah huzurunda eşitleyerek, merkezde yeni bir kolektif iktidar kurmanın aracına dönüşmüştür (Çelik, 2022: 266-267). Hala en güçlü “kapı” örgütlenmesine sahip olan ve belki de bu nedenle, “kapı”larını mevcut haliyle devam ettirememeye kaygısını en fazla yaşayan ulemânın III. Selim reformlarına karşı tavrı almış olması ve buna karşılık, ilk Meclis-i Meşveret dışında, meclislerin dışında tutulması da bu yeni yapılanmanın doğasını anlamamızı sağlayabilir (Argun, 2013: 14-15, 212, 268, 272-282; Yıldız, 2008: 702-706). Meclislerin aldıkları kararlar da bu yeni kolektif iktidar oluşumunu yansıtır. Örneğin, 1789'daki ilk Meclis-i Meşveret'in gündemi, “eyalet ve sancak [elviye] mutasarrıfı olan” vezir ve paşaların [taşrada vali ve mîrmirân] daralan mülk ve mülk gelirleridir (Cezar, 1986: 65-67).

Tanzimat'la birlikte bu tip meclislerin geliştiğini ve yerleşik hale geldiğini görürüz. *Meclis-i Âlî-i Umûmî*, zaman zaman padişahın da katıldığı, sadrazamın başkanlığında toplanan, Heyet-i Vükela (hükümet), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve yüksek

rütbeli bürokratlardan oluşan en yüksek meclistir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 107-123; Mehmet Seyitdanlıoğlu, 1994: 41-44, 67-74). Daha önceleri Bâb-ı Âlî ve Bâb-ı Meşihat'ta toplanan divânları etkisiz bırakmış; tüm meclisleri tek bir çatı altında toplamıştır. Üyelerinin yer yer 300'e kadar ulaştığı görülmektedir. Alt meclisleri dışında müstakil üyeleri ve bürokratik bir örgütü yoktur; ancak, Tanzimat dönemi boyunca açılış mazbataları hükümet programı addedilmiş; savaş ve barış kararları burada görüşülmüştür. Meclis-i Umûmî üyelerinin seçimi ve kararlarının denetimi bu meclisin sorumluluğunda olmuştur. Seyitdanlıoğlu (2009: 67-74), bu özellikleri itibariyle, onu, 1817 yılında kurulan, kral, prens, hükümet üyesi, ordu kumandanları ile yüksek kurumların başkanlarından oluşan Devlet Konseyi'ne (*Staatsrat*) benzetmekte ve Senato gibi işlev gördüğünü söylemektedir. Meclis-i Umûmî, 1877'deki kısa dönemli kesinti dışında, 1908 Meşrutiyetin İlanı ve Meclisin açılışına kadar varlığını korumuştur.

Tanzimat'ta, aynı zamanda, bu meclislerin organlaştığını da görürüz. Kurul-organ biçimini alan ilk meclis, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 42-47, 50). Güçler ayrılığı ilkesinin olmadığı, yani henüz kolektif karar alma organlarında siyasi, idari, adli, harici, şeri, mülki kararların ayrı ayrı ele alınmadığı bir dönem olduğu için, Meclis-i Vâlâ, bir organ olarak bir çok işlevi aynı anda üstlenmiştir. Çok çeşitli alanlarla ilgili konular ilk burada mütalaa edilmektedir. Dahası, ilk defa padişah ve onun mutlak vekili statüsündeki sadrazamın bulunmadığı, zümre temelli temsilin olmadığı bir organa, kanun ve nizamnâme hazırlama yetkisi verilmiştir. Yetkileri, Meclis-i Vükelâ ve padişahın yetki alanlarıyla sınırlandırılmış olsa da, tarihte ilk kez merkezi devlet teşkilatı içinde, padişahın salt kendi iradesine dayanarak re'sen verdiği irade-i seniyyelerden ayrı ve kararları sadece "tasdik"e (onay) tabi bir organ olarak ortaya çıkmıştır. Yüce Divana benzer yargılama yetkileri de kullanarak, hükümete, nâzırlara ve kendi üyelerine soru sorma, onları yargılama yetkisine sahip olmuştur.

Meclis-i Vâlâ'nın üstün yetkileri kadar, görüştüğü konuların içeriği de meclislerin toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde oynadığı rolü anlamak için önemlidir. Görüşülen konuların başında "mutlak" özel mülkiyetle ilgili vergi, rüşvet ve imar kararları gelir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 46-49; Kaya, 2015: 354-367). Siyasal birikim ayrıcalıklarından yararlanarak artıktan pay almaya devam eden mülk sahibi sınıflar karşısında iltizamın kaldırılmasının, ticaret ve

üretim serbestliğini kısıtlayan “yed-i vahid” (tek) uygulamasına son verilmesinin savunulduğu bir dönemde, Tanzimat paşaları ile eski düzenin paşaları, bu mecliste, Cengiz Kırılı'nın (2006: 74, 108-109) “hediye ekonomisi” dediği iltizam usulüyle sağlanan rantlar üzerinden karşı karşıya gelmiştir. Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'daki yargılaması, taşrada vali-eşraf arasında yatayına ve taşra-İstanbul arasında dikeyine işleyen “hediye ekonomisi”ni gündeme getirmiş ve bu ekonomik ilişkileri karşısına almıştır. Balkan coğrafyasındaki örneklerin gösterdiği üzere, Meclis-i Vâlâ, 1850 ile 1860 yılları arasında, yerel meclisler ve komisyonların da katılımıyla, Tanzimat'ın “tek” tasarruf sahipliği uygulamasını pekiştirecek düzenlemeler yapmış; çiftlik sahipliği dışındaki tüm tasarruf kademelerini kaldıran Çiftlikât Nizamnâmelerini hazırlamıştır (Kaya, 2015: 342-345, 350-351). 1876'ya kadar çıkarılan çeşitli lâyiha, nizamnâme ve kanunnâmelerle desteklenen süreç, toprak sahipliği üzerinden şekillenen rekabeti şiddetlendirmiş; zaman içinde, eski tasarruf ayrıcalıkları tehlikeye giren yerel bey ve ağaları (eski ikincil mültezimler), İstanbul merkezli toprak sahibi-müteşebbislere (birincil mültezim kökenli) karşı konumlandırmıştır (Kaya, 2021: 23).

Muhassıllık ve Memleket Meclislerinden başlayarak, aynı dönemde eş zamanlı olarak yerel meclisler oluşturulmuştur. Vergi tarh ve tahsil görevi muhassıllar ile Muhassıllık Meclislerine verilmiştir (Önen ve Reyhan, 2011: 123-137). Memleket Meclisleriyle birlikte, kişisel tabiiyet ilişkilerinin yerini almaya başlayan kurul-organlar ortaya çıkmıştır. 1839-1852 yılları arasında valinin askeri ve mali görev ve yetkilerinin seçilmişler lehine sınırlandırılması bunu gösterir (Önen ve Reyhan, 2011: 123-142, 144-153). Mütesellim, voyvoda, resmi ayan, mültezim gibi unvanlara sahip olan ikincil mültezimler bu makamlarını kaybederken, bir yandan da, “tek” toprak sahipliği rekabeti üzerinden şiddetlenen ve alanlarını daraltan koşullarda, eşraf adı verilen bir mülk sahibi tabaka haline gelmiş ve yönetime katılma ayrıcalıklarını kişisel değil ama “sınıf olarak kullanmak üzere ‘meclis üyeliği’ statüsü” kazanmışlardır (Güler, 2006: 46). “Sınıf olarak yönetmek”, tarih sahnesine, böylelikle, yerelden başlayarak “temsili” bir görünüm ve organ eşliğinde çıkmıştır. Bu ilk dönem yerel meclislerini, Meclis-i İdare-i Vilâyet ve Meclis-i Umûmî-i Vilâyet izleyecektir (Keskin, 2009: 179-209; Önen ve Reyhan, 2011: 165-171, 175-190, 207-229). İlki vali başkanlığında atanmış ve seçilmişlerden kurulu bir organdır; ikincisi ise, yine valinin başkanlığında olmakla birlikte sadece seçilmişlerden oluşmuştur.

Meclislerin tümünde olduğu gibi, bu meclislerde de temsil tabanı genişlediği durumda bile, seçme ve seçilme hakkı vergi mükelleflğine, yani mülk sahipliğine bağlanmıştır.

Vurgulamak gerekir ki, merkezi ve yerelde ortaya çıkan bu meclisleşme süreci, çelişkisiz ve çatışmasız bir süreç değildir. Aksine, farklı ve birbiriyle çatışma halindeki sınıf ve tabakalar arası mücadelelerin alanı ve aracıdır. Muhassıllık Meclisleri, kendileri de temsil ediliyor olmalarına rağmen, mültezimlikten gelen ayrıcalıklarını tehdit ettiği ve artıktan çektikleri payı küçülttüğü için 1840-41 yıllarında eşrâfin başını çektiği bir vergi isyanına yol açmıştır (Kırlı, 2006: 61-62; Kaya, 2021: 17). Eşrâf, bu kaybı, üretici köylüden yasal öşürün yanında ek ikinci bir öşür çekerek kapamaya çalışmış; toprakla ilgili sorunların kendisinin temsil edildiği yerel meclislerde çözülmesini sağlayarak siyasi, idari ve adli gücünü bu organlar eliyle tesis etmeye çalışmıştır (Şahin, 2007: 79-82; 84-86, 87-88). 1841’de “küçük meclis” adı verilen sancak merkezli Memleket Meclisleri, eşrâfin ağırlığı nedeniyle Meclis-i Vâlâ tarafından kaldırılmış; 1844’te de Meclislere seçilecekler İstanbul’un onayına tabi kılınmıştır (Önen ve Reyhan, 2011: 132-137).

İlk dönem merkezi meclisler hem bileşenleri hem de aldıkları kararlar itibariyle, mülk ve makam sahipliğinin hala iç içe olduğu; ancak, katılımın zümre veya “kapı”lardan bağımsızlaşarak bireysel temsile yöneldiği organlar olmuştur. İlk defa, Şûrâ-yı Devlet’le makam sahibi sınıflar dışında seçilmişlere de yer verilmiş ve böylelikle merkezi meclisler temsili, yani toplumdaki gelerek toplum adına konuşanlardan oluşan organ niteliği kazanmaya başlamıştır (Tanör, 2006: 104-105). Şûrâ-yı Devlet’in üyeleri hükümet tarafından vilâyetlerden gelen listeler içinden seçimle belirleniyordu (Seyitdanlioğlu, 1994: 59). Vilâyet Meclis-i Umûmî’lerinin yıllık talepleri Şûrâ’da vilâyet meclislerinin her birinden gelen 3-4 temsilcinin katılımıyla görüşülüyordu. Yerel meclislere seçilme hakkı sadece mülk sahibi sınıflara verildiği için, temsil de niteliksel olarak mülk sahibi sınıflarla sınırlıdır. Ancak ilk defa siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip mülk sahibi sınıflar, yani makam sahibi sınıflar dışındaki mülk sahibi sınıflar kurumsal olarak merkezi devlette temsil edilme hakkına sahip olmuştur. İlk defa, merkezi bir kurul-organ paşa ve sudûr rütbeli olmayan kişilerden oluşmuştur (Seyitdanlioğlu, 1994: 81-82). Meclisler, böylelikle, henüz anayasa gündeme gelmeden ve yasama faaliyetleri yürütecek ayrı bir örgütlenmeye girmeden önce, “nesnel” olarak güçlenen yeni

toplumsal sınıf ve tabakaların siyasal iktidara ortak olma aracı olmuştur. Konumuz açısından, daha da önemlisi, ilk defa siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip olmayan sınıf ve tabakalar merkezi yönetime siyasal alanın yeni soyutlanma biçimi olan “temsili”, yani mülk artı makam sahipliği üzerinden değil, mülk sahiplerinin temsili üzerinden ve bunu tüm toplum adına yapma hakkına sahip olarak katılmaya başlamışlardır. Ve bu organların kökeni taşra meclisleri ve orada ortaya çıkan temsili yönetimdir (Shaw, 1969: 53). Temsili organlar, “sınıf olarak yönetme”nin aracı olacaktır.

4.2. Yeni Sınıf ve Tabakaların İktidar Arayışında Bir Yönetmel Organ Olarak Meclis

Meşrutiyette Anayasa'nın gündeme gelmesiyle, egemenliğin kaynağını “nesnel” olarak toplumsal ilişkileri örgütleme güçlerinde bulan mülk sahibi sınıf ve tabakalar, topluluklarla birlikte Meclis-i Mebusan aracılığıyla kendilerine merkezi devlet içinde bir iktidar alanı yaratmışlardır. Sadece Kanun-i Esâsi'nin savunucusu Genç Osmanlıların bürokrasinin alt kademelerinden gelerek, yönetime katılmak için üst düzey bürokratlarla kurulan himaye ilişkilerini ikame edecek siyasal hak ve temsil biçimlerini savunmaları veya vezâret gibi payelerin toptan kaldırılmasını talep etmeleri süreci açıklamaya yetmez (Koçak, 2001: 72, 74; Çadırcı, 1991). Genç Osmanlıların ve onların anayasal monarşi taleplerinin asıl niteliği, “hürriyet-i iktisadiye”ye sahip olanların ve toplulukların “hürriyet-i siyasiye”ye de sahip olması gerektiğini ve olabileceğini siyasal bir program haline getirmiş; bunu bir siyasal parti gibi savunmuş ve Meclis-i Mebusan'la buna örgütsel form vermiş olmalarıdır (Çetinsaya, 2001: 65, 67; Tanör, 2006: 133-137; Göktürk, 2016: 267). Meclis-i Mebusan iki dereceli seçimle oluşturulacak; vilâyet, liva ve kaza idare meclislerinin ikinci seçmen olduğu bir seçimle seçilecektir (Kılıç, 2017: 28-30). İstanbul dahil seçme ve seçilme hakkına sadece mülk sahibi sınıflar sahiptir. Buna rağmen, salt sınıflarını veya kendilerini seçen dairelerin değil, “Umum Osmanlı'nın Vekili”dirler (Tanör, 2006: 137). Böylelikle, siyasal alanın “sınıf olarak yönetmek” için soyutlanma süreci kendine bir program, siyasal özne ve organ; eşrâfın da önemli bir parçası olduğu toprak sahipleri ve topluluklar, modern devlet yönündeki bu dönüşümle kendilerine merkezi devlet içinde bir siyasal iktidar alanı bulmuşlardır (Tanör, 2006: 126-132).

II. Abdülhamid mutlakiyeti bu süreçte çok önemli bir kırılma yaratmış; kişisel tabiiyet ve siyasal birikim ilişkilerini konsolide etmiştir (Çelik, 2022: 366). Bu, bir yanıyla, Tanzimat'ın doğrudan işletme pratikleri yarattığı Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinin Hazine-i Hassa Nezâreti altına alınarak hem padişahın özel mülkü haline getirilmesi ve onun ihdasında yeniden dağıtılması hem de birincil mültezim kökenli toprak sahibi-müteşebbislerin tasfiyesi olmuş (Sarıbey Haykıran, 2013: 112-116, 118, 170, 177; Terzi, 2014: 26-33; 1998); diğer yanıyla da, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının ardından, Saray, Mabeyn, Heyet-i Vükelâ gibi padişahın kontrolündeki icracı kurul ve kurumlar lehine diğer kurul-tipi organlar da ya tasfiye edilmiş ya da işlevsizleştirilmiştir (Georgeon, 2006: 131, 154-156, 171, 177-178, 305) Süreç, Tanzimat'ın İstanbul'da yoğunlaşan büyük toprak sahibi-müteşebbislerini tasfiye etmiş; ancak, aşar vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere dağıtılmasıyla, onlarla rekabette zorlanan eşrâfın önünü açmıştır (Kaya, 2021: 29-30, 47-53, 63-64). Buna paralel olarak, meclisler zayıflatılmış olmasına rağmen, seçici davranıldığı, örneğin, biat edilmesi halinde Meclis-i Umûmî üyesi eşrâfa karşı olmadığı görülmektedir (Önen ve Reyhan, 2011: 271-282, 286-292; Georgeon, 2006: 196-206). Ayrıca, Abdülhamid dönemi, sınıf-içi çatışmaların yoğun olduğu bir dönem olmakla birlikte, "sultan çiftlikleri" örneğinde olduğu gibi tarımda kapitalistleşmenin hızlandığı da bir dönemdir (Sarıbey Haykıran, 2013: 112, 115).

Mutlakiyet, siyasal birikim ayrıcalıklarının konsolidasyonu ve her şeyden önemlisi tasfiyelerle sınıf-içi çatışmaların derinleştirilmesi, 1908 Devrimine giden süreçte, siyasal zor dolayımıyla iktidar dışı bırakılan çeşitli sınıf, tabaka ve toplulukları yatayına keserek siyasallaştırmış ve harekete geçirmiştir (Çelik, 2022: 374-377). Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, 1907 Kongresi'nde "birleşik bir cephe" oluşturmuş; Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası sermaye yatırımı yapacak güvenceden yoksun oldukları gerekçesiyle Meşrutiyetin yeniden ilanını savunmuş ve kişisel ilişkilerle iktidara bağlanamayan taşra eşrâfi vergi ihtilaflarında merkezi iktidarın valilerini karşıya almaya başlamıştır (Sönmez, 2012: 122-123; Toprak, 2012: 136-137, 147-152; Kansu, 1987: 40, 44, 54). Bu sürece Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması yönündeki irade damga vurmuştur (Ahmad, 1985: 7-24). 31 Mart Vakası karşısında da, Meclis-i Mebusan Meclis-i Âyân'la birleşerek Ayastefanos'ta Meclis-i Umûmî'yi toplayarak ve Hareket Ordusu'nun

Abdülhamid'i tahttan indiren bildirisini onaylayarak, Saray ve Babıâli karşısında güçlü bir iktidar odağı haline gelmiştir. Bu “İlan-ı Hürriyet”, Zafer Toprak'ın önemle vurguladığı gibi, her şeyden önemlisi “mali devlet” yerine “iktisadi devlet”in geçirilmesini önceliklemiştir (Toprak, 2012: 32-36; Toprak, 1990: 203). Mali devlet ve iktisadi devletin karşı karşıya getirildiği bu metaforu anlamak için, vergi alanındaki düzenlemelere bakmak yeterli olacaktır. İlkinde siyasal birikim ayrıcalıkları sayesinde artığa el koyan “rant”iyer sınıf ve tabakalar gözetilirken; ikincisinde, üretim sürecinde artığa doğrudan el koyan mülk sahibi sınıfların “teşebbüs-i şahsi”lerinin hukuki güvence altına alınması ve üretim süreci örgütlenmesinin aslen mülk sahibi sınıflara bırakılması söz konusudur; vergi bundan sonra gelir. Balkan Savaşları ve 1913 Babıâli Baskısı'yla hem toplulukların temsili hem de Meclis'in gücü kırılacaktır. Yine de İttihat ve Terakki, sonuna kadar meşruti yapıyı koruyarak, “sınıf olarak yönetme” meşruiyetini Meclis-i Mebusan'dan aldığını gösterecektir (Toprak, 2012: 36).

Tanzimat'tan itibaren farklı biçimlerde devam eden “ittihâd-ı anâsır” ve Osmanlılık çerçevesindeki toplumsal birlik projesinin hem nesnel hem de öznel temellerini yitirdiği 20. yüzyılın ilk çeyreği, daralan imparatorluk sınırları içinde Türk milliyetçiliğini yeni bir toplumsal birlik projesi olarak öne çıkarmıştır (Sönmez, 2012: 114-117). Bu gelişmenin iki temel sınıfsal dayanağı olmuş görünmektedir. Birincisi, İstanbul ve Edirne hariç Rumeli'nin kaybıdır. İmparatorluk coğrafi, demografik, etnik ve iktisadi olarak ikiye bölünmüştür. Rumeli'yle birlikte, imparatorluk nüfusunun yarısı kaybedilmiş; çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu çok önemli bir toplumsal kesim imparatorluğun dışında kalmıştır (Quataert, 892-893, 903, 972). Aynı zamanda, İstanbul'un temel dayanağı olan, servetin ve sermayenin yoğunlaştığı bir coğrafya yitirilmiştir. Bu coğrafyanın özel olarak aşar gelirlerinin toplam aşar hasılatının % 95'ini oluşturduğu ve çiftliklerin yoğunlaştığı bir coğrafya olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kaybın sadece mali değil aynı zamanda sınıfsal olduğu da görülecektir. Kayıplar mali olduğu kadar, mülkiyet yapısını da etkileyen bir içeriğe sahiptir (Terzi, 2014: 31). Bu kayıplardan, Osmanlı büyük burjuvazisinin hem kozmopolit hem iktisadi temeli zarar görmüş; siyasal birikim ayrıcalıklarıyla artık çekimine ortak olan mülk sahibi sınıfların da iktisadi temeli sarsılmıştır. Bu, Meclis-i Mebusan aracılığıyla hem Rumeli'de temsil talebinde bulunan sınıf ve tabakaların imparatorluk dışında kalmasıyla hem de bütünleşik burjuvalaşma süreci içinde olan kesimlerin ayrışmasıyla, Meclis-i Mebusan'da

niceliksel ve niteliksel bir dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur (Kansu, 2016: 485-486, 537-585; Ahmad ve Rustow, 1976: 250-251, 258). İkincisi, bu kayıplar sonrasında İttihat ve Terakki'nin izlediği “Milli İktisat” politikasıdır. İngiltere ve Fransa ile “serbest piyasa” temelinde kurulan ilişkilerin “içe kapanma” ve millileşme politikasıyla ikame edildiği, Alman sermayesi ve “savaş ekonomisi”ne dayanan, temelinde sermayenin Türk Müslüman eşrâf ve esnafta (küçük üretici-tüccar) birikmesini öngören bir politikadır, bu (Toprak, 2012: 37-46, 51-52, 62-63, 100, 544-545, 552-560, 675). Böylelikle, en önemli omurlarından ikisini eşrâf ve esnafın oluşturduğu burjuvazi içi yeni bir dönüşümün fitili alevlenmiştir.

Zafer Toprak (2012: 48), bu sınıfsal dönüşümün konjonktürel çıktısını şöyle özetler: “Bu dönüşümün somut sonucu, Cihan Harbi'nin yitirilişi ertesi Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürütecek kadroların ve ekonomik tabanın oluşumunu sağlamasıydı.” İşte, önce Yerel Kongreler, İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan ve sonra da Büyük Millet Meclisi, bu sınıfsal dönüşümün çıktısı ve temelinde Anadolu eşrâfı ile esnafın olduğu bir temsil organı olmuştur. Karakol Cemiyeti'nden başlayarak, İttihat ve Terakki'nin korporatist esnaf örgütlenmesine dayanarak oluşturulan mali-idari-askeri hat, merkezi ve siyasi niteliğiyle her zaman daha görünürdür (Zürcher, 2016: 129-160). Ancak, Yerel Kongrelere de daha yakından baktığımız zaman, hem İttihat ve Terakki'nin yeni sınıf-ıçi bölüşüm ilişkilerini kesen siyasetinin örgütsel tabanını hem de bu tabanda başta toprak üzerindeki toplumsal ilişkileri örgütleme gücünü elde tutanlar olmak üzere yerel meclisler kanalıyla fiilen ve hukuken Anadolu'yu yöneten eşrâfın öne çıktığını görürüz (Tanör, 2002: 133-139). “Hacı” ve “bey” lakaplarını kullanan kişiler de dahil, eşrâftan olarak nitelendirilen ve belediye üzerinden katılan kişilerin çoğu ağa, çiftlik sahibi, tüccar ve esnaftır (Kalyoncuoğlu, 2011: 72-73, 155, 156, 158, 172, 173, 179, 206, 207, 223, 269, 273, 278, 280, 297). Demirel (2010: 66-67, 171-172), İstanbul Meclis-i Mebusanı'nda mebus olanların % 16,2'ini çiftçi-tüccar olarak sınıflamıştır. Dönemin kayıtlarına çiftlik sahibi ve toprak sahiplerinin çiftçi olarak geçtiği göz önünde bulundurulursa, bunların küçük veya orta köylüler değil, büyük toprak sahibi eşrâf olduğu anlaşılacaktır. Askerler % 14,3'lük bir toplamı oluşturmaktadır. Çiftçi-tüccar olarak sınıflandırılanların Büyük Millet Meclisi'nde % 21,1'le en yüksek yüzdeye sahip oldukları görülmektedir.

Sonuç

Artık çekme biçiminin derinlemesine borç ilişkileri eksenine girmesi, 18. yüzyılın ikinci yarısında mukataa-mâlikâne sistemini merkezileştiren havale sistemini “doğrudan yönetim” düzeyi lehine çözmeye başlamış ve 19. yüzyılı belirleyecek çiftlikleşme-kapitalistleşme eğilimini açığa çıkarmıştır. Böylelikle, Osmanlı toprak örgütlenmesinde köklerini bulan yeni bir sınıflaşma ve tabakalaşma süreci başlamıştır. Büyük toprak sahiplerinin omurgasını oluşturduğu, borç ilişkileri içinde onunla bütünleşik olarak gelişen tüccar ve esnafı kapsayan taşra eşrafı güç kazanmaya başlamış; bu tabaka, giderek daha fazla, imparatorluk merkezinde yoğunlaşan servet-sermaye birikimi, bir başka deyişle, siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip makam-mülk sahibi sınıflar ile kozmopolit Osmanlı büyük burjuvazisi karşısında konumlanmıştır. 1908 ve 1923 Devrimlerine giden süreçte bu tabaka ve ilişkili diğer tabakalar yerel ve merkezi meclisler kanalıyla iktidarı talep etmeye başlayacak ve kendilerine bir iktidar alanı yaratacaklardır. Bireysel katılım ve temsilin temel alındığı meclisler kanalıyla gündeme gelen bu iktidar talebi aynı zamanda siyasal zorla kurulan sömürü ve tahakküm ilişkilerinin, iktisadi zor lehine çözüldüğü bir “sınıf olarak yönetme” biçimini egemen kılacaktır. Bu nedenle, sonuç olarak, denebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde ortaya çıkan modern devlet, mevcut toplumsal yapıya dışsal, salt reformlar kanalıyla oluşturulmuş ve biçimsel özellikleriyle ayrıştırılabilen bir yapı değildir; tam tersine, ona mevcut biçimsel özelliklerini de veren toplumsal ilişkilerdeki bir dönüşümün ürünü ve ögesidir.

Bu dönüşümlerdir ki, siyasal birikim ayrıcalıklarıyla imparatorluk merkezi yönetimini oluşturan hanedan, vezir, paşa, ümerâ ve ulemânın yerini köken olarak yeni sınıf ve tabakalar almaya başlamış; bu sınıf ve tabakalar da, eskiden olduğundan farklı şekilde, meclisler kanalıyla “sınıf olarak yönetme”nin özgün biçimi olan bir temsili yönetim mekanizması kurarak kendilerine bir siyasal iktidar alanı yaratmışlardır. Kapitalistleşme sürecinin omurgasını oluşturan kır kökenli burjuvazi, eşrafın ve Birinci Dünya Savaşı'yla güçlenen esnafın oluşturduğu burjuvazi bu kanaldan geçerek iktidarı talep etmiştir. Bu süreç, 1923 Devrimiyle son biçimini alacaktır. Büyük Millet Meclisi'nde temsil edilen bu sınıfı ismen somutladığımızda, bu sınıfın erken Cumhuriyet dönemine ne ölçüde damgasını vurduğu daha net anlaşılacaktır.

Mustafa Kemal'in bizzat siyasete girmesini sağladığı, Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği sahibi Adnan Bey (Menderes) kır

kökenli burjuvazinin cisimleşmiş ismi sayılabilir (Kaya, 2021: 60, 64). Roman ve otobiyografilerde, Adnan Bey'in, İzmir'in işgalinin hemen ardından, çiftliğinin ve maiyetindekilerin imkanlarını seferber ederek Ay-Yıldız adlı bir çete kurarak Kuvayı Milliye'yi oluşturan efelere katıldığı yazar (Öztoprak, 2019: 36-39). 1930'larda ise, Menderes'i önce Aydın Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatının başında, sonra da Aydın Milletvekili olarak görürüz (Türk, 2014: 29-30). Büyük toprak sahiplerinin aleyhine bir düzenleme olacağı görünen "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu"na karşı çıkışı ile CHP'deki ayrışmanın taraflarından biri haline gelir ve kısa süre sonra da Demokrat Parti'nin kurucusu, lideri ve başbakanı olur. Türkiye'nin 50'li yıllarına ve tarımdaki dönüşümüne damga vurur. ABD teşvikleriyle tarımda makineleşmenin hızlandığı bu yıllar, tarımdaki üretim ilişkilerini büyük toprak sahipleri lehine değiştirmiş ve kırdaki eşitsizliği arttırmıştır (Özcan, 2016: 49-53).

Bu isme, yine erken dönemlerde CHP milletvekili olmuş Damar Arıkoğlu (Adana), Cavit Oral (Adana, Niğde), Emin Sazak (Eskişehir), Hakkı Ungan (Van), Mahmut Soydan (Siirt) eklenebilir (Gürel, 2014: 318-319; Tökin, 1990: 196). Arıkoğlu ve Oral, kapitalist tarımın en geliştiği yerlerin başında gelen Çukurova'dan gelmektedir. Damar Arıkoğlu, gayrimüslimlerden kalan topraklara el koyarak 3.000 dönümlük arazisini 12.000 dönüme çıkarmış ve 1920-43 yılları arasında kesintisiz Adana milletvekilliği yapmıştır. Cavit Oral, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun önde gelen muhaliflerinden olmuş; daha 1948 yılında İnönü tarafından Tarım Bakanlığı'na getirilmesi muhalefetin gücünü göstermiş ve kanunun ilk haliyle uygulanmayacağı habercisi addedilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2007: 244). Emin Sazak ise, çiftlik sahipliğinden gelerek tarım dışı sektörlere doğru genişlemiş ve böylelikle, ailesini, Türkiye'nin önde gelen kapitalist ailelerinden biri haline getirmiştir (Önal, 2012: 159-160; Gürel, 2014: 319). Sazak'ın da sahip olduğu toprak mülkiyetini arttırmasında, anılarında anlattığı gibi, Ermenilere ait emval-i metrukenin önemli rolü olmuştur. Bu mülklere, muhacirlere dağıtılan ve kısa zamanda tapu kayıtlarında yapılan çeşitli yolsuzluklarla büyük toprak sahiplerinin ellerinde toplanan mülkler de eklenince, Sazak, Eskişehir'de 70.000 dönüme ulaşan 7 büyük çiftliğin sahibi olmuştur. Sazak da, 1923-46 yılları arasında kesintisiz Eskişehir milletvekilidir.

Kaynakça

- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (1974), "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94, s.438-447.
- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (2000), *Modern Devletin Doğuşu – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Canay Şahin), (Ankara: İmge Yayınevi).
- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (2009), *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, (Çev. Çağdaş Sümer), (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları).
- Adanır, Fikret (2006), "Semi-Autonomous Forces in the Balkans and Anatolia", Suraiya N. Faroqhi (Der.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, (Cambridge: Cambridge University Press), s.157-185.
- Ahmad, Feroz (1996), *İttihatçılıktan Kemalizme*, (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow (1976), "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4/5, 1976, s.245-284.
- Akdağ, Mustafa (2013), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – "Celâli İsyanları"*, (İstanbul: YKY Yayınları).
- Aksan, Virginia H. (1998), "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-74 Russo-Ottoman War", *War In History*, 5 (1), s.23-36.
- Akyağın Kaya, Dilek (2015), "Mustafa Arif Efendi'nin Selanik Yılları: XIX. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Burjuvazinin Oluşumuna Bir Örnek", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I (2), s.39-59.
- Alpan, Aytekin Soner (2008), *The Economic Impact of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange upon Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Argun, Selim (2013), *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, McGill University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montréal.
- Aytekin, E. Atilla (2015), "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 – Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında", Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Der.) *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, (İstanbul: Yordam Kitap), s.39-87.

- Aytekin, Erden Attila (2006), *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bağış, Ali İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler – Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berathlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, (Ankara: Turhan Kitabevi).
- Berktaş, Halil (1995), “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler’in İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, Sina Akşin (Der.) *Türkiye Tarihi*, Cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler, (İstanbul: Cem Yayınevi), s.23-138.
- Boratav, Korkut (2004), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Cezar, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, (İstanbul: Alan Yayıncılık).
- Çadırcı, Musa (1991), “Namık Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, *OTAM Dergisi*, 2, s.39-52.
- Çavdar, Tefik (1982), *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, (İstanbul: Uygurluk Yayınları).
- Çelik, Fatma Eda (2022), *Kişisel İktidardan Millet Meclisine: Saltanattan Cumhuriyete*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Çetinsaya, Gökhan (2001), “Mithat Paşa”, Mehmet Ö. Alkan (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.60-65.
- De Ste. Croix, G.E.M. (2014), *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, (Çev. Çağdaş Sümer), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Demirel, Ahmet (2010), *İlk Meclis’in Vekilleri – Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Dobb, M., P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton (2000), *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Eldem, Edhem (2014), “A Quest for the Bourgeoisie of Istanbul – Identities, Roles and Conflicts”, Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Der.), *Urban Governance Under the Ottomans – Between Cosmopolitanism and Conflict*, (London: Routledge), s.159-186.
- Erdost, Muzaffer İlhan (2005), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, (Ankara: Onur Yayınları).

- Ergenç, Özer (2012), *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).
- Keskin, Nuray Ertürk (2009), *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları).
- Keskin, Nuray Ertürk ve Melda Yaman (2013), *Türkiye'de Tütün – Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, (Ankara: NotaBene Yayınları).
- Findley, Carter V. (1991), “Madjlis al-Shûrâ” maddesi, *Encyclopedia of Islam*, Cilt V, (Leiden: Brill), s.1082-1096.
- Genç, Mehmet (2000), “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları), s.101-154.
- Georgeon, François (2006), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), (İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları).
- Gerstenberger, Heide (2007), *Impersonal Power – History and Theory of Bourgeois State*, (Çev. David Fernbach), (Leiden-Boston: Brill), 2007.
- Göktürk, Gökhan (2016), “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, *Sosyoloji Konferansları*, 54, s.245-273.
- Güler, Birgül Ayman (2006), *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Gülsoy, Ufuk ve Bayram Nazır (2009), *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2009-39, (İstanbul: Özgün Ofset).
- Güran, Tevfik (2014), “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, 19. *Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), s. 69-153.
- Gürel, Burak (2014), “Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Der.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, (İstanbul: Yordam Kitap), s.303-385.
- Hassan, Ümit (1977), *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No. 405, (Ankara: Sevinç Matbaası).
- Hobsbawm, Eric (1994), “The General Crisis of the European Economy in the 17th Century”, *Past&Present*, 5, s.33-53.

- Hobsbawm, Eric (2008), *Devrim Çağı 1789-1848*, (Ankara: Dost Kitabevi).
- İnalcık, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt 1, (İstanbul: Eren Yayıncılık).
- İnalcık, Halil (2012a), *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- İnalcık, Halil (2012b), “Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Der.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), s.89-110.
- İnalcık, Halil (2014), “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Der.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.15-34.
- Kalyoncuoğlu, Zeynep (2011), *Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin Oluşumu*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kansu, Aykut (2002), *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Kansu, Aykut (2016), *İttihadcuların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Karasu, Koray (2015), “İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme”, Erkan Tural ve Selim Çapar (Der.), *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ankara: TODAİE), s. 345-368.
- Karpat, Kemal (1968), “The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire”, W.R. Polk ve R.L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, (Chicago: University of Chicago Press), s.69-92.
- Kaya, Alp Yücel (2012), “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar’ veya ‘Hacıağalar, Beyler ve Frenkler”, Fatmagül Demirel (Der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.79-103.
- Kaya, Alp Yücel (2015), “On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs and Sharecroppers”, Elias Kolovos (Der.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Foundation for Research and Technology – Hellas, Institute for Mediterranean

Studies, Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethmyno, 13-15 January 2012, (Rethmyno: Crete University Press).

Kaya, Alp Yücel (2016), “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti”, Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (Der.), *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – “Çoğulluğu ve Farklılığı İÇeren Bir Birlik Özlemi”*, Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir Akdeniz Akademisi, s.17-38.

Kaya, Alp Yücel (2020), “Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? A Reappraisal of the Question of the New/Second Serfdom in Ottoman Historiography”, Leda Papastefanaki ve M.Erdem Kabadayı (Der.), *Working in Greece and Turkey*, (New York: Berghahn Books), s.61-112.

Kaya, Alp Yücel (2021), “Balkanlar ve Batı Anadolu’da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)”, *Devrimci Marksizm*, 45-46, s.11-66.

Kaya, Alp Yücel ve Yücel Terzibaşoğlu (2009), “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: ‘kadastro tabir olunur tahrir-i emlak’”, *Tarih ve Toplum*, 9, s.7-56.

Kazgan, Haydar (2005), *Galata Bankerleri*, Cilt I, (Ankara: Orion Yayınevi).

Kenanoğlu, M. Macit (2020), “Mülk” maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 31, s.539-540.

Keyder, Çağlar (2014), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (Der.) *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.1-14.

Kılıç, Ayşe Funda (2017), *Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm*, (Ankara: İmaj Yayınevi, Ankara).

Kırlı, Cengiz (2006), “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4, s.45-119.

Kia, Rukiye Akkaya (2013), *Bir Ders Konusu Olarak “Devlet” – ya da Genel Kamu Hukuku Dersinin Kökenleri*, (İstanbul: Beta Yayınları).

Koçak, Cemil (2001), “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi-Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Mehmet Ö. Alkan (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e

Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.72-82.

Köymen, Oya (2007), *Sermaye Birikirken – Osmanlı, Türkiye, Dünya*, (İstanbul: Yordam Kitap).

Köymen, Oya (2008), *Kapitalizm ve Köylülük – Ağalar, Üretenler, Patronlar*, (İstanbul: Yordam Kitap).

Kunt, Metin (1987), “Siyasal Tarih (1300-1600)”, Sina Akşin (Der.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, (İstanbul: Cem Yayınevi), s.15-144.

Kurmuş, Orhan (2007), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Yordam Kitap).

Mardin, Şerif (2006), “Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Der.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: Phoenix Yayınları), s.145-165.

McGowan, Bruce (2004), “Âyanlar Çağı” (1699-1812), Halil İnalçık ve Donald Quataert (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), (İstanbul: Eren Yayıncılık), s.761-884.

Mumcu, Ahmet (2007), *Divan-ı Hümayun*, (Ankara: Phoenix Yayınları).

Nagata, Yuzo (1976), *Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in Western Anatolia*, Institute for Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, (Tokyo: DAIWA, Tokyo).

Ollman, Bertell (2012), *Yabancılaşma – Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, (Çev. Ayşegül Kars), (İstanbul: Yordam Kitap).

Ollman, Bertell (2011), *Diyalektiğin Dansı - Marx'ın Yönteminde Adımlar*, (İstanbul: Yordam Kitap, İstanbul).

Ortaylı, İlber (2004), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Oyan, Oğuz (1998), *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, (Ankara: İmaj Yayınevi, Ankara).

Oyan, Oğuz (2016), *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, (İstanbul: Yordam Kitap, İstanbul).

- Öğütle, Vefa Saygın ve Güney Çeğin (2010), *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo- Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı*, (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları).
- Ökçün, A. Gündüz (1968), *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları).
- Önal, Nevzat Evrim (2012), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşüm”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 39 (Nisan), s.137-169.
- Önen, Nizam ve Cenk Reyhan (2011), *Mülkten Ülkeye – Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, (İstanbul: İletişim Yayınevi).
- Öz, Mehmet (1997), “XVI. Anadolu’nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, XVII, s.77-90.
- Öz, Mehmet (2007), “XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu’sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, 23, s.111-128.
- Özbudun, Sibel (2014), “Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine”, http://sibelozbudun.blogspot.fr/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html#.U2hn2IF_s24 (6.5.2014).
- Özcan, Feridun Cemil (2016), “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, Mete Kaan Kaynar (Der.), *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.39-67.
- Öztoprak, Betül (2019), “Milli Mücadele Konulu Romanlarda Celâl Bayar, Şükrü Saracoğlu ve Adnan Menderes”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3).
- Öztürk, Özgür (2011), *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları – Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, (İstanbul: SAV – Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları).
- Palaret, Michael (1997), *The Balkan Economies (c.1800-1914) – Evolution Without Development*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Quataert, Donald (2004), “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, Halil İncik ve Donald Quataert (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), (İstanbul: Eren Yayınları), s.885-1051.

- Salzmann, Ariel (2011), *Modern Devleti Yeniden Düşünmek – Osmanlı Ancien Régime’i*, (Çev. Ayşe Özdemir), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Sarıbey Haykırın, Aysun (2013), *Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Sarıcaoğlu, Fikret (2009), “Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 37, s.313-315.
- Savran, Sungur (2014), “Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Der.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, (İstanbul: Yordam Kitap), s.25-67.
- Sayer, Derek (2012), *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*, (Çev. Gül Çağalı Güven), (İstanbul: Habitus Yayıncılık).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1994), *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, (Ankara: TTK Basımevi).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2009), “Meclis-i Âlî-i Umûmî’ (The Supreme Conseil-General) and The Transformation in the Ottoman Political Thought (1839-1876)”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 8 (23).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet V. (1999), “Divan-ı Hümâyûn’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Teşkilât, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), s.17-23.
- Shaw, Stanford J. (1969), “The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, *Near Eastern Round Table 1967-68*, ed. R. Bayly Winder, New York University.
- Shaw, Stanford J. (2008), *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, (İstanbul: Kapı Yayınları, İstanbul).
- Somel, Selçuk Akşin (2001), “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, Mehmet Ö. Alkan (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.88-116.
- Sönmez, Erdem (2012), *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

- Şahin, Canay (2007), “Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinezadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular”, *Kebikeç*, 24, s.75-88.
- Tanör, Bülent (2002), *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Tanör, Bülent (2006), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2007), “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Çıkarılması”, *Kebikeç*, 23, s.209-245.
- Terzi, Arzu (2014), *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası – Petrol ve Arazi*, (İstanbul: Timaş Yayınları).
- Terzi, Arzu (Tozduman) (1998), “Hazîne-i Hâssa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, s.137-141.
- Terzibaşoğlu, Yücel (2006), “Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4, s.121-147.
- Tezcan, Baki (2009), “The Ottoman Mevali as ‘Lords of the Law’”, *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407.
- Tezcan, Baki (2010), *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (New York: Cambridge University Press).
- Timur, Taner (1997), *Türk Devrimi ve Sonrası*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Toprak, Zafer (1990), “İktisat Tarihi”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3: 1600-1908, (İstanbul: Cem Yayınevi), s.191-246.
- Toprak, Zafer (2012), *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, (İstanbul: Doğan Kitap).
- Tökin, İsmail Hüsrev (1990 – 1934), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Türk, H. Bahadır (2014), *Muktedir*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1942), *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1945), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

- Üstün, Kadir (2013), *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Üşür, İşaya (1992), “Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları”, Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, (İstanbul: Belge Yayınları), s.355-452.
- Veinstein, Gilles (2014), “Çiftlik Tartışması Üzerine”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Der.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.35-56.
- Wood, Ellen Meiksins (2003), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı – Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Wood, Ellen Meiksins (2006), *Sermaye İmparatorluğu*, (Ankara: Epos Yayınları).
- Yaman Öztürk, Melda (2008), *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz – Türkiye 1979 Krizi*, (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları).
- Yıldız, Aysel (2008), *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Zürcher, Erik-Jan (2016), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Araştırma Makalesi:

**İSTİBDAT REJİMİ VE
OSMANLI İKTİDAR BLOĞUNDA RESTORASYON,
1882-1908**

Çağdaş SÜMER¹

Özet

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı-Türk modernleşmesinin en tartışmalı dönemlerinden biri olagelmıştır. Bu çalışma İstibdat rejimi olarak adlandırdığı söz konusu dönemin Osmanlı-Türk modernleşmesi içindeki özgün yerine ilişkin sınıf temelli bir açıklama getirmeye çalışmaktadır. İstibdat rejimi, 1871-1881 krizi sırasında Osmanlı toplumunda kendisini gösteren devrimci dinamiklerin baskılanmasını öngören bir karşı devrim programına dayanmıştır. Bu program çerçevesinde bir yandan, devrimci dinamikler ideolojik ve cebri araçlar kullanılarak baskılanırken diğer yandan Osmanlı iktidar bloğu karşı devrimin ihtiyaçları uyarınca yeniden şekillendirilmiştir. Başta Arap, Kürt ve Arnavutlar olmak üzere gayr-i Türk Müslüman anasının devletle olan bağlarının sıkılaştırılması için İslam dini ve Halifelik kurumu etkin bir şekilde kullanılırken, bu toplulukların içindeki aşiret reisleri, büyük eşraf aileleri ve tarikat şeyhleri gibi geleneksel ileri gelenlere iktidar bloğu içinde önemli bir yer açılmıştır. İstibdat rejiminin iktidar bloğunu yeniden şekillendirmeye yönelik bu stratejileri, Osmanlı toplumu içinde yeni çatışma dinamiklerinin doğmasına yol açmış ve Osmanlı-Türk modernleşmesinin daha sonraki evreleri üzerinde belirleyici bir etkide bulunmuştur.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, cagdas.sumer@kapadokya.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5313-9960

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamid, İstibdat rejimi, karşı devrim, Osmanlı iktidar bloğu, rejim stratejileri

THE REGIME OF AUTOCRACY AND RESTORATION OF THE OTTOMAN POWER BLOC, 1882-1908

Abstract

The reign of Abdülhamid II has been one of the most controversial periods of Ottoman-Turkish modernization. This study tries to provide a class-based explanation of the original place of the period, which it labels as 'the regime of autocracy', within Ottoman-Turkish modernization. The regime of autocracy relied on a counter-revolution program that envisioned suppressing the revolutionary dynamics that manifested themselves in Ottoman society during the crisis of 1871-1881. Within the framework of this program, on the one hand, the revolutionary dynamics were suppressed by resorting to ideological and coercive means, on the other hand, the Ottoman power bloc was reshaped in line with the needs of the counter-revolution. While the regime effectively used Islam and the Caliphate to tighten the ties of non-Turkish Muslims, especially Arabs, Kurds, and Albanians, with the state, it gave the traditional notables such as tribal chiefs, influential gentry families, and sect sheiks, an important place within the Ottoman power bloc. These strategies to reshape the power bloc led to the emergence of new dynamics of contention within the Ottoman society and had a decisive effect on the later phases of Ottoman-Turkish modernization.

Keywords: Abdühamid II, the regime of autocracy, counterrevolution, Ottoman power bloc, regime strategies

Giriş

Gökhan Çetinsaya (2016: 373), II. Abdülhamid'in iç politikası açısından bir dönemlendirme önerdiği çalışmasında, 1881 yılı itibarıyla Abdülhamid rejimine geçiş sürecinin tamamlandığı, iç ve dış politikada temel ilkelerin uygulamaya konulduğu, rejimin kadrolarının belirlendiği bir istikrar döneminin başladığını belirtir. Bu dönem, “iç isyan,” “dış müdahale” ve “rejime muhalefet ve darbe teşebbüslerinin” -ayrıca büyük bir mezhepçi şiddet dalgasının- çakıştığı 1890'lı yılların ortalarına denk düşen yeni bir çok boyutlu krize dek sürmüştür ve 1896-1897 krizinin görece kısa bir süre içinde atlatılmasının ardında rejim, XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam eden bir konsolidasyon dönemi yaşamış, Georgeon'un deyişle “saltanatın doruk noktası”na ulaşmıştır (Çetinsaya, 2016: 391; Georgeon, 2006: 384). 1902 yılından itibaren, İstibdat rejimi hem İmparatorluk içindeki çatışma dinamiklerinin ve rejim karşıtı muhalefetin canlanmasına hem de XIX. yüzyılın son yirmi yılı boyunca rejimin meşruiyet iddiasını güçlendiren jeopolitik dengelerin değişmesine koşut olarak sarsılmaya başlamış ve nihayet, 1908 yılında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi'yle birlikte yerini yeni ve uzun süreli bir kriz ve iç savaş dönemine bırakmıştır.

Bütün bu dönem boyunca Osmanlı tahtının tartışmasız sahibi olan II. Abdülhamid'in kişiliğinde cisimleşen İstibdat rejiminin niteliği ve geç dönem Osmanlı tarihi ya da modernleşmesindeki yeri, hem akademik hem de popüler tarihçilik açısından canlı bir tartışma başlığı teşkil etmiştir. II. Abdülhamid'in İslamcı, muhafazakâr ve otokratik niteliği ile bu dönemde belirli alanlarda hız kazanan modernleşme çabaları arasındaki çelişkinin aşılmasına odaklanan bu tartışma, İstibdat rejiminin Osmanlı-Türk modernleşmesindeki özgün karakterinin silikleşmesi ve kendisinden önce ve sonra gelen Tanzimat ve Meşrutiyet rejimleriyle arasındaki sürekliliğin öne çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu da Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından temel bir önem taşıyan devlet oluşumu ve siyasal çatışma dinamikleri arasındaki eş kurucu ilişkinin ortaya konmasını güçleştirmiştir.

Bu çalışma, tarihyazımında hâkim hale gelen bu yaklaşımın eleştirisinden yola çıkarak, İstibdat rejiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun 1871-1881 yılları arasında karşı karşıya kaldığı çok boyutlu krize bir yanıt olarak şekillenen özgün bir karşı devrim programına sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bir yandan düzen değişikliği taleplerinin fiziki ve ideolojik zor yoluyla etkisizleştirilmesini, diğer yandansa toplum içindeki kategorik

eşitsizliklerin derinleştirilerek, tâbi sınıflar arasında var olan bölünmelerden yararlanılmasını öngören bu programın temel önceliği, kriz döneminde Osmanlı iktidar bloğu içinde yaşanan ve kendisini hem merkezde hem de taşrada şiddetli çatışmalar şeklinde gösteren dağılma halinin giderilmesi ve iktidar bloğunun restorasyonu olmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı hâkim sınıfının hem merkezdeki hem de taşralı unsurlarının, Tanzimat rejiminde yaratılmış olan liyakat ve kadro güvencesinin atamalarda daha fazla önemsendiği ve himaye-sadakat ilişkilerinin bürokratik kliklerin kendi içinde şekillendiği bürokratik mekanizmalar ve temsili kurumlar yerine, Halife-Sultana kişisel sadakatın belirleyici olduğu yeni kişisel himaye bağları üzerinden katıldıkları, merkezinde Sultan Abdülhamid'in otokratik idaresinin durduğu yeni bir iktidar bloğu hiyerarşisi yaratılmıştır.

Bu ana tezden yola çıkan çalışmada, ilk olarak İstibdat rejiminin Osmanlı-Türk modernleşmesindeki özgün karakteri süreklilik-kopuş diyalektiği çerçevesinde belirginleştirilmeye, ardından iktidar bloğunda yeni bir hiyerarşi yaratılması için merkezde ve taşrada izlenen temel stratejiler ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece İstibdat rejiminin birlik siyaseti ve hilafet siyaseti olarak adlandırabileceğimiz Osmanlı iktidar bloğunu restore etmeye ve Osmanlı siyasal toplumunu yeniden tanımlamaya yönelik iki temel stratejik yöneliminden ilkinde dair açıklayıcı bir çerçeve çizilmesi amaçlanmaktadır.

1. Rejimin Stratejik Yönelimi: Süreklilik ve Kopuş

İstibdat rejimine ilişkin yukarıda sözü edilen tartışmanın çerçevesi Osmanlı tarihyazımındaki paradigmatik dönüşümler kadar, bizatihi Cumhuriyet tarihinin geçirdiği siyasi ve ideolojik dönüşümlerle de çizilmiştir (Özbek, 2004: 72). Önce Meşrutiyet, ardından da Cumhuriyet aydınları tarafından ülkenin çağdaşlaşma ve Batılılaşma yönündeki ilerleyişinde bir kesinti olarak değerlendirilen Abdülhamid dönemi, muhalefete yönelik baskılar, jurnalcılık ve sansürle özdeşleştirilen bir eski rejim olarak görülmüş ve bu nedenle modernleşme anlatısının dışında bırakılmıştır (Deringil, 2014: 186; Özbek, 2013: 28-29). Bu “aydınlanmacı” reddiyenin ardından, 1970’ler ve 1980’lerde özellikle iktisat tarihine yönelik araştırmalarla başlayan Abdülhamid döneminin modernleşme anlatısına dahil edilmesi süreci, “modernleşme ideolojisinin küreselci, çok kültürcü ve sivil toplumcu bir mahiyet

kazandığı” 1990’larda ve 2000’lerde kaleme alınan akademik çalışmalarla devam etmiştir (Özbek, 2013: 73). 2000’lerin ortalarından itibaren, Abdülhamid döneminin tarihyazımındaki “restorasyonu,” Osmanlı modernleşmesinin kurucu evrelerinden biri mertebesine yükseltilmesiyle tamamlanmış ve modernleşmenin diğer evrelerinden ayırt edilebilir bir “Hamidiye modernizmi”nin varlığı yerleşik bir kabul haline gelmiştir.

Böylece, Özbek’in ifadesiyle Osmanlı tarihyazımında “Abdülhamid’in otokratik ve İslami yönü ağır basan bir siyasi rejim altında Tanzimat çizgisinde modernleşmeci bir padişah olduğunun teslim edilmesi şeklinde bir sentez” ve bu sentezin “farklı ideolojik-siyasî perspektiflere denk düşen yeni varyasyonları” ortaya çıkmıştır (Özbek, 2013: 75). Kökenleri Stanford Shaw’un (1994) II. Abdülhamid’i son Tanzimat Sultanı olarak tanımladığı makalesine kadar sürülebilecek bu sentez çabası çerçevesinde, zaman zaman inanmış (Weber, 2009: 39) hatta kendisini aydınlanmacı olarak göstermeye çalışan bir reformcu (Hanioglu, 2008: 123; Gawrych, 2016:107) biçiminde tasvir edilen II. Abdülhamid’in, kamusal alanın genişlemesi (Frierson, 1995), eğitimin yaygınlaşması (Fortna, 2000; Evered, 2012), modern devletin görünürlüğünü ve meşruiyetini arttırmaya yönelik araçların üretilmesi (Deringil, 2014); (Deringil, 1991), modern bir bürokrasinin yaratılması, devletin altyapısal iktidarının güçlendirilmesi (Yılmaz, 2014; Gölbaşı, 2015a) ve çevre toplulukların yeni kolonyal pratiklerle merkezin tanımladığı şekliyle medenileştirilmesi (vazife-i temdin, *mission civilisatrice*) (Deringil, 2003; Kuehn, 2011) gibi alanlarda modernleşme projesinin sürdürücüsü olduğu savunulur.² Abdülhamid rejiminin belirgin İslamî karakteriyse, İmparatorluğun Berlin Kongresi sonrasında değişen teritoryal ve demografik yapısıyla açıklanır. Buna göre, II. Abdülhamid’in izlediği İslamcı siyaset, Berlin Kongresi’ndeki toprak kayıplarının ve Balkanlar ile Kafkaslardan gelen kitlesel Müslüman göçlerinin ardından İmparatorlukta Müslüman ve gayri-Müslim nüfus oranlarında gözlemlenen çarpıcı değişimin doğal ve

² Yakın tarihli bir çalışmada, II. Abdülhamid’in 1896 yılında ortaya çıkartılan bir Jön Türk tertibinin ardından muhalifleri idam etmeyip sürgüne göndermekle yetinmesinden hareketle, “Osmanlı uyruklarının can ve mal güvenliğini padişahların keyfi kararlarına karşı açıkça güvenceye al[an]” Tanzimat Fermanı’na atıfta bulunularak, “Abdülhamid döneminin Tanzimat’ı inkâr etmekten ziyade uç noktaya vardırıan bir atılımı temsil ettiği” iddia edilir (Sean McMeekin, 2019: 53).

kaçınılmaz bir sonucudur. Tanzimat'a damgasını vuran Osmanlılık siyasetinin İmparatorluğun gayr-i Müslim nüfusu arasındaki toplumsal huzursuzlukları kontrol altında tutmakta başarısız olması sonucunda, gayr-i Müslimlerin çoğunlukta oldukları bölgelerin İmparatorluktan kopması ve nüfus geneline oranlarının yüzde 40'tan yüzde 20-25 civarına gerilemesiyle birlikte devlet, meşruiyet zeminini artık nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar nezdinde tesis etme zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır (Akarlı, 1976: 61; Karpat, 2006: 55-56; Çetinsaya, 2005: 136-37). Benzer şekilde, kaybedilen toprakların İmparatorluğun en zengin bölgeleri olması da, devletin kaynak arayışı çerçevesinde dikkatini o güne dek etkin denetiminin dışında kalmış ve ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı topraklara çevirmesi sonucunu doğurmuştur (Akarlı, 1986: 75). Dahası, İslamî karakteri belirgin bu modernleşme tecrübesi, devletin meşrulaştırılmasında ve resmî milliyetçiliğin inşasında belirli bir dine özel önem atfeden ve yaratıcı bir şekilde gelenek icadına başvuran Avrupa'daki diğer monarşilerin tecrübeleriyle birlikte düşünüldüğünde zamanın ruhuna da uygundur (Deringil, 2014: 188; Fortna, 2005).

Ana hatları bu şekilde özetlenebilecek söz konusu sentez çabası çerçevesinde kaleme alınan çalışmaların, II. Abdülhamid dönemine dair sahip olduğumuz bilgi birikimine önemli katkılar yaptığı, bu birikimle kamusal alan tartışmaları, post-kolonyal literatür ve yeni-devletçi tarihsel sosyoloji gibi farklı kuramsal zeminler arasında ilişki kurarak Osmanlı tarih yazımının genel olarak sosyal bilimlerle bağını güçlendirdiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dönemin diğer devlet oluşum süreçleriyle karşılaştırılabilir bir siyasal entite olduğunu göstererek özgücülüğün aşılmasına katkıda bulunduğu göz ardı edilemez. Bununla birlikte, yine Özbek'in yerinde tespitiyle, II. Abdülhamid için ön plana çıkan “‘ne Ulu Hakan, ne de Kızıl Sultan idi’ veya ‘müstebid idi ama aynı zamanda ıslahatçıydı’ şeklinde, objektiflik ve bilimsellik iddiasıyla örülmüş orta yolcu ... tavrı”ın siyasi ve ideolojik bir pozisyona denk düştüğü de gözden kaçırılmamalıdır (Özbek, 2004: 86).³ Özbek, “‘revizyonist’ literatürü, “‘Abdülhamid dönemini Osmanlı-Türkiye modernleşmesi sürekliliği kurgusu içine dahil etme” çabasının “‘iktidar konumunda bulunan kesimlerin egemenliklerini geçmiş-

³ *Toplumsal Tarih* dergisinin Ocak 2019 sayısında Edhem Eldem ile Selim Deringil'in II. Abdülhamid dönemine ilişkin tarafsızlık ve duygusallık üzerine yürüttükleri tartışma için bkz. Eldem, 2019 ve Deringil, 2019

bugün-gelecek dizilimi içinde meşrulaştırma işlevine sahip olduğu gerçeğini” görememekle eleştirirken bu pozisyona işaret etmektedir. Gerçekten de Abdülhamid döneminin restorasyonu, kökenleri çok daha gerilere gitmekle birlikte, özellikle 2000’lerle birlikte yeni resmî tarih statüsüne yükselmiş bulunan ve liberalizm ile İslamcılığın Cumhuriyet’e yönelik eleştirilerinin tarihsel temelini oluşturan “liberal-muhafazakâr sentez”e önemli bir katkıda bulunmuştur.

Bu katkının gelenek icadı ve tarihsel meşruiyet türetme çabaları açısından Türkiye İslamcılığının ideolojik repertuarına sunduğu malzemenin ötesinde, doğrudan tarihyazımıyla ilgili bir boyutu da bulunmaktadır. Revizyonist literatür, Osmanlı tarihyazımının ağırlık noktalarını oluşturan devlet-toplum karşıtlığına ve sürekliliklere odaklanma eğiliminin bir ürünü olduğu kadar, ulaştığı sonuçlar itibariyle de bu eğilimi güçlendirmektedir. Devlet iktidarını kişiselleştirerek elinde toplamakla birlikte, hemen tüm önemli alanlarda Tanzimat ile başlayan modernleşme projesinin sürdürücüsü olan ve 93 Harbi sonrasında değişen koşulların dayatmasıyla toplumu bir arada tutacak ve “meşruiyet açığını kapatacak” ideolojik ve ahlaki bağ olarak İslam’a ve hilafete ağırlık veren II. Abdülhamid tasavvuru, bir yandan toplumsal ve siyasal dönüşümü devletin -hatta devletin kendisinde cisimleştiği Sultanın-failliği üzerinden açıklarken (Özbek, 2019), diğer yandan İstibdat rejiminin kendisinden önce ve sonra gelen siyasal rejimlerle arasındaki farkı önemsizleştirir ve toplumu entegre etme stratejisinde yaşanan ideolojik bir eksen kaymasına indirger. Böylece, İstibdat rejiminin XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından taşıdığı özgül sınıfsal karakterin üzeri örtülür ve bu karakterin siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki etkisini ortaya koymak güçleşir. Sonuç olarak, örneğin 1860 yılında Cebel-i Lübnan ve Şam’da yaşanan mezhepçi şiddet ile 1894-96 yılları arasında İstanbul ve Doğu Anadolu’da Ermeni nüfusa yönelik pogrom ve katliamlara neden olan dinamikler, bunların farklı toplumsal sınıflar ve devlet açısından taşıdığı stratejik anlam ve hem siyasal rejimler hem de siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki güzergâh şekillendirici etkileri arasındaki derin farklar, “Bâbîâli’nin altın yıldızlı odalarından Ankara’daki derme çatma meclis binasına doğrudan çizilecek hattın”(Deringil, 2014: 198) arasında kaybolur.

Oysa, Corrigan ve Sayer’in (1985: 6) devlet oluşumuyla kültürel devrim arasındaki bağı ilişkin olarak hatırlattığı üzere, devlet tarafından yaratılan ahlaki disiplin tarafsız bir şekilde

toplumun birleştirilmesiyle değil, iktidar ilişkilerinin tesisiyle ilgilidir ve devletin toplum karşısında meşruiyet sağlama kaygısının ötesinde, söz konusu iktidar ilişkilerinin, yani iktidar bloğu ile siyasal toplum tasavvurunun belirli sınıf stratejileri doğrultusunda şekillendirilmesini, korunmasını ve/veya dönüştürülmesini amaçlar. Osmanlı devlet oluşumunun özgül bir evresi olarak İstibdat rejimi de iktidar bloğunun kapsam ve hiyerarşisini yeniden yapılandırır ve siyasal toplumun sınırlarını yeniden tanımlarken, toplumdaki devrimci dinamikleri ideolojik, siyasi ve gerektiğinde fizikî olarak etkisizleştirmeyi, mülk sahibi sınıfların bu dinamikler karşısındaki birliğini yeni bir hiyerarşiyle konsolide etmeyi, bunun için de mevcut “kategorik eşitsizlikleri” kamusal siyaset alanında derinleştirmeyi öngören karşı devrimci bir programa dayanmıştır. Tanzimat dönemindeki Osmanlılık siyasetinin “başarısızlığının” ya da 93 Harbi sonrası İmparatorluğun teritoryal ve demografik yapısındaki değişimlerin doğal ve zorunlu bir sonucu olmaktan ziyade, önce Tanzimat karşıtı muhalefet, sonra da Tanzimat rejiminin krizi sırasında fikrî ve fiilî temelleri atılmış olan bu program, Tanzimat reformlarının derinleştirilmesini öngören alternatif programın siyasi düzlemde tasfiyesiyle birlikte II. Abdülhamid’in etrafında toplanmış bir stratejik grup tarafından uygulamaya konma fırsatı bulmuş ve 1871-1881 krizi nedeniyle kendisini tehdit altında hisseden Osmanlı mülk sahibi sınıfının geniş bir bölümünün rızasını almıştır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, “Tanzimat döneminin sözüm ona ‘Baticılığı’ ve ‘devrimciliği’yle Abdülhamid döneminin ‘tutuculuğu’” arasındaki karşıtlığın “düzmece ve zoraki” olduğu iddiasının aksine (Deringil, 2014:186), iki dönem, daha doğru bir deyişle iki rejim arasında programatik ve stratejik bir karşıtlık bulunduğu görülür.

Tanzimat rejiminin uzun bir kriz ve iç savaş dönemin ardından Osmanlı iktidar bloğunu yeniden tesis etmeye yönelik kurucu stratejileri, dolaylı kolektif sömürü mekanizmalarının güçlendirilmesini, (jeo)politik birikimi doğrudan bireysel sömürünün temel mekanizması olmaktan çıkaracak bir toplumsal mülkiyet rejimine geçişi ve mülk sahibi sınıfların bir sınıf olarak yönetmelerini sağlayacak yerel ve merkezî temsilî kurumların yaratılmasını amaçlayan geniş çaplı bir kodifikasyon hareketinde somutlaşmıştır. İstibdat rejiminin stratejileriye, siyasal ve toplumsal hayatın hemen her alanını kapsayan yeni yasalardan ziyade, belirli bir program çerçevesinde bu alanları dönüştürmeyi amaçlayan fiilî adımlar üzerinden şekillenmiştir. Askerlik, vergi sistemi ve eğitim başta olmak üzere bir dizi alanda mevcut yasal

düzenlemelerde kısmî değışiklikler yapılmış olmakla birlikte, yeni rejimin inşası pasif devrim sırasında ortaya çıkmış olan hukuki ve kurumsal zemine dayanmıştır. Örneğın, 1890'lı yıllarda yeni bir yerel yönetim yasasına ilişkin tartışma ve çalışmalar yapılsa da 1871 tarihli Vilayet Nizamnâmesi yürürlükte kalmış, ceza, ticaret, vatandaşlık ve toprak hukukuyla medeni hukuk gibi alanlarda Tanzimat'ın ürünü olan yasalar korunmuştur. Benzer şekilde, millet sisteminin temelini oluşturan gayr-i Müslim cemaatlerin nizamnâmelerinde de herhangi bir değışikliğe gidilmemiştir. Hatta II. Abdülhamid tarafından gönülsüzce kabul edilen ve ortaya çıkan ilk fırsatta askıya alınan Kânûn-ı Esasî bile her yıl yayımlanan salnamelerin başında yer almaya devam etmiştir. Kurumsal açıdan da Abdülhamid döneminde, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması dışında köklü dönüşümler yaşandığı söylenemez. Meclis-i Âyan'ın atanmış üyeleri bu dönem boyunca unvanlarını korumuş ve gerektiğinde Sultan tarafından toplantıya çağırılmıştır. Vilayet meclisleri, Şura-yı Devlet ve gayr-i Müslim milletlerin meclisleri gibi Tanzimat'ın eseri olan temsile dayalı organlar da kurumsal varlıklarını sürdürmüştür. Bununla birlikte, revizyonist tarihçileri yukarıda eleştirilen süreklilik tezine sevk eden, Tanzimat ve İstibdat rejimlerinin üzerinde yükseldikleri hukuki ve kurumsal zeminler arasındaki bu devamlılık, yeni stratejik öncelikler doğrultusunda uygulamada yaşanan ve söz konusu düzenleme ve kurumların fiilen askıya alınmaları ya da içlerinin boşaltılmasıyla, zaman zaman da paralel kurumların yaratılmasıyla (Çetinsaya, 2005: 132) sonuçlanan derin değışim göz ardı edildiğinde yanıltıcı olacaktır.

Hanioğlu (2008: 128), bu süreklilik görünümünün altındaki kopuş noktalarını tespit edebilmek için, II. Abdülhamid döneminin basit bir şekilde Tanzimat öncesine geri dönüş olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirtirken kuşkusuz haklıdır, zira İstibdat rejiminin stratejik hedefi Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal mülkiyet rejiminin ya da dolaylı kolektif ve doğrudan bireysel sömürü mekanizmaları arasında yaratılan dengenin toplumsal artık üzerinde hak iddia eden taraflardan (devlet, mülk sahibi sınıflar ya da doğrudan üreticiler) biri lehine köklü bir dönüşüme tâbi tutulması, böylece saatlerin Tanzimat öncesine geri alınması değildir. Bilakis, İstibdat rejiminin kuruluşu ve serencamı, iktidarda bulunan stratejik grubun temel hedefinin kriz döneminde mevcut mülkiyet, sömürü ve iktidar ilişkilerinin devam edebilmesi için, söz konusu dengede köklü bir değışiklik yaratma potansiyeline kavuşan toplumsal kesimlerin temsil ettiği devrimci dinamiklerin baskılanması olduğunu gösterir. İstibdat

rejiminin otokrasi ve mezhepçilikte cisimleşen kurucu stratejilerinin ve söz konusu baskılama çabasının hedeflerinden ilki doğrudan ve dolaylı kolektif sömürü mekanizmaları ve bu mekanizmalara eşlik eden din temelli ayrımcılık karşısında silaha sarılan doğrudan üreticiler olmuştur. Önce temsil mekanizmalarının genişletilmesi, İmparatorluğun savaştan mağlup ayrılmasından sonraysa fiili bir özerklik inşası yoluyla toplumsal artık üzerindeki kontrollerini arttırmaya çalışan taşralı mülk sahibi sınıf mensuplarıysa söz konusu stratejilerin hedef aldığı ikinci grubu teşkil etmiştir.

2. İktidar Bloğunda Konsolidasyon: Birlik Siyaseti

Stephen Duguid (1973: 139), II. Abdülhamid dönemi üzerine kaleme aldığı önemli makalesinde, Tanzimat dönemine damgasını vuran “reform siyaseti”nin, II. Abdülhamid döneminde yerini “birlik siyaseti”ne bıraktığını belirtir. Duguid’in birlik siyasetinden söz ederken kastettiği şey, imparatorluğun Müslüman nüfusuyla devlet arasında kurulmaya çalışılan İslam birliğidir ve esasen bu çalışmada kullanıldığı şekliyle siyasal toplumun yeniden tanımlanmasına yönelik bir çabayı tarif eder. Bununla birlikte, İstibdat rejiminin temel kurucu stratejilerinden biri olan birlik siyasetinin ilk hedefi, toplumun geniş kesimleriyle devlet arasında yeni bir ideolojik bağ kurmaktan önce, 1871-1881 krizi sırasında iktidar bloğunun hemen her kademesinde kendisini göstermiş olan dağılma haline son vermek, mülk sahibi sınıfların birliğini yeniden sağlamaktı. Bu çerçevede, Giriş’te de belirtildiği gibi Osmanlı hâkim sınıfının hem merkezdeki hem de taşralı unsurlarının, Tanzimat rejiminde yaratılmış olan liyakate ve kadro güvencesine dayalı bürokratik mekanizmalar ve temsilî kurumlar yerine, Halife-Sultana kişisel sadakatin belirleyici olduğu yeni kişisel himaye bağları üzerinden katıldıkları, merkezinde Sultan Abdülhamid’in otokratik idaresinin durduğu yeni bir iktidar bloğu hiyerarşisi yaratıldı.

2.1. Merkezde Konsolidasyon

İktidar bloğunun yeniden inşası için atılan ilk adım, 1871-1878 dönemine damgasını vuran merkezî bürokrasi içindeki meşrutiyetçi-istibdatçı mücadelesinin sona erdirilmesi idi. II. Abdülhamid, önce meşrutiyetçi hizbin önde gelen isimlerini sürgün yoluyla İstanbul’dan uzaklaştırıp, ardından 1881’de kurulan Yıldız Mahkemesi’nde yargılanmalarını sağlayarak, kendisinin

merkezinde durduğu istibdatçı stratejik grubun ve siyasi programın alternatifsizliğini güvence altına aldı.⁴ Özellikle Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol oynayan "hal erkânı"nın Sultanın katline iştirak suçlamasıyla yargıldığı Yıldız Mahkemesi'nde, Midhat Paşa başta olmak üzere pek çok ismin idam cezasına çarptırılması, daha sonra da cezaların müebbet hapse çevrilmesi, bu stratejik grubun zaferi açısından simgesel bir öneme sahiptir (Çetinsaya, 2016: 372). Meşrutiyetçi muhalefetin bütünüyle ezildiği bu tarihten sonra, başta askerî, sivil ve dinî yüksek bürokrasi olmak üzere Osmanlı hâkim sınıfının merkezdeki unsurlarının istibdatçı programı "çoğunlukla gönüllü olarak" kabul edecekleri ve "bürokrasinin saraya ram olmayı tercih" edeceği bir sürecin önu açılmış oldu (Kırmızı, 2007: 100). Akarlı (2006: 353-366) bu durumu, "bu yol ayrımında, Osmanlı siyasi liderliğinin büyük bir çoğunluğu, yıllardır yeni hükümet modelleriyle yapılan deneylerle, iktidar mücadeleleriyle ve geniş katılımlı entelektüel ve siyasi tartışmalarla ulaşılan bir oydaşma temelinde Abdülhamid'i destekledi" şeklinde açıklar. Ancak bu destek, krizden çıkış arayan Osmanlı hâkim sınıfının rızası kadar, II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca uyguladığı havuç ve sopa taktiklerinin de bir ürünüydü (Klein, 2013: 47).

Bürokrasinin otokrasiye bütünüyle tâbi kılınmasının kurumsal alandaki yansımalarından ilki, 93 Harbi sonrasında diplomatik ilişkilerin doğrudan Sultan tarafından yürütülmeye başlamasıydı (Akarlı, 1979: 5; Akyıldız, 2004: 167). Tanzimat paşalarının siyasal alandaki iktidar tekelleriyle uluslararası ilişkiler alanında sahip oldukları bilgi tekelleri arasındaki ilişkiye daha önce işaret edilmişti. 1871-1881 krizi sırasında iktidar mücadelesi veren her iki gurubun da dış güçlerin temsilcileriyle kurdukları ilişkileri etkili bir şekilde kullanmaları, II. Abdülhamid'i ilk olarak diplomasi alanının idaresini kendi elinde toplamaya ve diplomatik ilişkileri saltanatı süresince doğrudan kendisine bağlı isimler eliyle yönetmeye sevk etti (Yasamee, 2018: 63-64; Findley 1980: 231). Böylece, iktidar bloğu içinde muhalif grupların güç devşirebileceği stratejik bir kaynak kurutulmuş oldu.

⁴ Çetinsaya (2016: 371), bu grup içerisinde şu isimlerin yer aldığından söz eder: Ahmed Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Uryanzade Ahmed Esad Efendi, Rauf Paşa, Safvet Paşa, Arifi Paşa, Küçük Said Paşa, Derviş Paşa, Nusret Paşa ve Yusuf Rıza Paşa.

İstibdat rejiminin hedeflerinden bir diğeri de, yine meşrutiyetçilerle istibdatçılar arasındaki mücadelede, özellikle de Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde belirleyici rol oynamış olan ordu ve ilmiye kurumlarının siyaseten etkisizleştirilmesiydi (Findley, 2010: 147). Başta Serasker Hüseyin Avni Paşa olmak üzere önemli komutanların bu süreçte oynadıkları rol, İstibdat rejimini ordunun ve yüksek komuta kademesinin siyasi ağırlığı ile kurumsal hiyerarşisini zayıflatmaya sevk etti. Kânûn-ı Esâsî'de padişaha başkumandanlık unvanının verilmesiyle zaten askerî hiyerarşinin en üst rütbesi olma özelliğini yitirmiş olan seraskerlik makamı, askerî karar alma süreçleri üzerindeki etkisi azaltılarak Sultanın iradelerinin icracısı haline getirildi. II. Abdülhamid, ordu üzerindeki denetimini 1880 yılında kurulan Teftiş-i Umum-ı Askerî Komisyon-ı Alisi'nde yer alan ve "sultan hafiyeleri" olarak bilinen, ekseriyetle taşralı ileri gelen ailelerin çocuklarından seçilen yaverlerini kullanarak güçlendirdi. Ordu içindeki atama ve terfilerde de liyakatin yerini Sultana ve rejime sadakat aldı (Georgeon, 2006: 179-180). Sadık subayların rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmesinin yanı sıra, paşa çocuklarının askerî okullara sınavsız alınmaları ve bu okullarda ayrıcalıklı muamele görmeleri, mezuniyetlerinin ardından daha rahat görevlere getirilip hızla yükselmeleri de himaye ilişkilerinin orduda kazandığı gücün bir göstergesiydi (Akarlı, 2006: 363; Moreau, 2010: 49).

Ordunun yanı sıra ilmiye teşkilatı da meşrutiyetçi-istibdatçı mücadelesine müdahil olmuştu. Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murad'ın hal fetvalarını vererek meşrutiyetçi hiziple birlikte hareket etmesi ve medrese öğrencilerinin 1876 Mayıs'ında sokağa dökülerek Midhat Paşa'ya destek vermeleri, İstibdat rejiminde şeyhülislamlık makamının etki ve otoritesinin azaltılmasına ve İmparatorluk sathında ilmiye teşkilatının sıkı bir denetim altına alınmasına yol açtı (Emiroğlu, 2015: 204). İstibdat rejimi altında dinin siyasal yaşamdaki rolü sistematik bir biçimde artarken, ulema üzerinde büyük bir baskı ve denetim kuruldu (Yasamee, 2018: 50). Örneğin, tayin için kıdem ve ehliyetin esas olması ilkesi terk edilerek, atamalarda sarayın himaye ettiği kişiler tercih edilmeye başladı (Karal, 2000: 305). Şüphe duyulan ulema mensuplarının sürgünle cezalandırılması, sadık olanlarınsa makam ve parayla ödüllendirilmesi, ilmiye teşkilatında da himaye ilişkilerinin kurulması için başvuru mutlak yol haline geldi (Georgeon, 2006: 180-181). Eğitim alanında, aşağıda daha detaylı olarak ele alınacak önemli reformlar yapılmasına rağmen medreselerin ıslahına yönelik herhangi bir adım atılmadığı gibi,

1888 yılında Nizamiye mahkemelerinin yaygınlaşmasıyla ulemanın görev yaptığı şeriat mahkemelerinin yargı yetkisi de sadece medeni hukuk alanıyla sınırlandı (Emiroğlu, 2015: 204). Kurumsal olarak şeyhülislamın ve ulemanın siyasal alandaki rolü azaltılırken, halife unvanını yeni bir anlam yükleyerek kullanmaya başlayan II. Abdülhamid, bir yandan din alanındaki tek otorite ve Müslümanların tek temsilcisi olma iddiasıyla ortaya çıktı, diğer yandan da gerektiğinde ilmiye teşkilatını baypas ederek, resmî hiyerarşi içinde yer almayan tarikat şeyhleri ya da halk arasında etki sahibi dinî figürler yoluyla bu otoritesini topluma kabul ettirmeye çalıştı (Gawrych, 2016: 78; Berkes, 2002: 347)

Georgeon'un (2006: 148) "devlet aygıtına el konulması" diye tanımladığı sürecin en önemli aşaması, siyasal iktidarın merkezinin Bâbüâlden, II. Abdülhamid'in 1878 Ocak'ında nihai olarak yerleştiği Yıldız Sarayı'na kayması ve sivil bürokrasinin de tıpkı askerî ve dinî bürokrasi gibi sarayın hâkimiyetini kabul etmesiydi (Hanioglu, 2008: 123). Tanzimat döneminde siyasal iktidarın gerçek merkezi haline gelen Bâbüâli, Heyet-i Vükelâ ve Şura-yı Devlet gibi kurumlarla birlikte sarayın güdümüne girerken, bu kurumlar tarafından kullanılan yasama ve yürütme erkleri de fiilen saray tarafından kullanılmaya başladı. Benzer şekilde, hâkim ve savcıların seçimleri ve davaların gidişatı üzerindeki etkisinin artmasıyla yargı erki üzerinde de saray denetimi kurulmuş oldu (Tanör, 2002: 163). II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca sık sık yapılan sadrazam değişiklikleri (Fortna, 2008: 49), sadaret makamının Heyet-i Vükelâ üyelerinin atanmasında herhangi bir söz hakkının kalmaması ve diğer devlet dairelerine de Sultana maruzat sunma hakkı verilmesi sonucunda bu ayrıcalığını yitirmesi (Akyıldız, 2004: 172), nezaretlerin Tanzimat döneminde kazandıkları önemi kaybederek kimi örneklerde yetkisiz birer teknik organa dönüşmeleri (Georgeon, 2006: 177),⁵ yine Tanzimat döneminde aşama aşama bir yasama organı haline gelmiş olan Şura-yı Devlet'in esasen bir istişare organına çevrilmesi (Georgeon, 2006: 171; Tural, 2006: 80), Tanzimat rejiminde kurulmuş olan temsilî ve bürokratik mekanizmaların etkisizleştirilmesinin somut örnekleriydi.

⁵ İlber Ortaylı'nın (2008: 517) belirttiği üzere, "[f]iiliyatta II. Abdülhamid döneminde zaman zaman nazırların birbirleriyle görüşüp istişarede bulunmaları bile hoş görülmezdi ve nazırlar da bu zımnî yasağa uyarlar, hususî ziyaretlerden bile kaçınırlardı."

Bu sürece koştur olarak Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in elinde topladığı yürütme ve yasama erklerini etkin bir şekilde kullanabilmesini sağlamak üzere yeni bir bürokratik mekanizma yaratıldı. Söz konusu mekanizmanın kalbinde, daha önceki yıllarda Osmanlı sultanlarının Bâbiâli ile iletişimlerini sağlayan, fakat II. Abdülhamid döneminde zamanla tüm önemli devlet işlerinin yürütüldüğü ve Yıldız Sarayı'nın bütün devlet aygıtıyla ilişkisinin kurulduğu "siyasi sinir merkezi" haline gelen Mabeyn yer alıyordu (Findley, 2010: 148). İş hacmindeki büyüme nedeniyle Mabeyn Kitâbeti'nin kadro sayısı arttırılırken, artık bizzat II. Abdülhamit tarafından Mekteb-i Mülkiye'nin en parlak mezunları arasından seçilen çalışanların maaş ve yaşam koşullarında da hatırı sayılır düzeltmeler yapıldı (Akyıldız, 2004: 169-170; Georgeon, 2006: 173). Mabeyn Kâtipliği'nin yanı sıra Mabeyn Telgrafhanesi ve Mabeyn Şifre Kâtipliği gibi yeni kurumların da teşkiliyle "II. Abdülhamid'in merkez dairelerini devre dışı bırakarak, vali, vali yardımcısı, ordu komutanı, mutasarrıf, elçi ve konsolos gibi devlet görevlileriyle" doğrudan iletişim kurması mümkün hale geldi (Akyıldız, 2004: 171). İktidarın Yıldız Sarayı'nda toplanması sürecinde, Mabeyn'e ek olarak, II. Abdülhamid'in sarayda istihdam ettiği danışmanlar ile misafir ettiği konuklardan oluşan "saray takımı" ve Heyet-i Vükelâ ile Bâbiâlidenden gelen yasa tasarılarının görüşüldüğü özel komisyonlar da "alternatif bir hükümet gibi çalışarak" önemli rol oynadı (Georgeon, 2006: 173-74).

Bürokrasinin kurumsal olarak sahip olduğu ayrıcalıkların bir bölümünü yitirerek sarayın otoritesini kabul ettiği bu süreçte, Osmanlı sivil bürokrasisinde kayda değer bir genişlemeye de tanıklık edildi (Çelik, 2017: 461). Findley'in (2010: 234) aktardığına göre, XIX. yüzyılın son yıllarına doğru sivil bürokraside 50.000 ilâ 100.000 memur istihdam ediliyordu. II. Abdülhamid döneminde, başta Mekteb-i Mülkiye olmak üzere bu memurların yetiştirildiği eğitim kurumlarında önemli iyileştirmeler yapıldı, yeni meslekî okullar açıldı ve daha eğitimli kadroların yetiştirilmesi sağlandı (Karpata, 2005: 309; Hanioğlu, 2008: 125). 1896 yılında, tayinlerin denetlenmesi ve personel arşivi oluşturulması için Memurin-i Mülkiye Komisyonu kuruldu (Georgeon, 2006: 178). Bu gelişmeler Kemal Karpata tarafından bürokrasinin depolitizasyonuna ve profesyonelleşmesine yönelik çabalar olarak görülse de (2005: 309), bürokrasi, genişlemesini devlet aygıtının artan ihtiyaçları kadar II. Abdülhamid'in iktidar bloğunu kendisine gösterilen sadakat ve himaye ilişkileri temelinde konsolide etme çabalarına da borçluymuştu. Örneğin, bürokrasi Osmanlı İmparatorluğu'nun verili

kaynaklar çerçevesinde o dönemde etkin bir biçimde kullanabileceğinin çok üzerinde bir genişliğe ulaşmıştı (Findley, 2010: 234) ve bunun temel nedeni bürokratik kadroların ve bu kadrolara tahsis edilen maaşların kişisel himaye ilişkilerinin kurulmasında önemli bir araç olmasıydı (Çelik, 2017: 462). Bu çerçevede, sadece sadakati elde edilmek istenen mülk sahibi sınıf mensupları değil, çok sayıda hafıye ve hatta etkisizleştirmek istenen potansiyel muhalifler de bürokrasiye doldurulmuştu (Findley, 2010: 236).

Bürokrasideki bu genişlemenin doğrudan sonucu, mevcut kaynaklar çerçevesinde bütün memurlara adil bir şekilde maaş ödenmesinin mümkün olmaktan çıkması ve bizatihi maaş ödemesinin bir ödüllendirme ya da cezalandırma aracı olarak kullanılmaya başlaması oldu. Alt düzeylerdeki askerî ve sivil görevlilerin maaş ödemelerinde süreklileşmiş sıkıntılar yaşanırken, yalnızca sadakatini kanıtlayan ya da rejim tarafından sadakati elde edilmek istenenler, özellikle de yüksek rütbeli görevliler, altın cinsinden ve düzenli ödeme alabiliyorlardı (Findley, 2010: 236; Georgeon, 2006: 178). Maaşların yanı sıra bizzat II. Abdülhamid tarafından sadık bürokratların ödüllendirilmesi amacıyla verilen ek rütbe, nişan ve hediyeler de İstibdat rejimine hâkim olan nepotizmin önemli araçları haline geldi (Georgeon, 2006: 178). Bütün bu maddî özendiriciler için kullanılan başlıca kaynak, II. Abdülhamid tarafından bir nezarete dönüştürülen ve “güçlü bir mali düzeneğin merkezi” (Georgeon, 2006: 190) haline getirilen, Sultanın kişisel gelir kaynaklarından oluşan Hazine-i Hassa’ydı (Çelik, 2017: 464).

Bürokrasi içinde rejime ve Sultanın şahsına sadık bir kesimin yaratılmasını amaçlayan bu özendiricilere, sert bir denetim, baskı ve cezalandırma siyaseti de eşlik ediyordu. II. Abdülhamid döneminde polis teşkilatı, büyük oranda seçkinleri kontrol mekanizması olarak şekillendirildi (Ergut, 2004: 143). Abdülhamid döneminin kötü şöhretli hafiyelerinin ve jurnallerinin birincil hedefi bürokrasi ve yerel eşraf içerisinde rejime ve Sultana sadık olmayanların tespitiydi, bu kişilerin cezalandırılması için tercih edilen yol, etkili bir sürgün siyasetiydi (Georgeon, 2006: 181-182; Tahsin Paşa, 2008: 282-286). Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu’nda her dönem var olmakla birlikte İstibdat rejimi altında yeni bir içeriğe ve ölçüğe kavuşan sansür uygulamaları da, genel olarak Osmanlı kamuoyunda, özellikle de okuryazar nüfusun önemli bir yekununu oluşturan bürokratlar ve geleceğin bürokrat adayı yüksek öğretim öğrencileri arasında rejim karşıtı fikirlerin yayılmasının

engellenmesi ve bütünüyle rejimin hizmetinde bir matbuat yaratılması amacını güdüyordu (Berkes, 2002: 349-350; Hanioglu, 2008: 126).⁶

2.2. Taşrada Konsolidasyon

Birlik siyasetinin ikinci hedefi, taşradaki mülk sahibi sınıfların Sultanın merkezinde durduğu yeni iktidar bloğu hiyerarşisine dahil edilmesi ve kişisel himaye ve sadakat ilişkileri üzerinden iktidar bloğunda konsolidasyonun sağlanmasıydı. Yeni rejimin taşraya yerleşmesi için yanıt bulunması gereken iki temel soru, Osmanlı hâkim sınıfı içinde, şiddetli mücadelelerin sonucunda doğrudan özel ve dolaylı kolektif sömürü mekanizmaları arasında kurulan ve 1871-1881 krizi sırasında ne denli hassas olduğu bir kez daha görülen dengenin nasıl idame ettirileceği ve taşralı mülk sahiplerinin İmparatorluğun merkezî ve yerel karar alma mekanizmalarında kolektif ve/veya bireysel temsillerinin nasıl sağlanacağıydı. İstibdat rejiminin bu sorulara yanıt olarak geliştirdiği stratejilerin, ilk bakışta birbiriyle çelişkiliymiş gibi görünen ama aslında birbirini bütünleyen “merkeziyet siyaseti” ve “eşraf siyaseti” adı verilebilecek iki veçhesi bulunuyordu.

İlk stratejik hedef, 1871-1881 krizi sırasında meşrutiyetçi programda somutlaşan, taşralı mülk sahiplerinin karar alma mekanizmalarında sadece yerel düzeyde değil, merkezî düzeyde de kolektif olarak temsil edilmelerine ve tevsi-i mezuniyet ile tefrik-i vezaif ilkeleri temelinde yapılacak düzenlemelerle vilayet idarelerinin güçlendirilmesine yönelik eğilimin tersine çevrilmesiydi. Böylece, taşra idaresinde iktidar bloğunun yeni hiyerarşisine uygun şekilde Sarayın taşra üzerindeki denetiminin artırıldığı “merkeziyet siyasetine” geçilmesi amaçlanıyordu (Gawrych, 2016: 76; Findley, 1989: 9). Bu çerçevede, valilerin görev sürelerinin kısaltılması, taşra meclislerindeki memurların sayılarının artırılması, bu kişilerin atamalarında inisiyatifin saraya bırakılması, vilayetlerdeki jandarma teşkilatlarının doğrudan seraskerliğin denetimine sokulması ve hassas bölgeler üzerinde merkezin denetimini güçlendirmek amacıyla umumî müfettişlikler ve müstakil sancaklar kurulması gibi adımlar atıldı (Çelik, 2017: 463; Özbek, 2004: 75). Telgraf hatlarının yayılmasıyla sarayın

⁶ II. Abdülhamid dönemindeki sansür politikalarına ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. İpek Yosmaoğlu (2003).

doğrudan taşradaki görevlilerle iletişim kurmaya başlaması, demiryolu ağının genişlemesiyle sorunlu bölgelere asker sevkياتının kolaylaşması ve yeni gelişen fotoğraf teknolojisi sayesinde II. Abdülhamid'in taşra kentleri hakkında daha fazla ve doğrudan bilgi sahibi olabilmesi gibi gelişmeler de Sarayın taşra üzerindeki etkin denetimini güçlendirdi (Hanioğlu, 2008: 125; Gawrych, 2016: 76). Bu süreçte, Tanzimat rejiminin taşra idaresine getirdiği en önemli yenilik olan idare meclisleri kurumsal varlıklarını sürdürdü; fakat bu meclislerde görev yapan atanmış memurların ağırlıkları artırıldı ve her vilayette sancaklardan seçilen temsilcilerin katılımıyla oluşturulan meclis-i umumilerin yıllık toplantıları fiilen askıya alındı (Findley, 1989: 13).

Sarayın İmparatorluk coğrafyasındaki denetiminin güçlendirildiği bu merkezîyet siyasetine, taşralı mülk sahiplerini kişisel himaye ilişkileri üzerinden rejime bağlamayı amaçlayan eşraf siyaseti eşlik ediyordu. Çetinsaya'ya göre (2016: 379), Müslüman eşrafa, özellikle de dinî kimlik taşıyanlara özel önem atfedilen bu siyaset biçiminde, Halife-Sultan ile Müslüman tebaası arasında bir aracı olarak görülen bu kişiler hoş tutuluyor ve kontrolleri altında bulunan halkın devlete ve rejime sadakatini sağlamaları karşılığında "her türlü müsaadeye mazhar" bir statü elde ediyorlardı.⁷ Eşraf siyasetinin temel araçları, bürokrasinin sarayın hâkimiyetini kabul etmesi için kullanılan araçlarla benzerlik taşıyordu. Saray, İmparatorluğun farklı bölgelerindeki ileri gelenlerle doğrudan iletişim kurmaya özen gösteriyor, bu kişiler sık sık başkentte ağırlanıyor, Sultana sadakat gösterenler ya da göstermesi arzu edilenler çeşitli idari görevler, rütbelere, nişanlar ve hediyeler verilerek ödüllendiriliyordu (Akarlı, 1986: 81; Buzpınar, 2016: 36). Böylece, zamanla Sarayın etrafında, istibdatçı paşalara ek olarak taşralı eşraf aileleri mensuplarıyla yerel tarikat şeyhlerinden oluşan yeni bir çevre oluşurken, özellikle 93 Harbi sonrasında özerklik taleplerinin gündeme geldiği bölgelerdeki Kürt, Arnavut ve Arap ileri gelenlerinin Sarayla özel ilişkiler kurmaları sağlandı. Örneğin, Kuzey Arnavutluk'un ileri gelen ailelerinden Buşatlılar evlilik yoluyla hanedana bağlanırken, Orta Arnavutluk'tan Toptani ve Güney Arnavutluk'tan Avlonyalı

⁷ Akarlı'ya göre (1986: 81), Abdülhamid geçmişte Anadolu ve Rumeli'de önde gelen Müslüman eşrafın etkisini kırma çabalarının sadece Avrupalıların çıkarlarına hizmet ettiğine ve Osmanlılara zarar verdiği inanıyordu. Hükümet sıradan halkın devletle olan bağlarının meşrulaştırılması ve güçlendirilmesi için eşrafın hizmetlerine ihtiyaç duyuyordu.

ailelerine önemli idari görevler tevdi edildi (Gawrych, 2016: 85 ve Clayer, 2013: 279). Uzun yıllar Mabeyn ikinci kâtipliği görevinde bulunan Şamlı Abid ailesinden İzzet Paşa ise, II. Abdülhamid'in saltanatının son on yılında “muhtemelen en güçlü devlet adamı” haline gelmişti (Akarlı, 1986: 78).

İmparatorluğun farklı bölgelerindeki iktidar ilişkilerinin gösterdiği çeşitlilik ile bu bölgelerin iktisadi gelişmişlik düzeyleri, demografik yapıları ve jeopolitik konumları arasındaki farklar, eşraf siyasetiyle merkezî siyaseti arasındaki dengenin de farklı biçimlerde kurulmasını gerektirmişti (Akarlı, 1976: 54). Batı ve İç Anadolu, Doğu Trakya, Toskalık ve Suriye gibi İmparatorluğun idari yapısıyla bütünleşmenin büyük oranda sağlandığı ve soya dayalı toplulukların iktisadi ve askerî güçlerinin zayıf olduğu bölgelerde, Tanzimat rejiminden miras alınan stratejiler yeni himaye ilişkileri çerçevesinde sürdürüldü. Mülk sahibi eşraf ailelerinin çocukları genişleyen eğitim olanakları sayesinde bürokratik ve idari mekanizmalara dahil edilirken, bu ailelerin hem toprak hem de doğrudan üreticiler üzerindeki denetimlerini güçlendiren ve iltizam sistemi vasıtasıyla doğrudan kolektif sömürden pay almalarını sağlayan mülkiyet ilişkileri ve temellük stratejileri idame ettirildi (Akarlı, 2006: 360). 93 Harbi sonrasındaki toprak kayıpları ve 1881’de kurulan Düyun-ı Umumiye’ye bırakılan vergi toplama hakkı nedeniyle kontrol ettiği gelirlerde önemli bir azalma yaşayan merkezî hükümet, 1896 yılında aşar vergisini arazi vergisine dönüştürerek, mülk sahibi sınıfların da vergilendirilmesini sağlayacak bir servet ve gelir vergisine geçişi gündemine aldı. Ancak, mülk sahibi sınıfların direnişi karşısında Edirne, Kosova ve Manastır vilayetlerinin bazı kazalarında başlatılan pilot uygulamanın İmparatorluğun diğer bölgelerine genişletilmesinden vazgeçildi (Özbek, 2015:85-87). Merkezî hükümetin mültezimler üzerinde daha yakın bir denetim kurmaya yönelik çabalarıysa, hazineye akan aşar gelirlerini arttırmakla beraber, kolektif sömürü mekanizmasından aldıkları paydan vazgeçmek istemeyen mülk sahiplerinin kayıplarını köylülükten daha fazla artık çekerek telafi etmelerine neden oldu. Böylece, İstibdat rejiminde İmparatorluğun vergi yükü neredeyse bütünüyle doğrudan üreticilerin sırtına binmeye devam ederken, mülk sahibi sınıfların, devletin şiddet tekeline kabul ederek, politik birikim araçlarından vazgeçmeleri karşılığında iktidar bloğu içindeki ve doğrudan üreticiler karşısındaki konumlarını tahkim ettikleri birikim rejimi güvence altına alındı.

Hicaz, Yemen, Irak, Trablus, Kigalık ve Doğu Anadolu gibi Türkçe konuşmayan Müslüman nüfusun önemli bir ağırlığa sahip olduğu ve toprak sahibi geleneksel eşrafın yanı sıra, politik birikim araçlarını kontrol etmeyi sürdüren soya dayalı toplulukların liderlerinin de mülk sahibi sınıfın önemli bir parçasını oluşturduğu bölgelerdeyse, merkezîyet siyasetine daha etkin bir eşraf siyaseti eşlik etti. Söz konusu bölgeler Büyük Güçlerin doğrudan ya da Berlin Antlaşması'nda kayıt altına alınmış reform gündemleri üzerinden dolaylı olarak tehdidi altında bulunuyordu. Rumeli ve Doğu Anadolu'da bu tehdiye ek olarak gayr-i Müslim köylülerin dolaylı ve doğrudan kolektif sömürü mekanizmalarına karşı gösterdikleri, reform gündemleriyle de örtüşen direniş, II. Abdülhamid dönemi boyunca sürekli bir kriz dinamiği olmayı sürdürdü. Osmanlı hâkim sınıfının karşı karşıya bulunduğu bu ikili "tehdit," söz konusu bölgeler açısından rejimin temel stratejik yöneliminde, siyasal çatışma dinamikleri ve devlet oluşumu üzerinde belirleyici etkileri olacak bir değişime yol açtı.

Soya dayalı toplulukları, liderliklerini iktidar bloğunun dışına itme pahasına idari sistemle bütünleştirmeyi, silahsızlandırmayı, yerleşik yaşama geçirmeyi ve vergi ile asker taleplerinde somutlaşan kolektif sömürü mekanizmalarına dahil etmeyi amaçlayan Tanzimat rejiminden farklı olarak, İstibdat rejimi, söz konusu toplulukların denetimindeki politik birikim (şiddet) araçlarını kendi stratejik öncelikleri doğrultusunda seferber etmeye çalıştı. Geleneksel iktidar ilişkilerinin tahkim edilmesiyle sonuçlanacak şekilde soya dayalı toplulukların liderliklerini oluşturan aşiret reisleri ve/veya tarikat şeyhlerine pek çok idari rütbe ve görev verildi (Akarlı, 1976, s. 62). Mülki idarecilere verilen paşalık rütbelerinin yüzde 85'inden fazlası yerel eşrafa ve Arnavut, Kürt ve Arap aşiret reislerine aitti (Bouquet, 2016: 139). Bu toplulukların geleneksel olarak sahip oldukları, Tanzimat döneminde önemli ölçüde tırpanlanan zorunlu askerlik ve vergi konusundaki imtiyazları fiilen ya da yeni bir hukuki çerçeve içinde yeniden genişletildi. Ayrıca, merkezî hükümet, aşiret yaşamının idamesi açısından önemli bir yere sahip olan ve aşiretlerin doğrudan üreticiler üzerinde iddia ettikleri feodal hakları da, hem bu toplulukların rejime bağlanması hem de tehdit olarak görülen gayr-i Müslim köylülüğün zayıflatılması amacıyla fiilen tanıyarak, bu hak iddialarının neden olduğu çatışmalarda zımnen ya da açık bir şekilde soya dayalı toplulukları destekledi. Örneğin, Kigalık'ta Tanzimat döneminde de bütünüyle çözülememiş olan vergilendirme ve asker toplama meselesinde, Arnavut aşiretlerinin fiilen bu yükümlülüklerden muaf tutulması yolu seçilirken, Doğu

Anadolu’da Hamidiye Alayları’nın kuruluşu her iki başlıkta da imtiyazların yasal bir çerçeveye oturtulmasını mümkün kılmıştı (Adanır, 1996: 106; Çelik, 2004: 75).

Soya dayalı toplulukların bu eşraf siyasetine ne ölçüde ve hangi araçlar vasıtasıyla dahil edilecekleri, rejimin stratejik öncelikleri tarafından belirlendi ve bu açıdan en önemli etken, bu toplulukların dinî kimlikleri oldu. II. Abdülhamid döneminde, siyasal toplumun Sünni İslam temelinde yeniden inşası çabalarına koşut olarak, iktidar bloğuna dahil edilmeye çalışılan topluluklar esasen Sünni Kürt, Arap ve Arnavut aşiretlerinden oluşurken, Zeydiler, Dürziler, Nusayriler, Ezidiler ve Aleviler gibi heterodoks dini inançlara sahip aşiretler, gerektiğinde şiddet kullanılarak dolaylı kolektif sömürü mekanizmalarına boyun eğmeye ve rejimin dayattığı dinî kimliği kabul etmeye zorlandılar (Emrence, 2016: 77; Somel, 1999/2000). Sünni aşiretlerin hangi araçlarla bu siyasete dahil edilecekleriye, geleneksel eşraf ve doğrudan üreticiler karşısındaki görece güçleri kadar, yaşadıkları bölgede uluslararası rekabetin ve yukarıda bahsedilen ikili “tehdidin” aldığı somut biçimlere bağlıydı (Akarlı, 1976: 61).

Arap vilayetlerinde izlenen temel strateji, İngiliz ve Fransız rekabeti karşısında, aşiret reislerinin Osmanlı idari yapısına dahil edilmelerinin ve Osmanlı hâkim sınıfının kültürel kodlarını benimsemelerinin sağlanmasıydı. Bu sayede aşiretlerin sahip oldukları şiddet araçlarını merkezî hükümete ve Müslümanlardan oluşan yerleşik nüfusa (köylülere ve kentli eşrafa) karşı kullanmaları engellenirken, olası bir uluslararası müdahale karşısında İmparatorluğa sadakatlerinin güvence altına alınması amaçlanıyordu. Örneğin, Trablus’ta Bedevi aşiretleri üzerinde büyük bir otoriteye sahip olan Senusi tarikatı ile kurulan stratejik ittifakın hedefi, hem bu aşiretler üzerindeki hem de daha genel olarak Doğu Sahra bölgesindeki Osmanlı hâkimiyetinin güçlenmesiydi (Minawi, 2011: 76). Hicaz bölgesindeyse, yeni çekilen telgraf hatları sayesinde Bedevi aşiretleriyle Saray arasında doğrudan ilişki kurulması hedeflenmiş, aşiretlerin zorla yerleşik hayata geçirilmesi çabalarından vazgeçilerek merkezî hükümetle aşiretler arasında çıkan ihtilafların çözümünde şiddete başvurulmaması tercih edilmiş ve Tanzimat rejiminin Mekke şeriflerinin iktidar ve imtiyazlarını zayıflatma siyaseti terk edilmişti (Minawi, 2011: 76; Abu-Manneh, 1973).

Bu strateji doğrultusunda atılan en önemli kurumsal adım, 1892 yılında İstanbul’da Aşiret Mektebi’nin kurulmasıydı (Rogan, 1996:

83). 1886'da Harbiye'de eğitim görmek üzere İstanbul'a getirilen bazı aşiret reisi çocuklarının başarısız olması üzerine, sadece Arap aşiretlerinden gelen öğrencilerin eğitim alacağı özel bir okul açma fikrinin ürünü olan kurum, daha sonra gelen talepler doğrultusunda Kürt ve Arnavut aşiretlerinden de öğrenci kabul etmeye başladı (Rogan, 1996: 83; Moreau, 2010: 64, 68). Okula alınan on iki ile on altı yaş arasındaki çocuklar burada sıkı bir disiplin altında, Türkçe derslerinin ağırlıkta olduğu bir müfredatla eğitim görüyor, bu süre zarfında ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanıyordu (Kodaman, 1987: 87-71). Okulun, ileri gelen aşiretlerle devlet arasındaki bağları güçlendirmek, bu aşiretlerin liderlerine Osmanlı hâkim sınıfının kültürel kodlarını benimsetmek ve merkezden uzak bölgelerdeki idari personel açığını yerel kaynakları kullanarak kapatmak gibi, rejimin aşiretleri iktidar bloğuna dahil etme stratejisiyle uyumlu bir dizi hedefi bulunuyordu (Georgeon, 2006: 311; Somel, 1999/2000: 194). Okulu başarıyla tamamlayan Kürt aşiretlerinin çocukları Hamidiye Alayları'nda görev almadan önce Harbiye'de, Arap aşiretlerinin çocukları ise yerel okullarda öğretmen ya da mülki idareci olarak memleketlerine dönmek üzere Mülkiye'de, kendileri için açılmış olan özel sınıflarda eğitimlerini sürdürüyorlardı (Deringil, 2014: 118; Rogan, 1996: 87, 96-99). 1907 yılına kadar faaliyetlerine devam eden okulun istenen sonuçları ne ölçüde verdiği ve kapatılma nedeni tartışmalı olmakla birlikte, çok sayıda Aşiret Mektebi mezununun daha sonra idari ve askerî bürokrasiye dahil olması, bunlardan ikisinin ilerleyen yıllarda paşalığa yükselmesi, beşinin II. Meşrutiyet döneminde mebusluk yapması ve birinin de Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Irak'ta başbakanlık görevinde bulunması, hâkim sınıfın kendisini yeniden üretme stratejilerinin bir parçası olarak görülebilecek projenin bütünüyle başarısız olmadığı bir göstergesiydi (Rogan, 1996: 103; Moreau, 2010: 69-70). Özellikle Kürt aşiretleri açısından Aşiret Mektebi'nin Hamidiye Alayları'nın bir tamamlayıcısı haline gelmesi ve Hamidiye Alayları'na katılan aşiret reislerinin çocuklarının bu okulda eğitim görerek devlet hizmetine girmeleri Aşiret Mektebi'nin başlangıçtaki amaçlarının ötesinde bir işlev üstlendiğini gösteriyordu (Karademir, 2014: 329).

Hem Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya gibi Büyük Güçlerin emperyal, hem de Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan gibi yeni ulus-devletlerin irredantist hedeflerinin kesişim noktasında yer alan Kigalık'taysa, Sünni Arnavut aşiretleri bir yandan rejimin bölgedeki temel dayanağı haline gelmiş, diğer yandan Makedonya reformu çerçevesinde Büyük Güçlerin

müdahalesine yol açabilecek potansiyel bir kriz dinamiğine dönüşmüştü. Bu nedenle rejim stratejileri aşiretlerin sahip olduğu askerî gücün seferber edilmesini ve sadakatlerinin güvence altına alınmasını amaçlayan bir eşraf siyasetinden, gerektiğinde güç kullanımı yoluyla bu askerî gücün pasifize edilmesine uzanan bir yelpazede konjonktürel olarak değişiklik gösteriyordu. Bununla birlikte, rejimin Arnavut aşiretler söz konusu olduğunda temel önceliği, Prizren Birliği'yle birlikte ortaya çıkan özerklik programının yeniden güç kazanmasına yol açabilecek bir çatışma ortamının doğmasını engellemek ve aşiretlerle devlet arasındaki ilişkileri güçlendirmektir (Adanır, 1996: 106). Prizren Birliği'nin dağıtılmasının ardından muhafazakâr Arnavut ileri gelenlerin saray tarafından “korunması ve önemli mevkilere getirilmesi”yle başlayan bu süreçte, en önemli çatışma kaynakları olan zorunlu askerlik ve vergi konularında bölgedeki aşiretlere önemli imtiyazlar tanındı (Emiroğlu, 2015: 216). Zorunlu askerlik uygulamasının dışında bırakılan aşiret mensupları, Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılıyor ve geçmişte olduğu gibi düzensiz başıbozuk birlikleri oluşturmaları karşılığında vergi muafiyetlerinden yararlanıyorlardı. Aynı zamanda Arnavut aşiretlerin sahip oldukları şiddet araçlarını bölgedeki gayr-i Müslim köylülüğe karşı kullanmalarına da göz yumuluyordu (Adanır, 1996: 106; Gawrych, 2016: 84).

Arnavut aşiretlerin devletle olan bağlarının güçlendirilmesi ve sadakatlerinin sağlanması için, bu imtiyaz siyasetine ek olarak propaganda, eğitim ve kan davalarında arabuluculuk yapma gibi araçlara başvurulmakla birlikte (Georgeon, 2006: 216), aşiretlerle Sultan arasındaki ilişki esas itibarıyla askerî bir nitelik taşıyordu. Bu ilişkinin kurulmasında II. Abdülhamid'in ve Yıldız Sarayı'nın korunmasından sorumlu saray muhafızları (tüfenkçiler alayı) özel bir rol oynamıştı. İlk olarak Sultan Abdülaziz tarafından kurulan ve II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra mevcudu önemli ölçüde arttırılan muhafız teşkilatı, farklı etnik kökenlerden gelen askerlerden oluşsa da, Arnavutlar hem asker sayısı hem de komuta kademesindeki ağırlıkları açısından teşkilattaki en önemli grubu oluşturuyordu. Muhafızların komutası Abdülhamid'in yakın maiyetinde yer alan Arnavut Tahir Paşa'ya verilmiş, Kosova vilayeti Arnavut muhafızların toplandığı ana kaynak haline gelmişti (Gawrych, 2016: 85). Aynı zamanda başkenti korumakla görevli İkinci Kolordu'da da çok sayıda Arnavut asker ve subay görevlendirilmişti (Georgeon, 2006: 216). Arnavut muhafızlar sarayda büyük itibar gördükleri gibi yüksek maaş alıyor ve

memleketlerindeki aileleri ve yakınları da muhafızlara sağlanan ‘‘nimetlerden’’ faydalandırılıyordu. Tahsin Paşa’nın (2008: 66) aktardığına göre, II. Abdülhamid bu sayede ‘‘Arnavutluk’ta kendine sadık ve her emrini infaza hazır bir teşkilât vücuda getirmiş olduğu’’na inanıyordu.

İstibdat rejiminin Osmanlı iktidar bloğunun taşradaki konsolidasyonu açısından attığı en cüretkâr ve siyasal çatışma dinamikleri üzerindeki sonuçları itibariyle en belirleyici adım, Doğu Anadolu’da Hamidiye Alayları adıyla bilinen, esasen Kürt aşiret güçlerinden kurulan özel birliklerin oluşturulmasıydı. 1890 yılında, Dördüncü Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa tarafından kurulmaya başlanan ve 1891 yılında, ilk nizamnamelerine kavuşan Hamidiye Alayları’nın (Asakir-i Hamidiye ya da Süvâri Aşâir Alayları) Türkmen, Karakalpak, Kürt ve Arap aşiretlerinden teşkil edilmesi öngörülmüş ve kısa bir süre içerisinde başta Erzurum-Van arasındaki Rusya sınırına yakın bölgeyle Mardin-Urfa arasındaki arazinin kuzey kesiminde yaşayan aşiretlerden olmak üzere 36 alay kurulmuş, 1895 yılına gelindiğinde, bu sayı 56’ya yükselmişti (Kodaman, 1987: 36, 38-39). Yapılan düzenlemeye göre, Hamidiye aşiretleri kendi reislerinin komutasında askerlik yaparak zorunlu askerlik görevini yerine getirmiş kabul ediliyor ve vergiden muaf tutuluyorlardı. Silahları ve sancakları devlet tarafından verilen alay mensupları, görev yaptıkları süre boyunca kendi yerel üniformalarını giyiyor, hayvan ve eğer takımlarını kendileri tedarik ediyorlardı. Alay mensuplarının askeri eğitimleri ise, tarım üretiminin zarar görmemesi ve aşiretlerin iktisadi faaliyetlerini sürdürebilmeleri için yılda bir kez, uygun bir mevsimde gerçekleştiriliyordu.⁸

Hamidiye Alayları, İstibdat rejimi açısından birden fazla işlev yerine getiriyordu. Öncelikle, Doğu Anadolu’daki Kürt aşiretlerini kolektif sömürü mekanizmalarına tâbi kılma yönündeki başarısız çabaların ardından, verilen imtiyazlar karşılığında bu aşiretlerin denetimindeki şiddet araçlarının devletın askerî aygıtına eklenmesi amaçlanmıştı. Merkezî hükümet halihazırda vergilendirmekte ve silahsızlandırmakta zorlandığı aşiret nüfusuna

⁸ Hamidiye Alayları’na dahil olmayan aşiret mensupları, ‘‘ahzı asker kanunnâmesi ahkâmına tabi olup, hiçbir hal ve surette bunların kuvve-i umumiyeden hariç kalmasına mesâğ gösterilmeyecek’’ti. Nizamname’de yer alan bu hükümle aşiretlerin Hamidiye Alayları’na katılması teşvik edilmişti. ‘‘Tensikat-ı askeriye cümlesinden olarak Hamidiye Süvari Alayları’na dair Kanunnâme’’den aktaran Kodaman (1987: 35).

bu alanda imtiyaz tanıyarak, aşiretlerin denetimindeki şiddet araçlarını kendi stratejik öncelikleri doğrultusunda seferber etmeyi tercih etmişti. Bu tercih kuşkusuz Doğu Anadolu'nun 93 Harbi'nin ardından artan stratejik öneminden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ve İngiltere'nin yarattığı jeopolitik tehdit karşısındaki güvenlik kaygısından kaynaklanıyordu (Karademir, 2014: 180). Daha önceki Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran savaşlarında sık sık görüldüğü üzere, emir komuta zincirine riayet etmemeleri, savaş alanını terk ederek yağmaya girişmeleri ve zaman zaman Osmanlı kuvvetlerinin karşısında yer almaları nedeniyle güvenilmez addedilen başıbozuk aşiret birlikleri yerine, komutanları Osmanlı devleti tarafından eğitilen, düzenli ordu tarafından sıkı bir gözetim altında tutulan, nizami orduya daha iyi eklemlenmiş ve her şeyden önemlisi Sultana kişisel sadakat bağlarıyla bağlı bir askerî güç yaratılması hedeflenmişti.

Bununla birlikte, Hamidiye Alayları'nın esas kullanıldığı alan, Rusya ve İngiltere'den gelen reform taleplerinin gerekçesini oluşturan Vilayet-i Sitte'deki Ermeni huzursuzluğunun bastırılması oldu. Karademir'e (2014: 185) göre, "kurulduktan çok kısa bir süre sonra neredeyse sadece Ermeni komitacılığıyla mücadele eden bir örgüte dönüşen" Hamidiye Alayları'nın haritadaki dağılımları, "bir Rus-Ermeni fesadı olduğuna inanılan tehdidi kontrol altına alma ve yoğunlaşan devrimci faaliyetleri bastırma arzusu arasında bir bağlantı olduğunu somut biçimde ortaya koyu"yordu (Klein, 2013: 50). Hamidiye Alayları, özellikle Ermeni devrimci partilerinin kurulmasının ardından, Vilayet-i Sitte'deki Ermeni nüfusun Kürt, Türk ve Çerkeslerin saldırılarına karşı savunulmasını amaçlayan gerilla faaliyetlerinin bastırılması için seferber edildiler (Deringil, 2015: 53). Bununla birlikte, alayların kuruluşundan önceki dönemde söz konusu faaliyetlerinin çapının sınırlı olduğu ve bizatihi alayların Ermeni nüfusa yönelik zamanla sistematik hale gelen saldırılarının Ermeni devrimci komitelerinin bölgedeki faaliyetlerine zemin teşkil ettiği göz önüne alındığında (Gölbaşı, 2015a: 143-144), Hamidiye Alayları'nın Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin engellenmesinden sorumlu bir sınır ve iç güvenlik milisi olmanın ötesinde, bir bütün olarak bölgedeki Ermeni nüfusun demografik, iktisadi ve siyasi gücünü kırmaya yönelik bir kuvvet olarak kullanıldığı, bir başka deyişle esas hedefin devrimci örgütlerin faaliyetlerinden ziyade, giderek olgunlaşmakta olan devrimci bir dinamiğin şiddet yoluyla bastırılması olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, özellikle Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasının ardından başlayan kentli eşraf, ağalar, şeyhler ve aşiret reislerinden oluşan mülk sahiplerinin geniş

topraklara el koyarak doğrudan üreticileri mülksüzleştirdikleri süreç, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla birlikte yeni bir evreye girdi. “Merkezî hükümet Ermeni ve Kürt köylülerin topraklarını gasp etmeleri için Hamidiye reislerinin elini serbest bırak[tı], bunun uzun vadeli sonucu, giderek daha şüpheli görünen Ermeni unsurunun mülksüzleşmesi” oldu (Klein, 2013: 21). Özellikle vergi toplanmasında Hamidiye aşiretlerine sağlanan ayrıcalıklar ve hukukî korumayla tedrici fakat sürekli bir nitelik kazanan bu süreç, 1895-1896 yıllarında Ermeni nüfusu hedef alan geniş çaplı mezhepçi şiddet ve takip eden kitlesel göçlerle birlikte bölgedeki demografik ve toplumsal yapıda köklü bir dönüşüme yol açtı (Gölbaşı, 2015b: 171; Özbek, 2009).

Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun bir diğer sonucu da bölgedeki yerel iktidar bloğunun iç dengelerinin yeniden şekillenmesiydi. Tanzimat'la birlikte mirliklerin tasfiye edilmesi, daha öncesinde büyük mir aileleri tarafından yönetilen küçük aşiretlerin bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamasına neden olmuş, mirliklerin yerine geçebilecek istikrarlı bir yerel idarenin kurulamaması dolayısıyla çok sayıda aşiretin birbirleriyle, doğrudan üreticilerle ve kentli eşrafla çatıştığı bir ortam oluşmuştu. Süreklileşmiş bir yağma ekonomisine dayanan bu ortamda şeyh aileleri aşiretler üzerindeki otoritelerini giderek güçlendirmiş ve Şeyh Ubeydullah örneğinde olduğu gibi, devlet tarafından da bu konumları resmen kabul edilmişti. Hamidiye Alayları'nın kurulması, Kürt aşiret reisleriyle devlet arasında, şeyhlerin aracılığını gerektirmeyen daha doğrudan bir ilişki kurulmasını sağladı (Sasuni, 1992:174). Bununla birlikte verilen imtiyazlar sayesinde alaylara dahil olan aşiretler, diğer aşiretler karşısında hem statüleri hem de kontrol ettikleri şiddet araçları açısından orantısız bir güce kavuştular. Aşiretler arası güç dengesinde yaşanan bu değişim, beraberinde çatışmaları da getiren yeni rekabet, hiyerarşi ve tâbiyet ilişkilerinin doğmasına neden oldu. Aynı zamanda, şiddet araçlarına erişimi kısıtlı kentli eşrafın da bizatihi devlet tarafından korunan ve kollanan Hamidiye aşiretleri karşısında ve dolayısıyla doğrudan üreticiler üzerinde sahip olduğu güç de zamanla aşındı. Böylece, Hamidiye Alayları, hem mülk sahipleriyle doğrudan üreticiler arasında hem de iktidar bloğu içinde, etkileri devlet oluşumunun müteakip evreleri üzerinde de hissedilecek yeni çatışma dinamiklerinin ortaya çıkmasına yol açtı.

İstibdat rejiminin Hamidiye Alayları'nda cisimleşen iktidar bloğunun yeniden şekillendirilmesine yönelik strateji, kendisinden

önceki Tanzimat ve kendisinden sonraki Meşrutiyet rejimlerinin iktidar bloğu stratejileriyle önemli bir farklılık arz ediyordu. Tanzimat döneminde iktidar bloğunun kişisel iktidar alanlarından ve politik birikim mekanizmalarına sahip olmaktan vazgeçmeye ve devletin bunlar üzerindeki tekeli kabul etmeye hazır, sermaye birikimine yönelebilecek toprak sahibi eşrafın lehine olacak şekilde tesisi hedeflenmişti. Yeni rejim, geleneksel imtiyazlarına dayanarak zorunlu askerlik ve genel vergi uygulamalarının dışında kalmaya çalışan soy temelli topluluklara ve liderliklerine, gerektiğinde zor kullanılarak kabul ettirilmeye çalışılmıştı. Dahası, Osmanlı toplumunda Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasında bulunan kategorik eşitsizliklere dayalı hiyerarşik ilişkiyi sarsacak şekilde, mezhepler arasında eşitliğe dayanan Osmanlılık siyasetiyle de uyumlu olarak, iktidar bloğunda gayr-i Müslim unsurlara da belirli bir yer açılmasına yönelik düzenlemeler gerçekleştirilmişti.

Sonuç

II. Abdülhamid döneminin, daha otokratik bir siyasi yapı ve daha İslami bir siyasal söylem açısından kendine özgün bir karaktere sahip olmakla birlikte, aslında kendisinden önceki Tanzimat rejimiyle temelleri atılan ve kendisinden sonraki Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimleriyle derinleşecek, sürekliliğin damga vurduğu bir “modernleşme” süreci çerçevesinde anlaşılması gerektiği fikri, büyük oranda Osmanlı-Türk tarihyazımına damgasını vurmuş güçlü devlet geleneği tezinden beslenmiştir. Modernleşme kuramı, bağımlılık okulu (ve dünya-sistemi kuramı) ve post-kolonyal kuram gibi birbirilerinden çok farklı düşünsel geleneklerin Osmanlı tarihyazımındaki yansımalarının keşişiminde yer alan bu tez, bir yandan siyasi, iktisadi ve kültürel dönüşümlerin faili olarak toplumsal sınıflardan özerk bir “güçlü” devletin, diğer yandansa Osmanlı devletinin kuruluşundan günümüze uzanan bir “geleneğin” varlığına atıfta bulunur. Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasi rejimler ile eş kurucu bir ilişki içinde olan siyasi çatışmalar, bu tezin şekillendirdiği anlatılarda sınıfsal içeriklerinden arındırılarak devlet ile toplum arasındaki kadim çelişkinin türevleri olarak görülür. Modernleşme, periferileşme ya da kolonizasyon merkezli bu anlatılara göre, Tanzimat’tan İstibdat’a, oradan da II. Meşrutiyet üzerinden Cumhuriyet’e uzanan devlet oluşumunun farklı evreleri, devlet iktidarını elinde tutan seçkinler marifetiyle hedefine doğru ilerler.

Oysa bu makalede de gösterilmeye çalışıldığı üzere, II. Abdülhamid dönemi, devlet oluşumunun kendisinden önceki ve sonraki evreleriyle, toplumsal sınıfların karşılıklı konumlanışları ve özellikle de mülk sahibi sınıfların devletle olan ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesi açısından, siyasal çatışma dinamiklerini de etkileyecek bir kopuşla tanımlanabilir. İstibdat rejimi 1871-1881 krizinin ardından, toplumdaki devrimci dinamiklerin bastırılması ve mülk sahibi sınıfların iktidarının güçlendirilmesine dayanan karşı devrim programı çerçevesinde, özellikle 93 Harbi'nin ardından dağılmış bulunan iktidar bloğunu yeniden tesis etmeye yönelik, kendisinden önceki rejimden büyük oranda farklılaşan stratejiler geliştirmiştir. Bu dönemde mülk sahibi sınıflar arasındaki birlik ve hiyerarşinin sağlanması, politik birikim araçlarına yatırım yapmış mülk sahiplerinin iktidar bloğu içindeki konumlarının güçlendirilmesi ve yükselme talepleriyle iktidar bloğunu istikrarsızlaştıran kesimlerin zayıflatılması için bir dizi ideolojik ve cebri araca başvurulmuştur. Bu çerçevede, gayr-i şahsi iktidar alanlarının daraltılması ya da tasfiye edilmesi, sermaye birikimine ket vurma ihtimali olsa bile ekonomi dışı zora dayalı sömürü biçimlerinin önünün açılması ya da şahsi iktidar ilişkileri tahkim edilmesiyle sonuçlanacak adımlar atmaktan çekinilmemiştir. Başta Arap, Kürt ve Arnavutlar olmak üzere gayr-i Türk Müslüman anasının devletle olan bağlarının sıkılaştırılması için İslam dini ve Halifelik kurumu etkin bir şekilde kullanılırken, bu toplulukların içindeki aşiret reisleri, büyük eşraf aileleri ve tarikat şeyhleri gibi geleneksel ileri gelenlere iktidar bloğu içinde önemli bir yer açılmıştır. Bu kişi ve aileler bir yandan devletin askerî ve sivil bürokratik kadroları içinde kendilerinde daha fazla yer bulmuş, diğer yandan da tasarruf ya da mülkiyetlerindeki başlıca üretim aracı olan toprağı gerektiğinde zora başvurarak genişletme imkânına kavuşmuştur. Tanzimat döneminde vergi ve zorunlu askerlik alanlarındaki imtiyazları büyük oranda tırpanlanmış olan soy temelli topluluklar da bu imtiyazlara yeniden kavuşmalarının karşılığında, Osmanlı toplumundaki devrimci dinamiklerin bastırılmasında özel bir işlev üstlenmiştir.

İstibdat rejiminin dayandığı bu stratejik program, yalnızca 1882-1908 yılları arasında başta Makedonya ve Ermeni sorunları olmak üzere yeni çatışma dinamiklerinin ortaya çıkmasına ve var olanların derinleşmesine ve dolayısıyla İmparatorluğa yönelik dış baskı ve müdahalelerin artmasına zemin teşkil etmekle kalmamış, aynı zamanda kendi sonunu getirecek yeni bir devrimci mayalanmanın tohumlarını da atmıştır. Bu tohumların

filizlenmesinin bir ürünü olan 1908 Devrimi ve devrimi takip eden Meşrutiyet rejimiyse, gayr-i şahsi iktidar karşısında kişisel iktidar alanlarının tasfiyesi, eşit yurttaşlık temeline yaslanan yeni bir siyasal toplum kurulması ve gerek cemaatlara gerekse soy temelli topluluklara tanınmış imtiyazların kaldırılmasına dayanan kendi radikal programını uygulamaya koyarken, kendisini İstibdat rejimi altında kökleşmiş mülkiyet ilişkilerinin ve kategorik eşitsizliklere dayanan siyasal hiyerarşilerin prangasına vurulmuş halde bulmuştur. İmparatorluğun ölüm kalım mücadelesine girmekte olduğu bir dönemde bu pranga, başta Makedonya ve Doğu Anadolu'daki toprak sorunları olmak üzere, kangrenleşme eğilimindeki toplumsal sorunlara radikal çözümler getirilmesinin önünde aşılması güç bir engel oluşturmuştur. Bu açıdan İstibdat rejiminin stratejileri, yalnızca Osmanlı toplumunda 1871-81 krizi sırasında açığa çıkmış devrimci enerjinin baskılanmasını sağlamakla kalmamış, bu enerjinin bir kez daha kuvveden fiile geçtiği 1908 sonrasının kaderi üzerinde de belirleyici olmuştur.

Kaynakça

- Abu-manneh, Butrus (1973), “Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900)”, *Asian and African Studies*, 9 (1), s. 1-23.
- Akarlı, Engin Deniz (1986), “Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, Kushner, David (Der.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, (Leiden: Brill): s. 74–89.
- Akarlı, Engin Deniz (1979), “Friction and Discord Within the Ottoman Government Under Abdulhamid II (1876-1909)”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 7, s. 3-26.
- Akarlı, Engin Deniz (2006), “The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization- an Overview”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26 (3), s. 353-366.
- Akarlı, Engin Deniz (1976), *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Princeton: Princeton University).

- Akyıldız, Ali (2004), *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim).
- Berkes, Niyazi (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Çev. Ahmet Kuyaş), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Bouquet, Olivier (2016), *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, (Çev. Devrim Çetinkasap), (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları). 2016.
- Buzpınar, Tufan (2016), *Hilafet ve Saltanat, II. Abdülhamid Dönemi’nde Halifelik ve Araplar*, (İstanbul: Alfa).
- Clayer, Nathalie (2013), *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (Çev. Ali Berktaş), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Corrigan, Philip ve Sayer, Derek (1985), *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*, (Oxford ve New York: Blackwell).
- Çelik, Fatma Eda (2017), *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne: “Kişisel İktidar”dan “Gayri Şahsi İktidar”a*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi).
- Çetinsaya, Gökhan (2005), “Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)”, *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, İktisat, Sanat*, Der. Coşkun Çakır, İstanbul, Klasik, s. 125-148.
- Çetinsaya, Gökhan (2016), “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 57, s. 353-409.
- Deringil, Selim (2003), “‘They Live in a State of Nomadism and Savagery’: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”, *Comparative Studies in Society and History*, 45 (2), s. 311-342.
- Deringil, Selim, “Abdülhamid Döneminde Ermeni Meselesi,” *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Der. Fikret Adanır ve Oktay Özel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 95-108.
- Deringil, Selim (1991), “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarımlanmış Topluluk’) ve Pan-İslâmizm”, *Toplum ve Bilim*, 54, s. 47-64.
- Deringil, Selim (2014), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi*, (Çev. Gül Çağalı Güven), (İstanbul: Doğan).
- Duguid, Stephen (1973), “The Politics of Unity: Hamidean Policy in Eastern Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, 9 (2), s. 139-155.

- Eldem, Edhem (2019), “2018’de Sultan II. Abdülhamid”, *Tarih ve Toplum*, 301, s. 22-26.
- Freierson, Elizabeth B. (1995), “Unimagined Communities: Women and Education in the Late Ottolam Empire 1876-1909”, *Critical Matrix*, 9 (2), s. 55-90.
- Emiroğlu, Kudret (2015), *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi*, (İstanbul: İletişim).
- Emrence, Cem (2016), *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, (Çev. Gül Çağalı Güven), (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).
- Ergut, Ferdan (2004), *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, (İstanbul: İletişim).
- Evered, Emine Ö. (2012), *Empire and Education Under the Ottomans*, (Londra, I. B. Tauris).
- Findley, Carter V. (1989), “The Evolution of the System of Administration as Viewed from the Center”, (Der.) Kushner, David, *Palestine in the Late Ottoman Period*, (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi Press): 3-29.
- Findley, Carter V. (1980), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, (Princeton: Princeton University Press).
- Findley, Carter V. (2010), *Turkey, Islam, Nationalism, Modernity*, (New Heaven: Yale UP).
- Fortna, Benjamin (2000), “Islamic Morality in Late Ottoman ‘Secular’ School”, *International Journal of Middle East Studies*, 32 (3), s. 369-393.
- Fortna, Benjamin (2008), “The reign of Abdülhamid II”, Kasaba, Reşat (Der.), *The Cambridge History of Turkey IV*, (New York: Cambridge University Press): 38-61.
- Fortna, Benjamin (2005), *Mekteb-i Humayûn: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (Çev. Pınar Sıral), (İstanbul: İletişim).
- Gawrych, George W. (2016), *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, (Londra: I.B. Tauris).
- Georgeon, François (2006), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), (İstanbul: Homer Kitabevi).

- Gölbaşı, Edip (2015a), “1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası ‘Şiddet İklimi’ ve Ermeni Karşıtı Ayaklanmalar”, (Der.) Özel, Oktay ve Adanır, Fikret, *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 140-163.
- Gölbaşı, Edip (2015b), “Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme,” Özel, Oktay ve Adanır, Fikret (Der.), *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 164-175.
- Hanioğlu, M. Şükrü (2008), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, (Princeton ve Oxford: Princeton University Press).
- Karademir, Nihat (2014), *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, (İstanbul: Nûbihar).
- Karal, Enver Ziya (2000), *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Karpat, Kemal H. (2006), *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), (Ankara: İmge).
- Karpat, Kemal H. (2005), *İslam’ın Siyasallaşması*, (Çev. Şiar Yalçın), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Kırmızı, Abdülhamit (2007), *Abdülhamid’in Valileri*, (İstanbul: Klasik).
- Klein, Janet (2013), *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (Çev. Renan Akman), (İstanbul: İletişim).
- Kodaman, Bayram (1987), *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları).
- Kuehn, Thomas (2011), *Empire, Islam, and Politics of Difference, Ottoman Rule in Yemen, 1849–1919*, (Leiden: Brill).
- McMeekin, Sean (2019), *Osmanlı’da Son Fasıl*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları).
- Minawi, Mostafa (2011), *Lines in the Sand: The Ottoman Empire’s Policies of Expansion and Consolidation on its African and Arabian Frontiers (1882–1902)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (New York: New York University).
- Moreau, Odile (2010), *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri ‘Yeni Düzen’in İnsanları ve Fikirleri 1826-1924*, (Çev. Işık Ergüden), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

- Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat).
- Özbek, Nadir (2004), “Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2, (1), s. 71-90.
- Özbek, Nadir (2009), “‘Anadolu Islahatı,’ ‘Ermeni Sorunu’ ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908’”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9, s. 59-85.
- Özbek, Nadir (2019), “‘İstisna Hali’: ‘Devletsiz’, ‘Abdülhamidsiz’ Osmanlı Türkiye Tarihi Yazmanın İmkânları”, *Toplumsal Tarih*, 301, s. 46-53.
- Özbek, Nadir (2013), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet*, (İstanbul: İletişim).
- Rogan, Eugene L., “‘Aşiret Mektebi: Abdülhamid II’s School for Tribes (1892-1907)’”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 28 (1), s. 83-107.
- Sasuni, Garo (1992), *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy’dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin), (İstanbul: Med Yayınevi).
- Shaw, Stanford (1994), “Sultan Abdulhamid II: Last Man of Tanzimat”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi): s. 179-197.
- Somel, Selçuk Akşin (1999/2000), “Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları”, *Toplum ve Bilim*, 83, s. 178-199.
- Tahsin Paşa (2008), *Abdülhamit, Yıldız Hatıraları*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Tanör, Bülent (2002), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Weber, Stefan (2009), *Damascus, Ottoman Modernity and Urban Transformation (1808-1918)*, (Kopenhag: Aarhus University Press).
- Yasamee, Feroze A. K. (2018), *Abdülhamid’in Dış Politikası*, (Çev. Y. Selman İnanç), (Kronik: İstanbul).

Yılmaz, İlkey (2014), *Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde, II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Yosmaoğlu, İpek (2003), “Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913”, *The Turkish Studies Association Journal*, 23 (1-2), s. 15-49.

Araştırma Makalesi:

19. YÜZYIL İSTANBUL’UNDA SOSYAL ve KÜLTÜREL HAYATIN MODERNLEŞMESİ¹

Özgü ÇİLLİ KUTAN²

Özet

Osmanlı İstanbul’unda sosyal ve kültürel hayat pratikleri, 19. yüzyıla gelinceye kadar fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Daha ziyade dinin belirleyiciliği altında cemaat/topluluk ekseninde yürüyen sosyal kültürel hayat, şehrin nüfus yapısına uygun olarak çeşitlilik barındırırdı. Kamusal eğlence etkinlikleri daha çok dini bayram dönemleriyle sınırlıydı ve kamusal eğlence mekânları kısıtlıydı. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı’da uygulamaya koyulan reformların etkisi altında şehrin sosyal kültürel hayatı da değişime uğramaya başlamıştır. Bu reformlar insanlara can ve mal güvenliği sağlamış, şehri daha güvenli bir yer haline getirmiş, bu durum ise sosyal kültürel hayatın canlanmasını beraberinde getirmiştir. Reform hareketleri ilerledikçe sosyal kültürel hayatın seküler karakteri daha görünür olmuş, geleneksel kültürel pratiklerin etki alanı daralmış veya kimi ortadan

¹ Bu makale Prof. Dr. Bekir Koç danışmanlığında Özgü Çilli Kutun tarafından yazılan, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e İstanbul’da Sosyal ve Kültürel Ortam, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021) başlıklı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, e posta: ozgu79@hotmail.com, ORCID No: 0000-0002-4216-4922

Makale gönderim tarihi: 21 Ocak 2022

Makale kabul tarihi: 3 Şubat 2022

kaybolmuştur. Makale bu reform hareketlerinin İstanbul'daki sosyal ve kültürel hayat üzerindeki etkilerini ortaya koyma amacındadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, 19. Yüzyıl, Modernleşme, Reform, Eğlence.

THE MODERNISATION OF THE SOCIAL AND CULTURAL LIFE IN 19. CENTURY İSTANBUL

Abstract

The social and cultural practices in Ottoman Istanbul did not change much until the 19th century. The social and cultural life, which is mainly dominated by religion, was segregated due to ethnically and religiously scattered communities. In accordance with the composition of the population of the city, these practices were also diverse. Public entertainment activities of the city were very limited and mainly confined to religious festivities. With the advent of the 19th century the social and cultural life of the city began to change under the influence of the modernisation reforms implemented by Ottoman Empire. These reforms provided rights for people, more safety in city life and helped the social and cultural life to prosper. As modernisation reforms progressed the secular character of the social and cultural life become more apparent and the sphere of influence of traditional cultural practices has narrowed or some have disappeared. This article aims to reveal the effects of these reform movements on the social and cultural life in Istanbul.

Keywords: İstanbul, 19. Century, Modernization, Reform, Entertainment.

Giriş

Bizans ve Osmanlı'ya uzun yıllar boyunca başkentlik yapmış İstanbul farklı medeniyet ve dinlerden zengin bir kültürel birikim miras almıştır. Bu yapısından dolayı dünyanın başka hiçbir yerine benzemeyen bir ortamın bulunduğu şehirde sosyal ve kültürel hayatın yüzyıllar boyunca benzer bir biçimde devam ettiğini dönemin vakanüvislerinin notlarından, yabancı seyyahların seyahatnamelerinden, Osmanlı müelliflerinin kitaplarından takip etmek mümkündür. Şaşırtıcı şekilde benzer anlatımların bulunduğu bütün bu kaynaklar bize Osmanlı'da modernleşmenin etkisini göstermeye başladığı 19. yüzyıla kadar İstanbul'da eğlence mekanlarının biçiminin, bu mekanlarda sunulan eğlencelerin, şenliklerde icra edilen oyunların kayda değer bir değişim geçirmediğini göstermektedirler. Avrupa karşısında güçlü olduğu dönemler boyunca, kendi dışındaki yaşama küçümser gözle bakma alışkanlığından dolayı batıdan gelmesi muhtemel etkilere açık olmayan Osmanlı'nın, sosyal ve kültürel hayatındaki bu bir nevi “muhafazakarlık” anlaşılabilir bir durumdur.

İstanbul'un Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi ağırlıklı olmak üzere pek çok milletten oluşan nüfus yapısına uygun olarak sosyal ve kültürel hayat pratikleri de oldukça çeşitliydi.³ Şehirde sosyal hayatın en hareketli olduğu, halkın topluca eğlendiği dönemler her dini grubun kendi dini takviminde gerçekleşen bayram, yortu,

³ Osmanlı kültür tarihi çalışmalarında gayrimüslim azınlık gruplarının İstanbul'un sosyal kültürel hayatına yaptığı katkıların genel olarak ihmal edildiği ya da görmezden gelindiği görülmektedir. Dans etmek, şarkı söylemek, komiklik yapmak gibi insan etkinlikleri genel olarak Müslümanlarca hoş karşılanmadığı için, esasında eğlence kültürü alanında 19. yüzyıla gelinceye kadar Müslüman icracılara rastlamak pek olası değildir. Karagöz, orta oyunu, hokkabaz gibi geleneksel gösteri sanatlarının Osmanlı'ya gelişi ve yaygınlaşması süreçlerinde özellikle Yahudilerin katkıları büyüktür. Rumlar ise yüzyıllar boyunca meyhane, ilerleyen yıllarda baloz, kafesantan gibi eğlence mekânlarının başlıca işletmecileri olmuş, bu mekânlarda icra edilen gösteri ve eğlenceler Rumların kültürel yapısını yansıtmıştır. İstanbul'da tiyatroyu kuran ve uzun yıllar boyunca gelişmesini sağlayanlar ise Ermeniler olmuşlardır. Müslüman kesimin ise genel olarak seyirci veya müşteri olarak da olsa hemen her türlü eğlence ortamında mutlaka boy gösterip İstanbul'un sosyal kültürel hayatına katıldığını belirtmek gerekir.

Hıdırellez ve benzeri özel günler ile padişah çocuklarının doğumu, sünneti ya da yeni bir yerin fethedilmesi gibi olayları kutlamak amacıyla düzenlenen donanma şenliklerinin olduğu zamanlardı. Bu eğlencelerden istifade etme açısından bakıldığında gayrimüslimler ve İmparatorluğun hâkim gücü Müslümanlar arasında diğer başka alanlarda olmayan bir eşitlik vardı. Kimseye bu günlerde eğlenme amacıyla yaptıklarından ötürü ceza uygulanmazdı (D’Ohsson, 1977: 251; Kantemir, c. 3, 1980: 446). İstanbul’u ziyaret eden kimi seyyahların gözlemine göre normal zamanlarda iktidar baskısı ve yaşamın ağır ekonomik sıkıntılarına maruz kalan halka, bu eğlence ve şenlik günlerinde gösterilen müsamahanın altında “kaynayan tencerenin taşmaması için kapağının aralanması” düşüncesinin önemli bir payı vardı. Havanın bu delikten tazyikli bir biçimde çıkmasına benzer şekilde, İstanbul sokakları şenlik günlerinde her türlü sınırın zorlandığı oldukça coşkun eğlencelere sahne olurdu. Belli bir kesimin katılabildiği meyhane eğlenceleri veya refah seviyesi yüksek kişilerin evlerinde gerçekleşen helva sohbetleri gibi bazı toplantılar da aynı şekilde, kimi zaman her türlü ahlak tasavvurunun alt üst edildiği etkinlikler halini alabiliyorlardı. Osmanlı sosyal ve kültürel hayatında eğlencenin belli dönemlere ve mekânlara mahsus tutularak, bu eğlencelerde her şeyin mubah olması alışkanlığı, 19. yüzyılda modernleşme akımlarının etkisiyle değişime uğramış; eğlence mekanlarının sayısı ve çeşitliliği artmış, aktiviteler tüm yıla yayılır hale gelmiş, farklı bir eğlence adabı yerleşmeye başlamıştır.

Elbette sosyal ve kültürel hayatta yaşanan bu dönüşüm toplumsal koşullardaki genel bir değişimin eseridir. Batıda daha önce başlayarak önemli mesafe kat eden modernleşme sürecini Osmanlı biraz geriden takip etmiş, siyasi, askeri, hukuki alanlarda olduğu gibi sosyal ve kültürel hayatta da 19. yüzyılın başından itibaren belirginleşen çabalarla yeni döneme ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Avrupa’da kapitalizmin gelişmesine paralel olarak siyasi düzlemde nasıl Orta çağ İmparatorlukları, mutlak monarşiler yerlerini meşruti monarşilere ya da cumhuriyetlere bırakmışlarsa; dinin belirleyici olduğu cemaat/topluluk boyutlu geleneksel kültür eğlence alışkanlıkları da yerlerini esas olarak bireyler üzerinden şekillenen modern toplumun seküler nitelikli yeni kültür ve eğlence biçimlerine bırakmışlardır. Dönüşümün pürüzsüz yaşanmadığını vurgulamak gerekir. Devletin reformları hayata geçirirken takındığı tutumun belirleyici etkisi altında, bu yeni kültürel ortamın şekillenmesinde de gel-gitler yaşanmıştır.

Çalışma, İstanbul'da sosyal ve kültürel ortamın yüzyıllardır muhafaza ettiği geleneksel formundan çıkıp modernleşmesinin, toplumun bütün bireylerinin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak hukuki haklar elde etmesi, ortamın asayiş açısından güvenli, belediyecilik vb. açılardan yeterli hale gelmesi gibi bir dizi reformdan sonra gerçekleşebildiğini ortaya koymaktadır.

1. İstanbul'un Geleneksel Eğlenceleri

19. yüzyıla gelinceye kadar mahalle, İstanbul'da gündelik hayatın şekillendiği en önemli ortamdı. Mahalleler cami, kilise veya havranın etrafına yerleşen sokaklardan oluşurdu. Her etnik ve dini grubun kendilerine ait mahalleleri vardı ve buralarda yaşam dini temeller üzerinden yürürdü. Dışarıya daha açık olan erkeklerin hayatı ev, çarşı, ibadet mekânları, kahvehane, kimi zamanda meyhane arasında geçmekteydi. Kadınlar ise ev ziyaretleri dışında ancak haftanın belli günlerinde hamama gitmek için dışarı çıkarlar, havanın iyi olduğu zamanlarda ise bazen topluca mesire yerlerine giderlerdi. Müslümanların cuma, Yahudilerin cumartesi, Hristiyanların ise pazar gününe denk gelen tatil günlerinde, bu rutinden biraz uzaklaşırlar, insanlar ibadetlerini yaptıktan sonra günlerini şehrin sunduğu sınırlı sayıdaki eğlencelerle geçirirlerdi. Uzun kış gecelerinde İstanbulluların en büyük eğlencesi evlerin ısıtılmasında kullanılan en önemli ısınma aracı olan tandırın başında toplanmaktı. Tandırın etrafında bir yandan boza ve salep içilip, kuru yemişler yenilirken bir yandan ihtiyar kadınlar, masal ve hikâyeler anlatır, gençler çeşitli oyunlar oynarlardı (Mehmet Tevfik, 1995: 22). Tandır başı eğlencelerinin daha kapsamlısı olan helva sohbetleri de kış aylarında oldukça rağbet gören bir başka ev içi eğlence biçimiydi. Sohbet genellikle uzadığı için sabaha karşı acıkan insanlara helva ikram edilmesinden dolayı bu adı alan eğlenceler, yüzyıllarca ev içlerinde, meyhane benzeri bir eğlence ortamı yaratmış, köçek oynatmak, içki içmek gibi kimi mahrem zevklerin fazla göze batmadan gerçekleşmesini sağlamıştır.⁴

⁴ Helva sohbetlerinin bazılarının çokta masum olmadığını bize 17. yüzyıl sonu-18. yüzyıl başlarına tarihlenen yazarı meçhul *Risale-i Garibe* adlı kitap bildirir. Kitabın yazarı, helva sohbetlerinde bazı tatsız oyunlar oynayanlardan ve “taze beyaz oğlanı sohbe dâhil edip bir alay âdeme öptürüp koçturan (kucaklatan)” kişilerden bahseder (*Risale-i Garibe*, 1998: 39). *Şanizade Tarihi*'nde de Galata Valisi Kambur Süleyman'ın meyhaneye, tavşan evlerine gitmek gibi genel olarak eleştirilen davranışlarının yanında, her gece arkadaşlarına helva ziyafeti vermesi de ayıplanmaktadır (*Şanizade Mehmed Ataulah Efendi*, 2008: 859).

Sıradan halkın bahar aylarında ve yaz günlerinde en büyük eğlencesi ise mesire yerlerine gitmekti. Şehirde Kâğıthane ve Göksu başta olmak üzere pek çok mesire yeri vardı. Bu gezinti yerlerinde kadın ve erkekler ayrı ayrı yerlerde oturur, herkes evden getirdiği yiyecekleri yiyip, buralarda gerçekleşen Karagöz, orta oyunu, köçek dansı gibi gösterileri izlerlerdi. Kâğıthane veya Göksu'ya gitme imkânından yoksun olan halkın büyük bir kısmı için ise genellikle etkileyici bir manzaraya sahip yüksek ve havadar konumları, dereleri, ağaçlarıyla şehrin her tarafına dağılmış bir halde bulunan mezarlıklar, mesire işlevi görmekteydiler.

İçki içmek, Müslüman inancına göre yasak olmasına rağmen içki içen, meyhane ve sarhoşluk veren bozanın satıldığı bozahanelere devam eden Müslümanlara rastlamak nadirattan sayılmazdı. İstanbul'da Bizans döneminden beri varlığını sürdüren meyhane ve bozahaneler kimi zaman yönetimdeki padişahın tavrına göre kapatılmak durumunda kalsalar da Osmanlı İstanbul'unun bu ilk kamusal eğlence mekânları ileride açılacak yeni işletmelere örnek oluşturmuşlardır. Meyhanelerde genellikle köçek olarak adlandırılan Adalı Rum genç erkekler, kadın kılığına girerek müstehcen danslar ederlerdi. İstanbul'u yüzyıllar boyunca ziyaret eden farklı seyyahların köçekler hakkındaki yorumları birbirine oldukça benzerdir ve genel olarak yapılan dansın oldukça uygunsuz hatta rahatsız edici olduğu ifade edilir (Valon, 2015: 91; White, vol 1, 1845: 195). 19. yüzyıla kadar İstanbul'da kamusal eğlencenin en önemli aktörleri olmayı sürdüren köçekleri ve meyhanelerde servis yapan muğbeçe denilen Rum gençleri görmek için meyhanelere gelenler yüzünden, bu mekânlar müşteri sıkıntısı çekmez hatta dolup taşarlardı. Köçeklere hayran pek çok mirasyedi, bu kişilere sevgilerini göstermek için birbirleriyle yarışarlardı (Abdülaziz Bey, c. 2, 1995: 392). Kimi zaman bu yarış yüzünden büyük kavgaların çıktığı meyhaneler, Yeniçerilerin sözünün geçtiği oldukça tekinsiz yerlerdi (Tott, 2014: 219).

Meyhanelerde olduğu gibi başka iş yerlerinde de güzel yüzlü genç erkekleri çalıştırarak, müşteri çekmeye çalışmak Osmanlı'da yaygın olarak başvurulan bir yöntemdi. 16. yüzyılda kahvenin Osmanlı'ya gelmesiyle beraber açılan kahvehaneler örneğin bu tip yerlerdendi. Bir nevi içkisiz meyhane olarak tanımlanabilecek kahvehanelerde, içecek olarak sunulan kahve dışında pek çok şey meyhane kültürünün devamıydı; belli grupların denetiminde olmak, hatırlı müşterilere ayrılmış localar, köçeklerin dans etmesi vb. gibi. Kahvehaneler, ilk açıldıkları andan itibaren kamusal eğlencenin

oldukça kısıtlı olduğu Osmanlı'da evlerde yapılan yüksek harcamalı toplantıları düzenleyecek maddi imkâna sahip olmayanlar (Gelibolulu Mustafa Ali, 1997: 219; Peçevi, 1999: 349-50) ya da meyhanelerdeki içkili ortamlarda sosyalleşmek istemeyenler için en uygun ortamı sağlamışlardır. Toplumun her kesimine hitap eden kahvehaneler, haberlerin ilk elden duyulabildiği toplumsal birliğin simgesi mekânlardır ve kimi dönemlerde devlet tarafından tehlikeli, halkı isyana teşvik edici yerler olarak görülerek kapatılırlar. Ancak bu kapatmalar uzun süreli olmaz ve kahvehaneler Osmanlı'nın son dönemlerine kadar erkeklerin en önemli sosyal mekânı olmayı sürdürürler.

Bu mekânlarda yıl boyunca devam eden ancak toplumun belli bir kısmının dâhil olabildiği eğlenceler dışında şehir hayatında hemen herkesin katılabildiği belli eğlence dönemleri olurdu. Padişahın düzenlediği donanma şenlikleri ile her milletin kendi inancına göre kutladığı dini bayramlar böyle eğlence zamanlarındandı. Genellikle bir savaşın kazanılması, bir kalenin fethi, padişah çocuklarının doğumu, şehzadelerin sünneti gibi sebeplerle düzenlenen ve üç-beş günden birkaç haftaya kadar sürebilen donanma şenliklerine herhangi bir sınıf ya da din ayrımı olmadan bütün halk katılabilirdi. Bu eğlenceler esnasında şehir süslenir, meydanlarda çeşitli eğlenceler düzenlenir, insanlar özgürce hareket ederek günlük hayatın dertlerinden kısa bir süreliğine de olsa uzaklaşırlardı. Devletin ön ayak olduğu bu eğlencelerde saray ile halkın ilişkisi kuvvetlenir, kaynaşan cemaatin aidiyet duygusu üst seviyeye çıkar, toplumsal birliktelik sağlanırdı.

Günlük hayata egemen kimi davranış kalıplarının alt üst edilmesi, yönetimin halkta hoşnutsuzluğa sebep olan kararlarının ya da üst düzeydekiler de dâhil olmak üzere devlet görevlilerinin davranışlarının meydanlarda çeşitli mizansenlerle hicvedilmesi, bu özgür eğlencelerin en belirgin özelliklerindendi.⁵ Herkesin gönlünce

⁵ Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Cami'ul-Buhur* adlı eseri, bu konudaki en erken kayıtlardan biridir. Ali, 1582'de III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için yaptırdığı donanma şenliği esnasında kahvehaneciler loncasına mensup kişilerin padişahın huzurunda kahvehanelerinin yasakçılar tarafından sürekli basılıp, fincanlarının kırılıp, kahvelerinin döküldüğünü, yakalananların dövüldüğünü dramatik bir oyunla padişahın huzurunda icra ettiklerini bildirir (Gelibolulu Mustafa Ali, 1996: 47-48). 1759'da III. Mustafa'nın ilk çocuğu için düzenlenen donanma şenliğinin anlatıldığı *Haşmet Surnamesi*'nde de saray görevlilerinin yaptıkları usulsüzlüklerin oyun şekline konularak sokaklarda gösterilmesi betimlenir (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, c.

eğlenip rahatladığı bu eğlence dönemleri bittiğinde hayat normal seyrine döner, eğlenceyi sürdürme isteği veya taşkınlık gibi şeyler görülmezdi. Sınırları yöneticiler ve halk tarafından kabul edilmiş bu özel günlerde herkes hem dilediğince eğlenme hem de rahatsızlıklarını dışa vurma konusunda âdeta sınırsız bir hakka sahip olurdu. İstanbul'un Osmanlı yönetimine geçtiği ilk dönemlerde düzenlenen donanma şenliklerinde aleni olarak sokaklarda içki içilmesine dahi izin verilen (Peçevi, 1999: 249; Selaniki, c. 1, 1999: 61-62) bu şenliklerin ilkesel kökeni esasında eski Yunan, Roma Uygarlıklarının Pagan kültürlerine kadar uzanmaktadır. Bu özel günlerde gerçekleşen sınırsız eğlencelerin tarihsel serüvenini ortaya koymak esasen çalışmamızın kapsamının dışındadır ancak ister Müslümanlara ister gayrimüslimlere ait olsun bütün büyük çaplı Osmanlı şenliklerinin Rus kültür ve edebiyat kuramcısı Mihail Bahtin'in Orta çağ ve Rönesans şenliklerinin özelliklerini incelediği geniş yankı uyandıran kitabındaki *Karnaval* anlatısıyla büyük oranda örtüştüğü söylenebilir.⁶ Her türlü hiyerarşinin askıya

6-7, 2008: 38-39). Aynı yüzyılda d'Ohsson ise donanma şenlikleri esnasında çeşitli maskeli trupların yüksek görevlerdeki devlet memurlarının taklidini yaptıklarını, bunların başında asayişi sağlayan muhtesip ve ayak naibinin geldiğini söyler (D'Ohsson 1977: 242).

⁶ Mevsim değişiklikleri, güneş ve ayın evreleri, doğanın ölümü ve dirilmesi, tarımsal üretimi mümkün kılan mevsim döngülerinin birbirini izlemesi, bu şenliklerin temelinde yatan unsurlardır. Bu dönemlere denk gelen tarihlerde Antik Yunan ve Roma'da düzenlenen eğlencelerin, Hristiyanlığın kabulünden sonra ise dine adapte edildiği ve bazı önemli azizlerle bağlantılandırıldığı düşünülmektedir. Mihail Bahtin'e göre karnaval, genellikle “tersine dönmüş dünya” imgesiyle tanımlanır. Karnavallarda kilise, hukuk düzeni, toplumsal yapı, aile ilişkileri gibi gündelik hayatta insanın karşısına çıkan pek çok konu, özellikle de çelişkilerin olduğu durumlar alaya alınır, bozulup, tersine çevrilir. Karnavalların vazgeçilmez öğelerinden biri giysilerin ve toplumsal imgenin değiştirilmesi, yenilenmesiyle gerçekleşen taklit, diğeri ise hiyerarşik düzeylerin tersine çevrilmesidir. Elbiselerin ters yüz edilerek giyilmesi ve pantolonların başa geçirilmesi, dalga geçilen sahte kral ve papaların seçilmesi, aynı mantığın hâkim olduğu, yukarıdakinin aşağı kaydırıldığı, yüce ve eskinin, ölüm ve yeniden doğum için maddi bedensel alt yapıya gönderildiği sembolik ters çevirmelerdir (Bahtin, 2005: 97-98). Osmanlı şenliklerini izleyen yerli ve yabancı tanıkların yazdıkları incelendiğinde Bahtin'in Avrupa karnavalları için ortaya koyduğu hemen herşeyin Osmanlı İstanbul'unda da gerçekleştiği görülür; yöneticilerin taklitlerinin yapılarak bu kişilerin alaya alınması, devletin haksız uygulamalarının, ekonomik zorlukların sergilenen oyunlarla devletin üst düzey yöneticilerine bildirilmesi, Karagöz, ortaoyunu gibi

alındığı, herkesin eşitlendiği, günlük hayatı belirleyen yasakların geçici olarak ortadan kaldırıldığı Avrupa karnavallarında yaşanan kısa süreli özgürlük atmosferinin benzerlerine Osmanlı İstanbul’unda da şahit olmak mümkündür. Bu şenlikler esnasında oluşan ortamı anlamamız açısından 18. yüzyılda Osmanlı ordusunda görev alan Fransız subay ve diplomat Baron Tott’un yazdıkları önemlidir;

“Her an insanları baskı altında tutan keyfi yönetimin bütün araçları, böyle halk için yapılan eğlencelerde her türlü müsamahayı gösteriyordu. Eski Roma’da Saturnal zamanlarında görülen şeylerin İstanbul’da tekrarlandığını görmek mümkün oluyordu. Kulların efendileri önünde rahat nefes almalarına, neşelenmelerine, hatta kendi çıkarlarının aleyhine de olsa eğlenmelerine izin veriliyordu” (Baron de Tott, 2004: 65).

Müslümanların bütün bir ay boyunca dini inançları gereği oruç tuttuğu ramazan ayı İstanbul sosyal ve kültürel hayatının canlandığı, herkesin geceleri dışarı çıkabildiği bir başka özgürlük dönemiydi. Müslüman inancına göre dini açıdan en kutsal ay olan ramazan ayının Osmanlı İstanbul’unda eğlence yönüyle öne çıkması ilk bakışta anlaşılması zor bir olgu gibi görünür. Ancak özellikle karnaval ve paskalya gibi dönemlerde gayrimüslimlere tanınan dilediğince eğlenme hakkının, Müslümanlıkta aynı günlere karşılık gelen ramazan ayında da Müslümanlara bahşedildiği anlaşılmaktadır. Karnaval dönemlerinde gayrimüslimlerin eğlenmesi için sokaklarda, balo salonlarında eğlence düzenlemelerine nasıl padişah fermanıyla izin veriliyorsa aynı şekilde ramazan ayında Karagöz, meddah, orta oyunu gibi geleneksel oyunların oynatılmasına da yine padişah fermanıyla müsaade edilmektedir. Dolayısıyla donanma şenlikleri ve düğünler dışında gösterim imkânı neredeyse hiç olmayan bu gösterilerin içeriğinin ve zaman içindeki gelişiminin ramazan ayında şekillendiğini söylemek mümkündür. Osmanlı’nın son dönemlerine kadar ramazan ayına özel bu eğlenme âdeti devam etmiştir. Cumhuriyet döneminin ünlü Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel (1897-1961) Osmanlı’nın son dönemlerine denk gelen çocukluk ve gençlik yıllarında hayatın eğlence anlamında oldukça durağan olduğunu belirttikten sonra şöyle der; “Tiyatro veya Karagöz, Ramazan’dan Ramazan’a idi. Bu mübarek ay o zaman için ibadet

gösterilerle aile hayatı, cinsellik gibi Osmanlı toplumu için tabu olan konuların ortaya saçılması gibi.

ayı olmaktan çok hürriyet ve hatta sefahat ayı idi” (Yücel, 2019: 177).

Günümüzde genellikle çocukların eğlencesi olarak görülen Karagöz gösterileri, Osmanlı İstanbul’unda halkın her kesimine hitap etmekteydi. Karagöz ve Karagöz’ün sahneye çıkmış hali olan orta oyununda halkın her türlü bastırılmış duygusu dışa vurulur; siyasi gelişmeler, yönetime ait sorunlar ayrıca cinsellik, ailevi ilişkiler gibi konularla ilgili tabular alt üst edilirdi. Gösterilerde oluşan ortam; Bahtin’in ifadesiyle karnavalesk idi. Fransız Tarihçi Ubicini, oyunların politik boyutuyla ilgili şöyle yazar;

“Ne pašalar, ne dervişler, ne sarraflar, ne tüccarlar onun acı iğnelemelerine hedef olmaktan kurtulabilirler; bütün meslekleri sıraya çeker ve biriyle kendine has hususiyetlerini ortaya koyarak alay eder. Hükümetler bile onun sansüründen geçmekten kurtulamazlar; kıyafet değiştirerek gelen vezir nice acı gerçeklerin açıkça ortaya konulduğuna şahit olur. Fakat her şey sadece Ramazan’da hoş görülür” (Ubicini, 1977: 72).

Osmanlı basımında çıkan yazılardan ve İstanbul’u ziyaret eden seyyahların anlatımlarından gösterilerin cinsellik açısından oldukça ileri boyutlara taşındığı da anlaşılmaktadır. Örneğin 19. yüzyılda İstanbul’da bulunan bir seyyah Karagöz oyunu esnasındaki cinsel sergileme özgürlüğünün sınırlarının bundan daha fazla genişletilemeyeceğini söylerken; bir diğeri Karagöz’ün tanımlanabilecek en geniş müstehcenliğin de ötesinde olduğunu ve kendi ülkesindeki en ahlaksız insanları dahi tiksindireceğini dile getirir (Gautier, 2007: 167; White, vol 1, 1845:121).⁷ Karagöz ve orta oyunlarının bütün bu içeriğine rağmen ortamda seyirci olarak bulunan kadın ve çocuklara aldırılmaksızın icra edilmeleri, bu konulara değinen yazarların şikâyet ettikleri diğer bir husustur (Basmacıyan, 2005: 226; Basiretçi Ali Efendi, 2001: 165; Namık

⁷ Karagöz gösterilerinde yabancı gözlemcileri en çok şaşırtan şey Karagöz’ün perdeye çoğunlukla fallus (erkeklik organı) ile çıkması ve burada enseste varana kadar kimi cinsel birleşme sahnelerinin canlandırılmasıdır. Her türlü ahlak tasavvurunun al aşağı edildiği bu gösterilerde kullanılan fallusun kökeni Pagan dönemlere kadar uzanmaktadır. Antik Yunan’da bereket tanrısı Dionysos şerefine düzenlenen alaylarda deriden ya da tahtadan yapılmış bolluğun kutsal işareti fallus taşınırdı. Eski Yunan komedyalarında kimi oyuncuların sahnede fallus takmaları da, bu Dionysos kültü ile ilgiliydi. Bizans’ın mimus denilen geleneksel tiyatro gösterileri ve Osmanlı’nın Karagöz oyunlarında da bu geleneğin devamı olarak fallus kullanılmıştır (Cevdet Kudret, 2014: 30).

Kemal'in Hususi Mektupları, c.1, 2013: 76; Ubcini, 1977: 155; Amicis, 2010: 121-122). Muhafazakâr yapısıyla bilinen Osmanlı toplumunda kadınların paravanla ayrılmış da olsa aynı salonda Karagöz'ün her türlü erotik marifetini erkeklerle beraber seyretmesi özellikle seyyahlar açısından çözülmesi zor bir muamma olmuştur. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, bu gösterilerin gerçekleştiği günler, diğer zamanlardan farklı olarak her şeyin serbest olduğu kısa özgürlük dönemleridir. Yöneticilerin de esas önemseydiği nokta bu özel günlerde halkın özgür bir biçimde eğlenmesidir ve bu her şeyin üzerinde tutulur. Avrupa'nın yeni seküler hayatında bu türden gösteriler uzun yıllar önce ortadan kalktığı için seyyahların kendi ülkelerinde muhtemelen hiç şahit olmadıklarından dolayı yadırgadıkları bu eski adetler, gelenekselliğin oldukça ön planda olduğu Osmanlı'da modernleşme adımları geç atıldığından 20. yüzyıla kadar muhafaza edilmişlerdir.⁸

İstanbul'un en farklı ve sosyal açıdan en hareketli yeri ise gayrimüslim tebaanın ve Levantenlerin yaşadığı, binaları ve dükkânları ile küçük bir Avrupa şehrine benzeyen Pera (günümüzde Beyoğlu) ve Galata tarafıdır. 1840'lı yıllara kadar İstanbul'da tiyatro ve opera olmadığı gibi geceleri güvenli bir biçimde yemek yenilip, eğlenilecek, konforlu bir biçimde konaklanacak işletmeler henüz faaliyete geçmemişti. Güvenlik sorununun da henüz çözülemediği bu dönemlerde, Pera sokaklarında gezmek bile esasında başlı başına bir tehlike arz etmekteydi. Semtte en rahat ve özgür şekilde yaşayıp, eğlenen kesim ise elçilik mensuplarıydı. 16. yüzyıldan itibaren Pera'da inşa ettirdikleri ihtişamlı binalarda ikamet etmekte olan elçiliklerin hemen hepsi kendi hükümdarlarının doğum günleri, tahta çıkış yıl dönümleri ile dini öneme sahip özel günlerde şenlikler, balolar düzenlerlerdi. Genel sınırları bu şekilde çizilebilen Osmanlı sosyal hayatı, Avrupa'dan şehri ziyarete gelen seyyahlar açısından genellikle oldukça sınırlı ve sıkıcı olarak

⁸ *Seküler Çağ* kitabında Charles Taylor, seküler hayatın eski halk eğlencelerine karşı turumunu ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Taylor, modern dünyada karnaval tarafından temsil edilen anti-düzen ile düzen, Tanrıya adanmış hayat ile dünyadaki hayat gibi eski dünyanın tamamlayıcılıklarına yer olmadığını ifade eder. Sihirsizleştirme olarak tanımladığı bu toplumsal dönüşümde yazar, modernliğin esas olarak halkı disipline etme ve hizaya getirme üzerine kurulu düzeninden dolayı kargaşayı temsil eden karnaval türü kültür unsurlarının zamanla ortadan kaldırıldığını belirtir (Taylor, 2014: 175, 188).

tanımlanmıştır. Eğlence imkânlarının nispeten fazla olduğu Pera'daki ortam bile gezginleri tatmin etmekten oldukça uzaktır.

2. Modernleşmenin İlk Adımları

İstanbul'da yaşam tarzında geleneksellikten uzaklaşılacak ilk dönem, Lale Devri olarak bilinen III. Ahmet'in (1703-1730) padişah, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın ise sadrazam olduğu, 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla başlayan ve 1730'da Patrona Halil İsyanı ile sona eren dönemdir. Tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın 20. yüzyılın başlarında dönemle ilgili yazdığı yazılarından sonra bu isimle adlandırılmaya başlayan bu zaman diliminde ilk defa Avrupa başkentlerine elçi gönderilmiştir. Matbaanın kurulması, şehri güzelleştiren çeşitli imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi yine bu dönemin yeniliklerindedir. Kâğıthane'de bahçe düzenlemeleri yapılarak ordu ve saray erkânı için kasırlar inşa edilmiş, padişah için yaptırılan "Sadabad Kasrı" Lale Devri'nin simge yapısı olmuştur. Kâğıthane bu düzenlemelerden sonra bir eğlence merkezi haline gelmiş, helva sohbetlerinin bir nevi bahar aylarında yapılabildiği olan, saray ve yalıların bahçelerinde lalelerin açtığı zamanda geceleri "çerağ" denilen çeşitli aydınlatmalar eşliğinde gerçekleşen "Lale Çırağanı" olarak adlandırılan eğlenceler oldukça popüler olmuştur. Zamanla şenlik ve eğlence düzenlemenin yarış havasına bürünmesiyle iyice göze batar bir hale gelen bu zevk ve safa dolu hayat tarzı, bazı kesimlerin hoşuna gitmemiş ve Patrona Halil'in önderliğinde başlayan isyan neticesinde III. Ahmet tahttan indirilmiş, Damat İbrahim Paşa ise öldürülmüştür.

Lale Devri yöneticilerinin bu gösterişli şenlikleri düzenlerken batıya ne kadar öykündükleri veya ne kadar etkilendiklerine dair yeterli bilgiye sahip olmasak da, bu dönemde Osmanlı toplumunun yüzyıllardır kapalı bir biçimde sürdürdüğü eğlence hayatının nitelik değiştirmeye başladığını, üst düzey görevliler arasında zenginliğin tüketim yoluyla gösterimine dayalı bir rekabet ortamının oluştuğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla tüketim ve eğlence alışkanlıklarında belli bir oranda geleneksellikten kopuşu simgeleyen bu zaman dilimini Avrupa kültürünün bireysel zenginliğe ait kimi değerlerinin benimsenmeye başladığı dönem olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Mardin, 2011: 10; Quataert, 2013: 218).

III. Ahmet'ten sonra tahta çıkan I. Mahmut(1730-1754), III. Osman(1754-1757), III. Mustafa(1757-1774), I. Abdülhamit(1774-1789) dönemlerinde özellikle askeri alanda batıdan esinlenen kimi

adımlar atılsa da modernleşme açısından en önemli dönem kuşkusuz III. Selim(1789-1807) dönemidir. Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden III. Selim batılılaşma programını hayatın her alanına yayan “Nizam-ı Cedid” yani *yeni düzen* adı verilen geniş bir reform hareketi başlatmış, Yeniçeri ordusunu aşamalı bir biçimde kaldırmayı düşünerek Avrupai usulde yetiştirilecek olan Nizam-ı Cedid ordusunu kurmuştur. Ancak III. Selim'in askeri, iktisadi, idari, mali alanda yaptığı ıslahatların yanında eski düzen de bir yandan devam etmiş ve bu *ikilik*, yeni düzenin kök salmasını engellemiştir. Ulemanın ve yeniçerilerin de bu yenilik hareketine düşmanca tavır takınmaları sonucu devletin çeşitli kesimlerinden destek bulan Yeniçeriler ayaklanarak III. Selim'i tahttan indirmişlerdir (Karal, c. 5, 2007: 61-85). III. Selim kısa bir süre sonra öldürülmüş ve II. Mahmut (1809-1839) padişah olmuştur. III. Selim'in yetişmesine katkıda bulunduğu II. Mahmut, daha emin adımlarla onun yarıda bırakmak zorunda kaldığı yenilikleri hayata geçirmiş ve bu yeni dönemde İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatında batının etkisinde ilk somut değişimler görülmüştür.

II. Mahmut'un İstanbul sosyal hayatını kökünden değiştiren ilk önemli reformu Yeniçeriler'i ortadan kaldırmak olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında oldukça başarılı işlere imza atmış olan Yeniçeriler, uzun yıllardır askeri özelliklerinden ziyade zorbalıklarıyla adlarından söz ettiriyorlardı. Kahvehaneler ve meyhanelerde onların sözü geçiyordu, toplu yapılan şenlikler ve mesire gezmeleri de onların kontrolündeydi. Esnaftan haraç alıyorlar, halka hiçbir yerde nefes aldırıyorlar, herkesi huzursuz ediyorlardı. Yeniçeri Ocağı 1826'da II. Mahmut tarafından düzenlenen bir darbeyle ortadan kaldırılınca, şehrin sosyal hayatı bir anda rahatladı. Modernleşmenin gerekliliğine inanan bir padişah olan II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması, planladığı ıslahatların önünü açtı. Öncelikle Avrupa usulünde yetiştirilen askerlerden oluşan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen yeni bir ordu kuruldu. Seçilmiş bazı öğrenciler okumak için Avrupa'ya gönderildi, Harp okulu (Harbiye) ve Tıp okulu (Tıbbiye) kuruldu, ilk nüfus sayımı yapıldı, posta sistemi oluşturuldu, ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi* yayın faaliyetlerine başladı. II. Mahmut'un erkeklerin şalvar, kavuk vb. oluşan klasik giyim tarzı yerine devlet dairelerinde fes, pantolon ve setreden oluşan yeni bir kıyafet giyilmesini zorunlu tutmasından sonra, bu yeni giyim biçimi toplumun diğer kesimlerine de yayıldı. Kadınlar da ilerleyen yıllarda giyimlerini Avrupa modasına benzetmeye, zengin kadınlardan başlayarak modaya uygun giyinmeye başladılar. II.

Mahmut döneminde imzalanan bir ticaret anlaşması da değişimin hızlanmasını beraberinde getirmiştir. Sanayi devrimini gerçekleştirmiş olan İngiltere, bir süredir ham madde ihtiyacını karşılayıp, elindeki malları satmak için, yeni pazar bulma arayışına girmişti. 1838’de İngiltere ile yapılan Baltalimanı Serbest Ticaret Antlaşması ve ilerleyen yıllarda başka ülkelerle yapılan benzer antlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nu kısa süre içinde açık bir pazar haline getirdi. Ticaret Antlaşmalarıyla ihraç yasağı tamamen kaldırıldı, yabancı tüccarlara Osmanlı’dan her istediği malı satın alma imkanı doğdu ve yabancı ülkeler lehine birçok vergi avantajı sağlandı. Geleneksel Osmanlı sanayisinin büyük darbe aldığı ticaret antlaşmalarıyla, Avrupa’dan Osmanlı’ya gelecek olan malların önü açıldı. Kısa süre içinde İstanbul’da bu malların satıldığı çeşitli mağazalar, mobilyacılar, manifaturcular, tuhafiyeciler, parfümericiler, şekerlemeci dükkanları vb. yerler faaliyet göstermeye başladılar. II. Mahmut’un halka önderlik ettiği batılı hayat tarzına uyum sağlamak için yüzyıllardır şekli hemen hiç değişmemiş ev eşyaları alafrangalarıyla değiştirildi, masa, sandalye, karyola, yemek takımı vb. gibi eşyalar zenginlerden başlayarak, toplumun genelinin evinde zamanla yerini aldı.

3. Tanzimat Fermanı’nın Etkileri

Baltalimanı Ticaret Antlaşması’ndan bir yıl sonra 3 Kasım 1839’da Sultan Abdülmecit (1839-61) döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı’da modernleşme yolunda atılan en önemli adımdır. II. Mahmut döneminde çeşitli iç ve dış sebepler yüzünden yenilikler, belli bir düzene oturtulmadan yapılmıştı. II. Mahmut’tan sonra tahta geçen Sultan Abdülmecit’in saltanatının ilk günlerinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa’nın önderliğinde hazırlanan Tanzimat Fermanı, uzun süredir Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı askeri, siyasi, iktisadi sorunlara bir çare olarak düşünülmüştü. Padişahın kendi iradesinin sınırlandırılmasını kabul ettiği, tüm vatandaşların can, mal ve namus güvenliğinin sağlandığı, verginin programlı bir usulde toplanmasının kararlaştırıldığı, askerliğin düzenli bir usule dayandırıldığı, keyfi idare yerine kanunların geçerli olduğu yeni yönetim biçimiyle İstanbul, Osmanlı tebaası ve şehre gelecek yabancılar için daha güvenli bir yer haline gelmiştir. Bu dönemde İstanbul’a karlı gümrük vergilerinden yararlanıp ticaret yapmak için veya ulaşım imkanlarının gelişmesinin katkısıyla sadece turistik amaçlarla gezmek için gelenlerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır.

Yeni konuklara alıştıkları tarzda hizmet vermenin zaruri hale gelmesiyle birlikte bazı yeni mekanlar açılmaya başlamıştır. Karnaval dönemlerinde padişah fermanıyla faaliyetlerine izin verilen baloz adı verilen kadınların ilk defa çalışan olarak hizmet edip, şarkı söylediği, masa-sandalye düzeninin uygulandığı, Avrupalı şekilde dekore edilmiş bir nevi modernleşmiş meyhane olarak tanımlanabilecek yerler, hafif içkilerin de servis edildiği günümüzün kafelerine karşılık gelen işletmeler ve Avrupa mutfağının sunulduğu restoranlar bu dönemde açılmıştır. Bu mekanların neredeyse tamamının gayrimüslimler ve Levantenler tarafından işletilmesi sebebiyle Tanzimat Fermanı'nın sağladığı hukuki kazanımlar, buraların gelişmesi ve ayakta kalması için oldukça önemlidir. Faaliyete geçtikleri ilk dönemlerde pek de nitelikli yerler oldukları söylenemeyecek İstanbul'un bu yeni eğlence mekanları zaman içinde belli bir kalite tutturmuşlar ve erkek erkeğe eğlenme kültürünün baskın olduğu sosyal hayatın değişime uğramasında önemli roller üstlenmişlerdir.

İstanbul'un ilk modern oteli olarak nitelendirilen d'Angleterre Oteli ve ilk operası olan Naum Tiyatrosu da yine Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra 1841 yılında faaliyete geçmişlerdir. Osmanlı'nın kendi iç işleyişindeki dinamiklerden ötürü bu tip nitelikli yerlerin yayılması zaman alsa da bu iki işletme, İstanbul sosyal hayatının gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Tanzimat'tan sonra İstanbul'a adımını atan bir gezgin, artık alıştığı standartlarda bir otelde konaklayıp, akşamlarını opera dinleyerek geçirebilmekteydi. Bu dönemden sonra İstanbul'da Avrupalı bir hayat yaşamak için elçiliklerle ya da şehrin kalburüstü gayrimüslim aileleriyle yakın ilişki içinde bulunmak zorunluluğu ortadan kalkmıştır.

Kadınların hayatındaki değişim de bu dönemde dikkat çekicidir. Eski dönemlere nazaran kadınlar şehir içinde daha sık görülmeye başlarlar; örneğin ilerleyen yıllarda oldukça fazla eleştiri konusu yapılacak olan Bayezid Meydanı'ndaki Ramazan gezintileri Tanzimat'ı hemen takip eden ilk yıllarda ortaya çıkar (Namık Kemal'in Hususi Mektupları, c. 1, 2013: 76). Bütün bu yenilikler, şehir hayatında ciddi değişimlerin ilk adımlarıdır ancak daha köklü bir değişim için hukuki anlamda daha ciddi hakların kazanılması ve şehrin fiziki şartlarının düzeltilmesi gerekmektedir.

4. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı'yla Değişen Sosyal Hayat

İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatında en büyük değişimlerin yaşandığı dönem, 1853-56 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı'dır. Osmanlı ile Rusya arasında çıkan bu savaşta, Osmanlı'yı İngiltere, Fransa ve Sardinya-Piyemonte desteklemiştir. Savaş süresince İstanbul'a İngiltere ve Fransa'dan asker, devlet adamı, gazeteci gibi pek çok kesimden insan gelmiştir. Bu kişilerin yaşam şekillerine yakından tanık olan İstanbul halkı, müttefiklik duygusunun da etkisiyle batıya daha sempatiyle bakmaya başlamış, Avrupa kültürüne duyulan ön yargıların bir kısmı bu dönemde ortadan kalkmıştır (Karpat, 2006: 490).

Özellikle savaştan sonra Avrupai yaşama, giyime düşkün, konuşmalarının arasına Fransızca kelimeler sıkıştıran, kimi zaman züppe, özentî hareketleriyle alay konusu olan yeni bir "tip" ortaya çıkmıştır. Bu kişiler 19. yüzyıl Osmanlı romanlarında genellikle babadan kalan serveti yiyip bitirip sonunda kuru ekmeğe muhtaç kalan kişiler şeklinde resmedilirler. Avrupa kültürünü beceriksizce, şekilsel bir biçimde taklit eden kişilerin, fazlasıyla müsriflik yaparak kendilerini yıkıma sürükledikleri bu dönemde toplumda oluşan genel bir kanıdır. Modernleşmenin ilk dönemlerinde Avrupa modasına uygun kıyafetler almak, dışarıda daha fazla vakit geçirip, gezmeye, eğlenmeye para harcamak, eski yılların daha mütevazî düzenine alışanlara ters gelmektedir. Erkekler kadar kadınlar da bu eleştirilerden paylarını almaktadırlar. Dönemin etkili devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), modernleşme konusunda Osmanlı'dan daha fazla yol alan Mısır'dan, Abbas Paşa'nın valiliği döneminde (1848-54) yaz aylarını İstanbul'da geçirmek için gelen Mısırlı üst düzey kadınların hayat tarzları ve giyim kuşamlarının Osmanlı kadınları üzerindeki etkisi üzerinde durmuştur. O'na göre bu kadınlardan aşağı kalmak istemeyen Osmanlı saray çevresinden kadınlar ciddi harcamalar yapmışlar ve alafranga merakı yukarıdan başlayarak, toplumun genelinde etkili olmaya bu dönemde başlamıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 23-24). Ancak bütün suçu Mısırlı kadınlarda bulmak doğru bir yaklaşım değildir zira artık bu dönemde batı etkisini durdurmak mümkün değildir. Eski dönemlere göre kadınların toplum içinde görünürlüklerinin ve sosyal etkileşimlerinin artması, onların kendilerine daha fazla özen göstermesini de beraberinde getirmiş, Avrupalılara benzemek için kıyafet, ev eşyası, mücevher vb. şeylere duyulan ihtiyaç artmıştır.

Kırım Savaşı dönemi şehir hayatında da oldukça önemli değişimlere yol açmıştır. Savaş sebebiyle İstanbul'a gelen misafirlerinin yoğun talebi neticesinde şehirde eskisine nazaran daha nitelikli eğlence mekânı, lokanta, kafe, otel vb. yerler faaliyet göstermeye başlamıştır. Balozlara göre daha zevkli dekore edilmiş ve elit bir müşteri kitlesine hitap eden kafeşantanlar, Osmanlı aydınlarının da devam ettiği Avrupai usulde hizmet veren kafeler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, Kırım Savaşı için şehirde ikamet eden Avrupalıların alıştıkları batılı düzende bir hayat standardını kendilerine sunan esnafa altınları su gibi akıttıklarını söyler (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 24). Bu misafirlerin bıraktığı ciddi miktardaki parayla özellikle Pera'da bir refah dönemi yaşanmış ve semtin çehresi bu dönemde değişmeye başlamıştır.

Tanzimat'ın ilanından itibaren bazı konularda ilerlemeler kaydedilmişse de Kırım Savaşı döneminde şehrin imkânlarının hala oldukça kısıtlı olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul'a gelen gezginlerin konaklayıp, çeşitli eğlencelerle vakit geçirdikleri en Avrupai yer olan Pera bile o dönemlerde Avrupa standartlarına göre oldukça geridedir. Örneğin semtte modern parklar olmadığı için gezinti ve eğlence mekânı olarak kullanılan yegâne yerler mezarlıklardır. Pera sosyetesini hemen her gün en güzel kıyafetlerini giyerek mezarlıklarda piyasa denilen yürüyüşe çıkmakta, tatil günlerinde piknik yapıp, dini günlerde yine buralarda şenlikler düzenlemektedirler. Kırım Savaşı sırasında Fransız askeri bandosu bile semtte daha uygun bir yer olmadığı için Pera'daki Büyük Mezarlıkta konser vermek durumunda kalmıştır (B. du Fontmange, 1977: 104, 177). Oldukça bakımsız olan ölümlerin bu son istirahatgahları, garip bir tezatla şehrin sosyal ortam olarak en canlı yerleridir.

Semtin sokakları ise oldukça pistir; yerler çöp ve hayvan leşinden geçilmemekte, yazları pis havadan zor nefes alınmakta, kışları çamurlu yollar yüzünden dışarı çıkmak oldukça zor olmaktadır (Lady Hornby, 2007: 136; Valon, 2015: 88; Smith, 2015: 60). Yollarda yürümenin imkânsızlığı yüzünden, gayrimüslim ve yabancı kadınlar üstlerinin kirlenmemesi için, ancak birkaç hamalın taşıdığı sedan sandalyesi denilen tahtirevanlara binerek dışarı çıkıp, elçiliklerde düzenlenen balolara katılabilmekteydiler. Sokaklarda aydınlatma bulunmadığı için gece dışarı çıkan birinin elinde fener bulundurması zorunluydu ancak fener taşıyanlar, şehir eşkıyalarının açık hedefi haline gelebiliyorlardı. İstanbul'u 19. yüzyılın ortalarında ziyaret eden Walter Thornbury'nin söylediğine göre;

“eğer elinde bir fener taşırsan, karanlık bir köşede bir bıçağın hedefiydin eğer taşımazsan da bu sefer polis tarafından yakalanıp bir zindana atılabilirdin”(Thornbury, vol 1,1860: 242).

Yeniçeri Ocağı lağvedildikten sonraki dönemde Pera ve Galata başta olmak üzere şehirde bir güvenlik açığı ortaya çıkmıştı. Ulaşım imkânlarının artmasıyla Malta, İyonya Adaları, İtalya gibi Akdeniz coğrafyasından macera aramak veya geçim yolu bulmak için gelen yeni bir grup kozmopolit yapılarından dolayı barınabildikleri Galata ve Pera’yı mesken edinmişlerdi. Bu kişilerden oluşan çeşitli çeteler hemen her gün hırsızlık, gasp, cinayet gibi çeşitli suçlar işliyorlardı. Yeni kurulan kolluk kuvvetleri ise bu sorunları çözmekte etkisizdi. (White, vol 1, 1845: 152, 154; Lady Hornby, 2007: 91; B. du Fontmange, 1977: 65).

Dolayısıyla yeni yeni faaliyet göstermeye başlayan Avrupalı mekânlar ile henüz modernleşmemiş çevre, birbiriyle uyumsuz kalıyordu. Gayrimüslim ve yabancıların daha modern bir kentte yaşamak için hükümete yaptıkları baskı ve Kırım Savaşı’yla beraber artan nüfusun temizlik, sağlık, ulaşım gibi ihtiyaçlarının acil bir biçimde çözümlenmesi ihtiyacı ilk belediye örgütü olan Şehremaneti’nin 1854 yılında kurulmasını sağlamıştır. 1857’de İstanbul’un 14 belediye dairesine ayrılmasına ilişkin bir nizamname hazırlanmış, Avrupalı nüfusun yoğun olarak yaşadığı Pera-Galata-Tophane’yi kapsayan ve adına *Altıncı Daire-i Belediye* denilen alan, pilot bölge olarak seçilmiştir. Altıncı Daire’nin Pera’ya çok büyük katkıları olmuş; sokakların gazla aydınlatılması, yolların kaldırım taşlarıyla döşenmesi, çöp toplanması, kanalizasyon sisteminin oluşturulması, binalara numara verilmesi, Galata ve Pera’yı birbirine bağlayan metro hattının yapılması gibi yenilikler; semti güvenli, düzenli ve temiz bir yer haline getirmiştir. Uzun yıllardır Pera’nın tek gezinti yeri olan mezarlıklardaki kabirler bu dönemde belediye tarafından Feriköy’de yeni hizmete sokulan mezarlığa taşınmış ve boşalan alanlara ilk modern parklar inşa edilmiştir. Ancak Altıncı Daire’nin bütün bu başarısına rağmen komisyon tarafından kurulması tasarlanan 14 belediyeden Beyoğlu dışında sadece Avrupalıların sayfiye bölgeleri olan Adalar ve Tarabya’da iki tane daha belediye kurulabilmiştir (Çelik, 2015: 57-61; Ortaylı, 2010: 503-08). Belediye’nin sağladığı imkânlardan şehrin genelinin faydalanması Osmanlı’nın son dönemlerine kadar mümkün olamamıştır. Güvenlik sorunu ise yine bu dönemde Avrupa devletlerinin zorlamalarıyla belli bir oranda çözülmüş, polis teşkilatının yeniden yapılanmasıyla artık en azından geceleri Pera sokaklarında

dolaşmak hayati bir tehlike arz etmemeye başlamıştır (Rasch 2004: 59-60).

Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, savaş sırasında Rusya'ya karşı Osmanlı'yı destekleyen batılı devletlerin baskılarıyla 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatına etki eden bir diğer önemli olaydır. Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı'nın belirsiz bıraktığı bazı sorunlar açıklığa kavuşmuş; gayrimüslimlere devlet dairesinde memur olma hakkı ile askerlik yapma yükümlülüğü doğmuş, cizye kaldırılmış, vergide eşitlik ilkesi benimsenmiş, bütün tebaanın din ve ırk farkı gözetmeksizin kanun önünde eşitliği prensibi kabul edilmiş, Müslüman ve gayrimüslimlerin arasında çıkacak ticaret ve cinayet davalarına karma mahkemelerin bakması kararlaştırılmıştır. Gayrimüslimler bu fermanla elde ettikleri haklar sayesinde daha büyük bir öz güvenle şehir hayatının farklı alanlarında söz sahibi olmaya başlamışlardır. Hatta gayrimüslimlere ve yabancılara tanınan kimi hukuki haklar, Müslüman kesimin de üzerindedir, örneğin elçiliklerin koruması altında bulunan kişilere ait eğlence mekânlarına yaptırımında bulunmak kolay değildir, dolayısıyla bu mekânlar özensiz şekilde teftiş edilirler ve ayrıcalıklı bir biçimde muamele görürler (Duhani, 1982: 55).

Kırım Savaşı sonrası dönem İstanbul'da tiyatro faaliyetleri ve tiyatronun yaygınlaşması açısından da oldukça önemli bir dönemdir. İstanbul'da kapalı bir çevre olan elçiliklerde 17. yüzyıldan beri tiyatro gösterileri düzenlendiği bilinmektedir. Ancak halka açık tiyatro gösterileri Tanzimat Fermanı'nı takiben ufak kıpırdanmalarla başlamış, 1850'lerden itibaren de özellikle Ermeni tiyatrocuların hem Ermenice hem de Türkçe yaptıkları temsillerle geniş kitlelere ulaşmıştır. 1860'lı yıllarda gösteri hayatına başlayan Güllü Agop yönetimindeki *Osmanlı Tiyatrosu*, 1870'te aldığı tekel hakkı ile uzun yıllar Osmanlı'da tiyatronun en önemli temsilcisi olmuş ve Osmanlı toplumunu tiyatroya alıştırmıştır. Avrupai eğlencelerin yegâne mekânı olan Pera'nın karşısına ilk defa Gedikpaşa semtindeki bu tiyatro çıkmış ve batı kültürü artık şehrin başka semtlerinde de kendisine alıcı bulmaya başlamıştır. Naum Tiyatrosu'nda gerçekleşen opera temsillerinin elit gayrimüslim seyircisinin aksine, Osmanlı Tiyatrosu, her kesimden insana ulaşmıştır. 1874'te Osmanlı Tiyatrosu'ndan ayrılan oyuncuların Güllü Agop'un tekel hakkına karşı çıkmak için kurdukları tuluat tiyatroları da bu dönemde oldukça fazla seyirci çekmişler ve sosyal

hayatı canlandırmışlardır. Ancak bütün bu gösterilerin de yine genellikle ramazan ayında rağbet bulduklarını belirtmek gerekir.⁹

19. yüzyıl Pera'nın altın çağının da başladığı dönemdir. 16. yüzyıldan beri İstanbul'un en Avrupai yeri olan Pera, 19. yüzyılda Osmanlı üzerindeki Avrupa etkisinin artmasıyla daha fazla önem arz eden bir yer haline gelmiştir. Bu dönemde semtin nüfusu çoğalmış, Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların ticari faaliyetlerinin artmasıyla gelirlerinin yükselmesi ve geleneksel millet sisteminin dağılması gibi etkilerle, gayrimüslimler ve Levantenler yüzyıllardır ikamet ettikleri belli semtlerden ayrılarak Pera ve çevresinde yaşamaya başlamışlardır (Karpas, 2006: 498-501). Yine yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehir içinde deniz ve kara ulaşım imkânlarının gelişmesiyle beraber İstanbul halkı gezmek için kendi semtlerinin dışına çıkmaya başlamış, restoranları, mağazaları, eğlence mekânları ile Pera sadece yabancıların veya gayrimüslimlerin ziyaret ettiği bir yer olmaktan çıkmıştır. Dönemin önde gelen yazarlarından Ebuziyya Tefvik, Müslümanların önceleri sadece cuma günleri çekinerek Pera'ya gittiklerini ve biraz dolaştıktan sonra hemen döndüklerini ancak 1860'lı yıllardan itibaren bu durumun değiştiğini belirtir (Ebuziyya Tefvik, 2019: 161-62). Bu yıllarda Müslüman kesim, gayrimüslimlerin karnaval balolarına da katılmaya başlamıştır. Eski İstanbul hayatı ve adetleri hakkında değerli yazıları bulunan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'e göre eğlence mekânlarında sabahlamak âdeti karnaval zamanlarında başlamış, alafranga merakının artmasıyla Beyoğlu ve Galata'da bulunan baloz, gazino, kafeşantan gibi yerler oldukça rağbet bulmuş ancak bu ilgi pek çok kişinin sonunu getirmişti. Kumara, içkiye, bu mekânlarda çalışan kadınlara paralarını kapıranların bir kısım hastanelerde, bir kısmı hapishanelerde, bir kısmı da sefalet pençesi altında inlemek zorunda kalmıştı (Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, 2011: 191-92). Osmanlı basını ve edebiyatında da Pera'daki eğlence mekânlarının toplum üzerindeki olumsuz etkilerinden çokça bahsedilmiş, erkeklere Beyoğlu'na gidip kendilerini kadınlara ve

⁹ Muhsin Ertuğrul(1892-1979) anılarında, tiyatronun Osmanlı'nın son dönemlerinde dahi sadece Ramazan'da akla gelen bir eğlence olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Ünlü tiyatrocusu Ramazan bitince, bütün bir ay boyunca tiyatrodaki yaşanan canlılığın birdenbire ortadan kalktığını, İstanbul'un gece yaşamının bir balon gibi söndüğünü, tiyatronun adının âdeta ağza alınmaz hale geldiğini ve tiyatro topluluklarının mecburen dışarıya yöneldiklerini yazmıştır. (Muhsin Ertuğrul, 2007: 133).

kumara kaptırmamaları konusunda sık sık uyarılarda bulunulmuştur.

Osmanlı kadınları da Islahat Fermanı sonrasına denk gelen dönemde Tanzimat Fermanı’yla beraber canlanan sosyal hayatlarını biraz daha ileri götürmüşler ve dışarıda daha çok gezmeye, Pera’ya, Boğaziçi’ne, mesire yerlerine gitmeye başlamışlardır (Basmacıyan, 2005: 117; Neave, 1978: 58; Ubcini, 1977: 139). Kadınların toplumsal hayata daha fazla dâhil olması, Osmanlı’da yüzyıllardır süren kimi alışkanlıkların da değişmesine yol açmıştır. Ahmet Cevdet Paşa’nın bildirdiğine göre bu dönemde Kâğıthane ve Bayezid Meydanı’nda kadınların daha rahat bir biçimde gezinmeye başlamalarıyla birlikte iki farklı cins arasında işaretleşmelerle sevgili bulma usulü yaygınlaşmış ve “oğlancılık” azalmıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 25). Tanzimat döneminde başlayan ramazan ve kandil günlerinde dışarıda gezinme alışkanlığı bu dönemde toplumun her kesiminden kadını da içine alacak şekilde yayılmış; Bayezid Meydanı ve Şehzadebaşı semti piyasa yapma yerleri olmuş, dönemin basınında kadınların bu günlerdeki kimi rahat hareketleri hakkında oldukça fazla eleştiri yazısı çıkmıştır.¹⁰ Örneğin Namık Kemal, Bayezid gezintilerinde yaşananların en serbest memleketlerin en serbest yerlerinde bile gerçekleşmeyeceğini, Avrupa’da kimsenin tanımadığı birine laf atmadığını ancak İstanbul’da kadın ve erkeklerin ramazan gününde birbirlerine karşılıklı sarkıntılık yaptıklarını yazmıştır (Namık Kemal’in Hususi Mektupları, c.1, 2013: 76-77). *Basiret* gazetesinin sahibi Basiretçi Ali Bey de aynı noktanın üzerinde durarak başka memleketlerde herkesin gezinti yerlerinde edebiyetle hareket ederek kimseye rahatsızlık vermediğini ancak özellikle ramazan ayında Osmanlı’da

¹⁰ Eski dönemlerden beri bayramlar ve donanma şenlikleri kadınların günlük hayatlarında en rahat hareket ettikleri dönemlerdir. Kadınlar, bu özel günlerde kendilerine tanınan hak neticesinde toplumsal hayata katılım sağlamışlardır. Örneğin, 17. yüzyılın sonu-18. yüzyılın başlarına tarihlenen *Risale-i Garibe*’de “şehir donanmasına ve alaylara avratın koyuveren geyikler” denilerek kınan erkeklerin varlığı, bazı kadınların bu eğlencelere gittiklerini göstermektedir (Risale-i Garibe, 1998: 24). Şemdanizade’nin *Mür’i’t-Tevarih* adlı eserinin Lale Devri’nin anlatıldığı bölümünde kadınların kiminin bayram günlerinde kocalarından izin alarak, kiminin de izinsiz “izn-i amdır”(genel izin) diyerek dışarı çıkarak, bayram eğlencelerini izledikleri belirtilir (Şem’danizade 1976, c. 1 : 39). Tanzimat döneminde kadınlar, bu hakkı daha da ileriye götürerek, eski dönemlerde bayrama ve donanma günlerine özgü olan dışarı çıkma izni bütün bir Ramazan ayı ve kandil günlerini de kapsayacak şekilde genişletmişler, meydanlarda kendi başlarına yürüyüşe çıkmaya başlamışlardır.

bunun tersinin yaşandığını belirtmiştir (Basiretçi Ali Efendi, 2001: 193-94). Görüldüğü gibi İslahat Fermanı sonrası dönemde de dini günlerde, yılın geri kalan kısmından farklı olarak daha rahat bir biçimde davranma alışkanlığı, bunun “kazanılmış bir hak” gibi görülme durumu devam etmektedir. Bu yeni dönemin eski dönemlerden farkı ise artık kadınların da bu özgürlükten, en az erkekler kadar faydalanmalarıdır. Devlet tarafından da bu günlerde insanlara fazla karışmama alışkanlığı sürmekte, kimi zaman kadınların ramazan gezintileri esnasındaki davranışlarını, giydikleri kıyafetlerin biçimini düzenlemeye yönelik tenbihnameler ilan edilse de bunlar sıkı bir biçimde uygulanmamaktadır. Kadınların, bu baskı ve özgürlük arasında gidip gelen hayatlarının kafalarını nasıl karıştırdığını, dönemin önemli yazarlarından Ahmet Rasim oldukça güzel özetlemiştir;

“Yılda birkaç defa, Abdülhamit hükümeti, kadınların sokaklarda yarı kırıtarak gezinmelerini; çarşaf ve peçelerini İslamlığın geleneklerine yakışmayacak şekilde giyip tutunmalarını, [...] kandil ve Ramazan akşam ve gecelerinde dolaşmaların önlenmesini, gezinti yerlerinde kafes arkasında oturmalarını, Beyoğlu’nda Bazar ve Bonmarşe gibi dükkânlarda dolaşmalarını yasaklıyor, bu emre aykırı davranışların takib edilerek kimin kızı, karısı, yakını ise durumun o kimseye bildirileceğini ilan ediyordu! Hatta faytona bile bindirmiyordu. Bu haller, kadını, kapalı temsillerde her çeşit utanç verici durumları seyr etmekte hür ve serbest, açık yerlerde genel ahlak kurallarına saygılı bulundurmak gibi bir zıtlık içinde bırakıyordu. Hâlbuki kadın, kendi intibaları içinde bildiği gibi yaşamak ister bir mahlûk olduğunu, öte tarafta, Osmanlı Tiyatrosu’nun Avrupa eserlerinden çevrilmiş piyeslerinde görüyor. Ve mesela Kamelyalı Kadın’ı ve benzerlerini son derece dikkatli seyr ediyor, buralarda aşk ve sevgiyle ilgili olaylar arasında analık faziletlerine, kadınlık meziyetlerine ait örneklere de rastlıyordu. Görülüyor ki kadın, aynı çevre içinde aile, mektep terbiyeleriyle birlikte hiçbirinde duramayarak, altı, yedi türlü çevreye girip çıkıyordu. Görenek ve gelenekleri, toplumsal yaşayış törelerine, eskiden artık garip ve acayip bazı kırıntı ahlak kaidelerine uymak zorunluluğu da caba!.. Böyle bir kargaşalık onu, ilk gelişmede şaşırtmaz da ne yapar?” (Ahmet Rasim, 1990: 123-124).

5. İslahat Fermanı Sonrası Dönem ve II. Meşrutiyet’in Sosyal ve Kültürel Hayata Etkileri

İslahat Fermanı sonrasında Osmanlı’da sosyal hayatın modernleşmesi yönünde adımlar daha hızlı bir biçimde atılmaya devam etmiştir. Eski dönemlerde padişahın isteğine göre düzenlenen donanma şenlikleri bu dönemde şekil değiştirmiş, batılı

devletlerde olduğu gibi padişahların veladet (doğum günü) ve cülus (tahta çıkış) yıl dönümlerinde, devletlerarası teşrifat kurallarına göre törenler düzenlenmeye başlamıştır (Ahmet Cevdet Paşa, 2007: 56-57). Tanzimat ve Islahat Fermanı dönemlerinin padişahı Sultan Abdülmecit, Kırım Savaşı sonrasında İngiliz ve Fransız elçiliklerinde düzenlenen balolara katılarak, bir ilki gerçekleştirmiştir. Abdülmecit ayrıca Naum Tiyatrosu'nda sahnelenen opera gösterilerine zaman zaman giderek burayı maddi anlamda da desteklemiş, kendisi de 1856 yılında batı mimari anlayışına göre inşa edilen Dolmabahçe Sarayı'na bir de opera binası yaptırmıştı. Sultan Abdülmecit'in 1861 yılındaki ölümünden sonra tahta çıkan Sultan Abdülaziz (1861-76) ise batı kaynaklı sanatlara karşı mesafeli, daha çok geleneksel gösteri sanatlarını seyretmeyi seven, orta oyuncularına Osmanlı nişanı veren bir padişahı. Geleneksel gösteri sanatları, Abdülaziz devrinde altın dönemlerini yaşamışlardır. Her ne kadar bu dönemde bürokrasi Osmanlı yönetiminde oldukça etkiliyse de padişahların kişisel tutumu, kültürel hayat üzerindeki belirleyiciliğini hala koruyordu. Nitekim 1870'de Naum Tiyatrosu büyük Beyoğlu yangını esnasında yanınca, devletten yeterli desteği göremeyen binanın yerine yenisi yapılamamıştı. Bu yıldan sonra İstanbul, düzenli gösteri düzenleyen bir opera binasından yoksun kalmış, opera gösterileri Avrupa'dan gelen geçici topluluklar tarafından daha iptidai yerlerde icra edilmek durumunda kalmış ve şehir kültürel anlamda eski dönemlerin gerisine düşmüştür. 1873 yılında Osmanlı Tiyatrosu'nda sahnelenen Namık Kemal'in ünlü *Vatan yahut Silistre* oyununun gösterimi sırasında, seyircilerin oyunun etkisiyle sokaklarda coşkun bir şekilde tezahürat yapmaları da padişahı tedirgin etmiş, Osmanlı Tiyatrosu bir süreliğine kapatılmış, Namık Kemal de sürgün edilmiştir. II. Abdülhamit'in istibdat rejimi esnasında görülecek olan sansürün tiyatro üzerindeki baskısı ilk defa bu dönemde hissedilmeye başlanmıştır.

Abdülaziz'in 15 yıl süren saltanatının ardından tahttan indirilmesini takiben tahta çıkan V. Murad'ın padişahlığı yakalandığı ruhsal bunalım yüzünden ancak 3 ay sürmüş, onun ardından ise Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) padişah olmuştur. II. Abdülhamit, kendisinin tahta çıkmasını sağlayan Midhat Paşa'nın başını çektiği Yeni Osmanlılar'a verdiği sözü tutarak 23 Aralık 1876'da devletin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi ilan etmişse de, Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek 1878'de Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiş, bu dönemden sonra da ülke, büyük bir baskı rejimiyle yönetilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit batının

teknîğini, askeri teşkilatını, eğitimini kullanmanın yanında Müslümanlığı tebaası arasında güçlendirmeye çalışan bir politika izlemiştir (Mardin, 2011: 15). Geleneksel yapısıyla bilinen II. Abdülhamit'in opera ve tiyatroyla oldukça ilgili olduğunu ise ayrıca belirtmek gerekir.¹¹ Kendisi, babası Sultan Abdülmecit'in Dolmabahçe Sarayı'na inşa ettirdiği opera binası gibi bir binayı ikamet ettiği Yıldız Sarayı'na yaptırmıştı. Ancak Abdülhamit, toplu yapılan etkinliklerin siyasi bir nitelik taşıyabileceği korkusu nedeniyle halkın bu tip sanatsal etkinliklere katılmasından endişe duyuyordu. Nitekim Osmanlı Tiyatrosu, siyasi içerikli oyunların halkı isyana teşvik edebileceği korkusuyla, başka şeyler bahane edilerek bir günde yerle bir edilmiş ve ilerleyen yıllarda gösterilerini çeşitli derme-çatma mekânlarda vermek zorunda bırakılmıştı. Tiyatroda sadece dram ve cinayetin ağır bastığı çeviri oyunlar oynanabiliyordu, milli piyeslerin oynanması yasaktı. Sansürden payını alan sadece Osmanlı tiyatroları değildi. İstanbul'a gelen yabancı kumpanyaların oyunları da sansürden geçiriliyor; halkı galeyana getirebileceği düşünülen, büyük ihtilalleri konu alan piyesler engelleniyor, eserlerdeki hoş gitmeyen diyaloglar daha zararsızlarıyla değiştiriliyordu. Karagöz, orta oyunu gibi geleneksel gösterilerin de siyasi eleştiri yönü tamamen ortadan kalkmıştı. Diğer bir yandan, ahlaki yönü büyük tartışmalara neden olan orta oyununun modernleşmiş hali olan tuluat tiyatroları sadece yüzeysel olarak sansürden geçiriliyorlar ve oldukça yaygın bir biçimde gösterim imkânı buluyorlardı. Aynı şekilde kafeşantlarda sahnelenen toplum ahlakına aykırı kimi gösterilere de göz yumuluyordu. Bütün amaç halkı bu vasıfsız ve basit eğlencelerle uyutmaktı.

Toplumsal hayattaki bütün bu karamsar ortama ve ağır baskıya rağmen, bir taraftan da yeni nesilden gençler kendi çabalarıyla geliştirdikleri Fransızcalarıyla Batı Edebiyatı eserlerini okuyarak Avrupa kültürünü özümsemeye ve özgür bir toplum hayali kurmaya başlamışlardı. Geleneksel kültürün içinin boşaltılarak değersizleştirilmesi, batı kültürünün gençler üzerindeki etkisini daha da arttırıyordu (Berkes, 2012: 377-78). II. Abdülhamit devri her ne kadar İstanbul'da sosyal ve kültürel hayat açısından bir gerileme olarak görülse de bu dönemde modern eğitimin de

¹¹ II. Abdülhamit döneminde saray tiyatrosunda görev yapan ünlü tuluatçı Naşit Bey, padişahın yabancı tiyatro toplulukları ile eğlenmeyi sevdiğini, orta oyununun Saray'da yılda ancak 1-2 defa oynandığını söyler (Komik-i Şehir, 2019: 55).

yaygınlaşmasıyla beraber batı kültürü toplum üzerindeki etkisini sürdürmüş, Harbiye, Mülkiye, Askeri Tıbbiye gibi okullarda okuyan öğrenciler arasında devrimci düşünceler gizli de olsa filizlenmeye başlamıştır.

Jön Türklerin Abdülhamit'in baskıcı rejimine son vermeleriyle 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, İstanbul'un Osmanlı yönetimindeki son sosyal ve kültürel hareketliliğine yol açan dönemdir. II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde anayasanın yeniden işlerlik kazanmasıyla halkın her kesiminde II. Abdülhamit'in istibdat idaresinden sonra özgürlüklerin tekrar elde edildiği yönünde büyük bir umut doğmuştur. Şehrin her tarafı amatör tiyatro, opera topluluklarıyla dolmuş, eski dönemlerin acısını çıkarırcasına adım başı bir etkinlik düzenlenmeye başlamıştır. Yeni kurulan bu topluluklar içinde içtenlikle sanat yapmak isteyenler olduğu gibi tamamen maddi kaygılarla II. Abdülhamit dönemini eleştirmek bahanesiyle hürriyet temalı oyunları sahneye koyarak halkın duygularını suiistimal edenler de vardır. Ancak bu amatör toplulukların büyük bir kısmı kısa süre içinde kapanmak zorunda kalmışlardır. İlerleyen yıllarda yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki'nin de baskıcı bir hale gelmesi, siyasi çekişmelerin yarattığı gerilimli ortam, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları ile halkta oluşan iyimser hava büyük oranda ortadan kaybolmuş ve Osmanlı'nın son dönemleri sanatsal anlamda oldukça kurak geçmiştir. II. Meşrutiyet, kadınların sosyal hayatına ise olumlu anlamda etki eden bir dönem olmuştur. Kadınlar, bu yeni dönemde çalışma hayatında daha çok yer almaya, çeşitli derneklere üye olmaya, siyasi partilerde görev almaya başlamışlardır. Ancak kadınların erkeklerle yan yana bir tiyatro oyununu izlemeleri hatta evli dahi olsalar kamusal alanda beraber görünmeleri hala söz konusu değildir. Kazanılan özgürlük yüzeyseldir ve esasında temel haklarda ciddi bir iyileştirmeyi barındırmaz.

6. Geleneksel ile Modernlik Karmaşasından Doğan İkilik

İstanbul'da özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra bütün batı kaynaklı yenilikler kendilerine bir alan bulmaya çalışırken bir yandan da eski, etkisini belli bir oranda kaybetmekle beraber yaşamaya devam ediyordu. Günlük hayatın her alanında devam eden bu ikilik, sosyal ve kültürel hayatta daha belirgin bir biçimde görülebiliyordu. Bir tarafta yeni kurulan tiyatro toplulukları ve sinema, seyircileri kendilerine çekmeye başlamışken, bir taraftan da

geleneksel gösteri sanatlarından olan Karagöz, orta oyunu, meddah gösterileri devam ediyordu; bir ramazan akşamı ortamını aktaran Samipaşa Sezai'nin ifadesiyle “Edison orta oyununu izliyor, Karagöz, Edison’u dinliyordu” (Samipaşazade Sezai, 2019: 170). Eski tip erkek erkeğe eğlence kültürünün hâkim olduğu meyhanelerin hemen karşısına modern bir biçimde dekore edilmiş, kadınların garson ve şarkıcı olarak çalıştığı baloz ve kafesantınlar açılmıştı. Mesire yerleri bir yandan geçmiş dönemlerdeki popülerliğini koruyup, sıradan halk kesiminin en önemli eğlence mekânları olmayı sürdürürlerken, diğer bir yandan belediyeler tarafından inşa edilen parklar şehrin daha modern kesimine hitap etmeye başlamışlardı. Osmanlı misafirperverliğinin sembolü şehir içi hanlar mevcudiyetlerini korurlarken, oteller sundukları modern konaklama hizmeti yanında çeşitli etkinliklerin gerçekleştiği yeni sosyalleşme mekânları olarak öne çıkıyorlardı. Erkeklerin en önemli sosyal mekânı olan kahvehaneler her mahallede varlıklarını korurlarken, Avrupai şekilde düzenlenmiş kafeler ve gazete okunabilen kıraathaneler Osmanlı aydınlarının yeni buluşma mekânları olarak dikkat çekiyorlardı. Avrupai formların Osmanlı kültürüne adapte edilen yeni biçimleri her yerde eskinin karşısına çıkıyordu. Sosyal ve kültürel yeniliklerin esasında seyirci veya müşteri bulma konusunda sıkıntıları yoktu. Avrupa ahlakının toplumda kötü etkiler yaratabileceği yönünde kimi çevreler tarafından dile getirilen kaygılar olsa da, sürekli olarak alaturka-alafranga değerler karşılaştırması yapılsa da halkın önemli bir kesimi modern kültürün getirdiği yeniliklere açıldı. Sorun eskinin ne kadar veya nasıl korunacağıydı.¹²

¹² Kemal Karpat’a göre Tanzimat reformcuları Avrupa yönetim kurumlarının üstünlüğü fikrini kabul ettikleri zaman dolaylı açıdan da Avrupa kültürel sisteminin üstünlüğünü kabul etmişler, reformlar geleneksel kültüre dair bir yabancılaşma ve ikilem yaratmış; buna tepki olarak yerel kültürü koruma çabaları dogmatik muhafazakârlığa ve gericiliğe yol açmıştır (Karpat, 2008: 81). Karpat’ın bu görüşünün en azından İstanbul sosyal ve kültürel hayatı için dikkate değer bir geçerliliği olmadığını belirtmek gerekir. Osmanlı aydınları tarafından tartışma konusu yapılan geleneksel-modern eğlence karşılaştırması, bunun ideolojik boyutu halk tabanında çokta dikkate alınan bir durum değildi. İnsanlar, nerede daha fazla eğleneceğini düşünüyorlarsa, nerede bir yenilik varsa o eğlence mekânına gidiyorlardı. Orta oyunu da, tiyatro da gösterilerin ilgi çekiciliğine göre seyirci çekebiliyorlardı.

Osmanlı basınında uzun yıllar boyunca tartışma konusu yapılan geleneksel temsil eden orta oyunu ile modern temsil eden tiyatronun karşılaştırması esasında 19. yüzyılda Osmanlı'nın her alanına yayılmış mevcut ile batıdan gelen yeni formların bir arada bulunmalarının doğurduğu açmazların, çatışmaların güzel bir örneğini oluşturur. Tartışmalar kabaca iki görüş etrafında cereyan eder. Namık Kemal, Ebuziyya Tevfik gibi dönemin önemli aydınları orta oyununun bayağı halinden dem vurarak artık bu oyunun zamanının geçtiğini ve batı kaynaklı tiyatroya yönelmek gerektiğini savunurlar (Namık Kemal, 2014: 41; Ebuziyya Tevfik, 2019: 254-55). *Hayal*, *Diyoben* gibi dönemin etkili mizah gazetelerinin yayımcısı olan Teodor Kasap'ın başını çektiği diğer görüşe göre ise orta oyunu ıslah edilmeli ve geleneksel bir gösteri olarak korunmalıdır. Kasap'a göre başka bir milletin değer yargılarına ve yaşam tarzına göre biçimlenmiş olan tiyatro, Osmanlı ahlak yapısıyla uyusamaz ve insanlar için de faydalı olamazdı. Sanat, içinde bulunduğu toplumun köklerinden beslenmeliydi.¹³ Ancak Kasap'ın orta oyununu kurtarmaya yönelik çabaları olumlu sonuç vermemiş; Avrupa ahlak anlayışının toplumda etkili olmaya başlamasının da katkısıyla bu gösteriler, her geçen gün daha geniş bir kesim tarafından toplum için zararlı etkinlikler olarak nitelendirilmeye başlamıştır. Ayrıca tiyatroya nazaran dekor, oyuncu, oyun vb. açılarından sınırlılıkları; sürekli yenilik görmek isteyen halkın gözünden orta oyununun yavaş yavaş düşmesine, en nihayetinde de yok olup gitmesine yol açmıştır. Sonuçta hayat tarzının değişerek modernleşmesi, eski adetlerin, alışkanlıkların da değişmesini kaçınılmaz kılmış ve zamanla batı kültürü baskın bir biçimde Osmanlı sosyal ve kültürel hayatına egemen olmuştur.

¹³ Rum asıllı Teodor Kasap çıkardığı bütün mizah gazetelerinde Osmanlı geleneksel sanatlarının korunup kollanması, ıslah edilerek yaşatılması gerektiği yönündeki görüşünü ısrarla savunmuştur. Kasap, neredeyse tek başına bu oyunları müdafaa etmiş, kendisi de Molière'in bir eserini ortaoyunu şekline uyarlamış ancak bu girişimi orta oyununu kurtarmak yerine adına "tuluaat" denilen batı kaynaklı eserlerin orta oyunu tarzında icra edilmesi gibi daha karmaşık ve orta oyununu daha da bozan bir duruma öncülük etmiştir. Orta oyunu son bir hamleyle batılı öğeleri sentezleyerek, çağa ayak uydurmaya çalışmış ancak tam tersine daha da bozulmuş ve yozlaşmıştır.

Sonuç

İstanbul'un sosyal ve kültürel hayat dinamikleri 19. yüzyıla gelinceye kadar yüz yıllar boyunca oldukça benzer bir şekilde devam etmiştir. İmparatorluğun payitahtında farklı milletlere özgü kültürlerin bir arada bulunmasından kaynaklı oldukça özgün bir adetler, törenler, eğlenceler çeşitliliği vardı. Orta Asya'dan, Ortadoğu'dan gelen kültürel pratikler, eski Yunan ve Roma'dan, Bizans'tan baki kalan pratiklerle yan yana gelerek temasa geçmiş, karşılıklı etkileşime girmişlerdi. Modernite öncesi uzun dönemde sosyal, kültürel hayat daha çok dinin belirleyici etkisi altında ve esas olarak cemaat/topluluk ekseninde, aynı ortamda ancak ayırık bir biçimde sürmüştür. Farklı din ve millete mensup toplulukların dini açıdan önemli günlerde gerçekleşen her türlü eğlencesine yönetimce müsamaha gösterilmesi nedeniyle İstanbul sokakları bugünden bakıldığında oldukça coşkulu hatta çılgın olarak nitelendirilebilecek eğlencelere sahne olmuştur. Sarayın ya da devlet görevlilerinin taklitlerle hicvedilmesi, cinsellik içeren kimi oyunların icra edilmesi bu eğlencelerin rutinlerindendi. Kırım Savaşı sonrası dönemde ramazan ayında kadınların gezinti yerlerinde erkeklerle işaretleşmelerinin dahi görmezden gelinmesinin altında yatan sebep, bu kadim adetti. Ancak hoşgörü Müslümanlar için sadece ramazana, gayrimüslimler için ise karnaval, paskalya gibi yortu dönemlerine özgü idi, yılın geri kalan zamanlarında toplum katı kuralların boyunduruğu altındaydı. Padişah fermanıyla izin verilen bu eğlence dönemleri dışında halkın istediği anda istediği eğlenceye ulaşması mümkün değildi. Şehir imkanlarının ulaşım, aydınlatma, güvenlik vb. açılardan yetersiz olmasının da etkisiyle bu özel günler dışında, hava karardıktan sonra insanları dışarıda görmek pek mümkün olmazdı.

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da moderleşme adımlarının atılmaya başlamasıyla beraber idari, ekonomik, askeri, hukuki alanlarda yapılan reformlar yüzyıllar boyunca neredeyse tekdüze akıp giden sosyal kültürel hayatı da belirgin bir şekilde değiştirmeye başlamıştır. Adım adım anayasal monarşiye varılan bu süreçte; insanların can ve mal güvenliklerinin görece daha iyi bir şekilde sağlanması, dini mensubiyete göre şekillenmiş hukuksal yapıdan eşit yurttaşlığa doğru evrilen ve gittikçe seküler niteliği belirgin hale gelen hukuk düzenine doğru yapılan hamleler, sosyal kültürel hayatın dönüşümü üzerinde belirleyici olmuştur. Bu değişim sürecine pek çok faktör etkili olsa da bazıları öne çıkmaktadır. Yeniçeriliğin kaldırılması ile şehir, dışarı çıkıp gezmek

için daha güvenli bir hale gelmiştir. İmzalanan ticaret antlaşmaları ile Osmanlı'ya akmaya başlayan Avrupa malları, yeni tüketim alışkanlıklarını da beraberinde getirmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla gayrimüslimlere ve yabancılara tanınan haklarla sağlanan güven ortamı Avrupa taklidi modern mekanların açılmasına, tiyatro, opera gibi sanatların gösterim imkanı bulmasına yol açmıştır. Özellikle Kırım Savaşı döneminde müttefiklik ilişkisi nedeniyle batıya karşı oluşan sempati ortamında, sıradan halkı da içine alacak şekilde giyim kuşamda, yaşam tarzında, hayata bakış açısında bir dizi değişim yaşanmıştır. Şehir nüfusunun önemli bir oranını teşkil eden gayrimüslim yurttaşlar ile çoğu iş yapmak için şehirde bulunan Avrupa kökenlilerin de İstanbul sosyal kültürel hayatının dönüşümünde önemli etkilerinin olduğunu vurgulamak gerekir.

Şehrin sosyal kültürel hayatında batı kaynaklı değişim etkisini sürekli olarak arttırsa da, bir yandan da 'eski' varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu dönemde padişahların tutumlarına göre modernlik ve geleneksellik arasında sürekli bir gel-git varmış gibi görünse de, bu salınım esasında yüzeyseldir ve geleneksellik savunusu padişahların daha çok siyasi dengeler nedeniyle başvurdukları bir araçtır. Bu anlamda örneğin Abdülaziz döneminde bir taraftan geleneksel gösteri sanatları altın devrini yaşarlarken diğer taraftan Avrupa kültürü açılan yeni mekanlarla, tüketim alışkanlıklarıyla şehir hayatında iyiden iyiye yer edinmiştir. Yine baskının en yoğun yaşandığı, dini söylemin revaçta olduğu II. Abdülhamit dönemi aynı zamanda modern eğitim anlamında en fazla ilerlemenin yaşandığı, devrimci kuşakların yetiştiği bir dönem olmuştur. Yaşanan iniş çıkışlara rağmen Osmanlı'nın modernleşme çabaları ve bunlara paralel olarak sosyal kültürel hayatın dönüşümü bir süreklilik göstermiştir. Modern kapitalist devletin kurumsallaşması için gerekli dönüşümler yapıldıkça, bireye dayanan seküler kültür de serpilip gelişmiş, esas olarak dinin şekillendirdiği geleneksel kültürün etkisi zayıflamıştır. Bu dönüşüm sürecinde yaşanan "ikilik" başka alanlarda olduğu gibi sonunda batı kaynaklı modern kültür lehine sona ermiştir. Yeni kültürün adabı muşerat kuralları yavaş yavaş baskın hale gelmiş, kısıtlı ve belli zamanlarda gerçekleşen eğlenceler esnasında yaşanan coşkunculuklar yerini, seküler dünyanın düzen isteyen yeni görgü anlayışına bırakmıştır. Zaman içinde geleneksel olarak dini açıdan önemli günlerle sınırlandırılmış olan sosyal ve kültürel etkinlikler zaman kısıtlaması olmaksızın bütün yıla yayılan bir hal almış, bu etkinliklere özgü kısa süreli ve ölçsüz özgürlük gereksinimi

anlamsız hale gelmiştir. Cumhuriyet'i kuracak olan kadrolar İstanbul'un bu yeni sosyal kültürel hayatı içinde yetişmiş, bu iklim önemli oranda yeni Cumhuriyet'i şekillendirmiştir.

Kaynakça

- Abdülaziz Bey (1995), *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, 2 c., (Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Ahmed Cevdet Paşa (2017), *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'ruzat)*, (Haz. ve Sad.; Yusuf Halaçoğlu), (İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı).
- Ahmet Rasim (1990), *Muharir bu ya*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları).
- Bahtin, Mihail (2005), *Rabelais ve Dünyası*, (Çev. Çiçek Öztekin), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey (2011), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Basiretçi Ali Efendi (2001), *İstanbul Mektupları*, (Haz. Nuri Sağlam), (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Basmacıyan, Krikor Hagop (2005), *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, (Çev. Altuğ Yılmaz), (İstanbul: Aras Yayıncılık).
- Berkes, Niyazi, (2012), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Cevdet Kudret (2004), *Karagöz*, 3 c., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Çelik, Zeynep (2015), *19. yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, (Çev. Selim Deringil), (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).
- D'Ohsson (1977), *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, (Çev. Zerhan Yüksel), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- De Amicis, Edmonde (2010), *İstanbul*, (Çev. Filiz Özdem), (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- De Fontmange, La Baronne Durand (1977), *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- De Tott, Baron (2004), *18. Yüzyılda Türkler*, (Çev. M. Reşat Uzmen), (Ankara: Elips Kitap).

- De Valon, Alexis (2015), *Abdülmecit Dönemi'nde Türkiye, Doğu'da Bir Yıl*, (Çev. İsmail Yerguz), (İstanbul: Say Yayınları).
- Duhani, Said Naum (1982), *Eski İnsanlar, Eski Evler 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası*, (Çev. Cemal Süreyya), (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları).
- Ebuziyya Tevfik (2019), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (İstanbul: Kapı Yayınları).
- Gautier, Theophile (2007), *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, (Çev. Nuriye Yiğitler), (İstanbul: Profil Yayınları).
- Gelibolulu Mustafa Ali (1996), *Cami'ul-Buhur Der Mecalis-i Sur*, (Edisyon Kritik ve Tahlil: Ali Öztekin), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Gelibolulu Mustafa 'Âli ve Mevâidü'n- Nefâis Fi Kavâidi'l Mecâlis (1997), (Haz. Mehmet Şeker), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Karal, Enver Ziya (2007), *Osmanlı Tarihi*, c. 5, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Karpat, Kemal H. (2006), *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev. Dilek Özdemir), (Ankara: İmge Kitabevi).
- Karpat, Kemal H. (2008), *Osmanlı Modernleşmesi* (Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan), (Ankara: İmge Kitabevi).
- Komik-i Şehir Naşit Efendi, Nusret Safa Coşkun'un Kaleminden Naşit Efendi'nin Hayatı*, (2019), (Yay. Haz. İbrahim Özen), (İstanbul: Büyüyenay Yayınları).
- Mardin, Şerif (2011), *Türk Modernleşmesi*, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mehmet Tevfik (1995), *İstanbul'da Bir Sene*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Lady Hornby (2007), *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, (Çev. Kerem Işık), (İstanbul: Kitap Yayınevi).
- Neave, L. Dorina (1978), *Eski İstanbul'da Hayat*, (Çev. Osman Öndeş), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- Namık Kemal (2014), *Celaleddin Harzemşah*, (Ankara: Akçağ Yayınları).
- Namık Kemal'in Hususi Mektupları* (2013), 4 c., (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).

- Ortaylı, İlber (2010), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, (Ankara: Cedit Neşriyat).
- Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri* (2008), 6 c., (Haz. Mehmet Arslan), (İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı).
- Peçevi İbrahim Efendi (1999), *Peçevi Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları).
- Quataert, Donald, (2013), *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Rasch, Gustav (2004), *19. yy. sonlarında Avrupa'da Türkler*, (Çev. Hüseyin Salihoglu), (İstanbul: Yeditepe Yayınevi).
- Samipaşazade Sezai (2019), *Bütün Eserleri*, 2 c., (Haz. Zeynep Kerman), (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları).
- Selaniki Mustafa Efendi (1999), *Tarih-i Selaniki*, 2 c., (Haz. Prof. Dr. Mehmet İpşirli), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).
- Smith, Albert Richard (2015), *İstanbul'da Bir Ay*, (Çev. Mehmet Şerif Erkek), (İstanbul: Yeditepe Yayınevi).
- Şanizade Mehmed Atallah Efendi (2008), *Şânî-zâde Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmaz), (İstanbul: Çamlıca Yayınları).
- Şem'dani-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'i't- Tevarih* (1976), (Haz. Münir Aktepe), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları).
- Taylor, Charles, *Seküler Çağ* (2014), (Çev. Dost Körpe), (İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları).
- Thornbury, Walter (1860), *Turkish Life and Character*, 2 vol. , (London: Smith, Elder and Co.).
- Ubicini, J.H.A. (1977), *1855'de Türkiye*, 2 c., (Çev. Ayda Düz), (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser).
- Muhsin Ertuğrul (2007), *Benden Sonra Tufan Olmasın*, (İstanbul: Remzi Kitabevi).
- Yücel, Hasan Ali (2019), *Geçtiğim Günlerden*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe* (1998), (Haz. Hayati Develi), (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- White, Charles (1845), *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, 3 vol., London: Henry Colburn.

Araştırma Makalesi:

**18. YÜZYIL OSMANLI KARA ORDUSUNDA
TEKNOLOJİ TRANSFERİ:
FRANSIZ UZMANLARIN TOPÇU ISLAHATLARINDA
ROLÜ**

Mehmet Batuhan ÇEKEN¹

Necdet HAYTA²

Özet

1683’de II. Viyana muhasarasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından gelen savaşlarda Osmanlı ordusunun eksikliklerinin gün yüzüne çıkması yenileşme hareketlerinin ilk olarak askerî anlamda başlamasına neden olmuştur. II. Viyana kuşatmasından sonra Avusturya’ya karşı alınan mağlubiyetlerden sonra 1711 Prut zaferinin yaşanmasıyla ordu alanındaki ıslahat düşüncesinin ertelendiği gözlemlenmektedir. Comte de Bonneval’ın Osmanlı hizmetine girmesiyle beraber Osmanlı kara ordusundaki modernizasyon “Humbaracılık” teşkilatının geliştirilmesi çalışmalarıyla başlamıştır. Müslüman olarak Ahmet ismini alan Bonneval, bu teşkilatı yenileştirmesinin yanında Osmanlı’ya Avrupa dış politikası hakkında bilgiler de vermiştir. Benzer şekilde 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Fransa tarafından Osmanlı’ya teknik destek sağlaması için görevlendirilen Baron de Tott, Fransa’nın gerek Karadeniz gerekse

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmet.ceken@hbv.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-6051-4594.

² Prof. Dr. Necdet Hayta Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, nhayta@gazi.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-8707-3637

Makale gönderim tarihi: 4 Nisan 2022

Makale kabul tarihi: 20 Nisan 2022

Akdeniz çıkarlarını gözetmekten geri durmamıştır. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının tahkim edilmesine yardım eden Tott, dönemin teknolojsi ve askerî eğitim yöntemlerinin Osmanlı'ya uygulanması için de çaba sarf etmiştir. Yapılan çalışmada, Humbaracı Ahmet Paşa ve Baron de Tott'un Osmanlı ordusundaki ıslahat faaliyetlerine ek olarak Tott'dan sonra, Fransız uzman St. Remy modern top döküm tekniklerinin tatbik edilmesi için Halil Hamid Paşa döneminde Osmanlı hizmetinde bulunmuştur. Ayrıca Sultan III. Selim dönemiyle başlayan "Nizam-ı Cedid" devrinin ilk yıllarında devlet düzeninin çağın gereklerine cevap verebilmesi için III. Selim'e sunulan layihalardan Fransız Subay Baron Brenteno'nun layihası da önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Comte de Bonneval, Baron de Tott, Yenileşme, Uzman

TECHNOLOGY TRANSFER IN THE 18TH CENTURY OTTOMAN LAND ARMY: THE ROLE OF FRENCH EXPERTS IN ARTILLERY REFORMS

Abstract

In 1683, The shortcomings of the Ottoman army in the wars that followed the failure of the siege of Vienna caused the reform movements to begin in the military sense first. It is observed that the 1711 Prut victory after the defeats against Austria after the second Vienna siege, the idea of reform in the army field was postponed. With the entry of Comte de Bonneval into Ottoman service, the modernization of the Ottoman land army started with the development of the "Humbaracılık" organization. Bonneval, who converted to Islam and took the name Ahmet, renewed this organization and gave information about European foreign policy to the Ottoman Empire. Similarly, Baron de Tott, who was appointed by France to provide technical support to the Ottoman Empire during the Ottoman-Russian War of 1768-1774, did not hesitate to look after France's interests in both the Black Sea and the Mediterranean. Helping to fortify the Istanbul and Dardanelles Straits, Tott made an effort to apply the technology of the period and military training methods to the Ottomans. In the study, in addition to the reform activities of Humbaracı Ahmet Pasha and Baron de Tott in the Ottoman army, the French expert St. Remy's work is emphasized. Halil Hamid Pasha's renewal movements in St. Although it was not limited to Remy,

it was determined that the reforms stopped when the Ottoman-Austrian war broke out in 1787 and Austria wanted to cut the technical assistance to the Ottoman Empire. In the final analysis, in the first years of the "Nizam-ı Cedid" period, which started with the reign of Sultan Selim III, the petition of the French Officer Baron Brenteno, which was presented to Selim III, in order for the state order to meet the requirements of the age, was mentioned.

Keywords: History, Comte de Bonneval, Baron de Tott, Innovation, Expert

Giriş

Batılı tarihçilerin, Avrupa devletlerinin diğer ülkeler karşısında nasıl üstün konuma geldiklerini açıklamak için kullandıkları tabirlerden biri "Askerî Devrim" terimidir. Bu kavramı ilk kez ortaya koyan Michael Roberts'tir. Roberts, 1560-1660 yılları arasında vuku bulan askerî alandaki değişiklikleri devrimsel olarak nitelemiştir. Roberts'in teorisine göre ilk askerî dönüşüm taktik alanında yaşanmış İsveçli Gustav II Adolf ve Hollandalı Maurits van Orenje, eski düzen yerine üçerli sıra halinde lineer formata geçerek savaş taktiğinde mühim bir değişiklik yapmışlardır. Yeni askerî savaş düzeninin ilk sonuçlarından biri talimli orduya olan gereksinimin artması olmuştur. Roberts'in ileri sürdüğü ikinci askerî dönüşüm askere alma işleminin değişmesidir. Ordular artık paralı birliklerden teşekkül edilmeyip askere alınan köylülerden oluşturulmaya başlamıştır (Roberts, 1995: 15-16). Askere alma tarzının değişmesiyle oluşan daimi ordular Avrupa'daki ulusal orduların temelini oluştururken, yaşanan diğer askerî dönüşümler finans ve kredi sistemlerinin gelişmesine ön ayak olmuştur (Roberts, 1995: 22).

Askerî Devrim tartışmalarını Roberts'tan bir seviye ileri taşıyan ve 1500-1800 yılları arasına kadar genişleten isim ise Geoffrey Parker'dır. Parker'ın tezinin merkezine "Trace Italienne" denilen yeni tarz kale³ istihkâmlarını oturtmuştur. Ona göre topun

³ Yeni tarz kısa ve geniş duvarlı kalelerin etkinliğinin en azından 16. Yüzyıl değerlendirildiğinde eski tip kalelere göre kuşatma sürelerini uzattığı tezinin,

savaş sahnesine çıkmasıyla beraber eski tip uzun kale duvarları işlevini yitirmiş ve bunun sonucunda eskisinden daha kısa ve kalın duvarlardan teşekkül edilen kale tabyaları ortaya çıkmıştır. Parker istihkâmlardaki bu değişikliğin kara savaşlarında bir devrimi başlattığını ve bu dönüşümlerin Rönesans İtalyası'nda ortaya çıktığını savunmuştur (Parker, 1996: 12-13). Parker'ın Askerî Devrim tezinin önemli iddialarından biri de savaşlarda yaylım ateşi düzeninin geliştirilmesidir. Tüfekli piyadelerin savaş esnasında tüfek doldurma sürelerinin uzunluğu bu piyadeleri etkisiz kılıyordu. Parker'ın, Hollandalıların bulduğunu iddia ettiği yaylım ateşi⁴ prensibine göre bu sistem, saflar halinde sırayla dizilmiş askerlerin bir sıra ateş ettikten sonra ardından ikinci sıranın daha sonra diğer sıraların ateş etmesine dayanıyordu. Yeni lineer düzen sebebiyle savaşlar geniş bir alana yayılmaya başlamış ve 12 subayın eşlik ettiği 120 kişilik birlikler oluşmuştur (Parker, 1996: 20).

Askerî Devrim tartışmalarının Osmanlı Devleti'ne yansımaları mevzuu ise bu devrimi yakalayıp yakalayamadığı üzerine olmuştur. Son dönem Osmanlı askerî tarihi üzerine çalışmaları bulunan Gabor Agoston gibi tarihçiler, Osmanlı'nın en azından bazı yönlerden bu devrimi yakaladığından bahsetmişlerdir. Agoston'a göre:

“On sekizinci yüzyılın ilk yarısında bile Avusturya Habsburgları, Venedik ve Rus hasımlarıyla mücadele edebilen, hatta bu mücadelede kısmî başarılar elde eden Osmanlı ordusu, Osmanlı askerî gerilemesinin abartılı şekilde ele alınmaması konusunda bizleri uyarmaktadır” (Agoston, 2017: 264).

Agoston'a bu fikirlerine ek olarak, Rhoads Murphey de Osmanlı'nın lağımcılık ve istihkâm gibi alanlarda 17. Yüzyıla kadar belli bir istikrarı koruduğu ve gelişmeleri takip ettiğini vurgulamıştır (Murphey, 2007: 37). Murphey, özellikle 1500-1700 yılları arasındaki dönemde gelişmiş teknolojinin savaşların kazanılmasında birincil etmen olmadığını, Osmanlıların da 16. ve 17. Yüzyıllarda askerî teknolojideki gelişmelere ayak uydurduğunu belirtmiştir (Murphey, 2007: 38).

Osmanlı için doğru olmadığı konusunda yapılan bir çalışma için Bkz. (Göger, 2017).

⁴ Feridun Emecen' göre yaylım ateşi formatını Osmanlılar Avrupalılardan önce kullanmış hatta bu teknolojiyi ithal ederek kendilerine uygun hale getirmişler ve bunu başka ülkelere yaymışlardır (Emecen, 2010).

Osmanlı'nın "Batı ilerlemesi" algısının Osmanlı bürokrasisi tarafından nasıl yorumlandığının ilk örneklerinden biri Hasan Kafi'nin *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* adlı eseridir. III. Mehmet devrinde 1596 Eğri Seferine de katılmış olan Hasan Kafi, Osmanlı modernleşmesi için erken bir tarih olarak değerlendirilebilecek bu dönemde Batı'nın askerî düzeni ile ilgili bilgiler vermiştir. Kafi, 1572'den beri Osmanlı'nın yaşadığı felaketlerin sebeplerini kendisi tespit etmiştir. Onun görüşleri üç husus üzerine yoğunlaşmıştır. Birincisi, ülke yönetiminde adaletin sağlanmasında yapılan ihmal ve bunun müsebbibi olarak memleket yönetiminde işleri ehli olmayan ve dürüstlükten uzak kişilere verilmesidir. İkincisi, devlet idaresinde görev alan devlet adamlarının kibire kapılmaları ve ulemanın görüşlerine danışmakta gösterdikleri eksiklik. Üçüncüsü, *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*'de Kafi'nin üzerinde sıklıkla durduğu konu olan Osmanlı'nın askerî alandaki düzensizliği meselesidir (Hasan El Kafi: 32). İpşirli'nin Kafi'nin eserinden Osmanlı askerî durumu ile ilgili aktardığına göre Osmanlı'nın Batı karşısındaki durumu şöyledir:

"Harp aletlerinin kullanılmasının vacip olduğu beyanındadır. Silâha ve gelişmiş harp malzemesine sahip olan tarafın üstünlük sağladığını belirttikten sonra yaklaşık olarak elli yıldan beri düşmanın yeni harp aletleri ile galip geldiklerini Hırvat bölgesinde müşahede ettiğini söylemektedir. Askerin ihmalkârlığından, komutanların harbe teşvik etme usulünü bilmediklerinden yakınmaktadır" (İpşirli, 1981: 244).

Hasan Kafi yeni savaş silahlarından bahsederken Avusturya'nın o dönemde yeni kullanmaya başladığı seri atış yapabilen silahlardan bahis ile Batı'nın askerî anlamda bir dönüşüm içinde olduğunu aktarmıştır (Hasan El Kafi: 32).

Askerî Devrim kavramının yukarıda anlatıldığı gibi ne ölçülerde Osmanlı'ya etki ettiği meselesi daha derin incelenmesi gereken bir mevzudur. Fakat 18. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin askerî anlamda başarısızlıklar yaşaması, bunun sebeplerinin araştırılmasına yol açmış ve Batı'nın askerî alanlardaki gelişmelerin etkisiyle güçlendiği sonucuna varılmıştır.

Osmanlı Devleti açısından, II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasını takip eden on altı yıllık süreçte askeri anlamda mağlubiyetlerin peş peşe gelmesi Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya karşı cesaretini arttırmıştır. Bu devletlerin bir kısmı birleşerek (Avusturya, Lehistan, Venedik ve 1695'da Rusya) Osmanlı'nın üzerine yürümüş sonucunda Osmanlı'nın ilk toprak

kaybettiği anlaşma olan 1699 Karlofça Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı ordusunun 1711 Prut zaferi haricinde teknolojik bakımdan geri kalmış olduğunun ortaya çıkmasıyla yenileşme hareketlerinin odak noktasını ordu üzerinde yoğunlaştırmasına sebep olmuştur.

1730 Yeniçeri ayaklanmasına kadar Ordunun modernleştirilmesi anlamında ciddi adımların atılmadığı görülür. Yenileşme açısından ilk yapılanlardan biri Bostancı Ocağından seçilen üç yüz kadar askerin Avrupa yöntemli talimlere başlamasıdır. Talimler için bu ocağın seçilme sebebi padişaha neredeyse Yeniçeriler kadar yakın olmasından ve gerek boğazın korunması gerekse İstanbul ve çevresinin inzibatından sorumlu olmalarından kaynaklanmaktadır. Patrona Halil İsyanı ile beraber bu talimlere son verilmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra yine yeniçerilere karşı düşünceyle 1732’de Tımarlı sipahiler için yeni bir düzenlemeye gidilmesi ve tımar kanununun yapılmasının başarıya ulaşmadığı görülür (Berkes, 2008: 63).

18. Yüzyıl Osmanlı ıslahat hareketleri genel olarak değerlendirildiğinde iki Avrupalı uzmanın ismi ön plana çıkmaktadır. Bunlar Comte de Bonneval ve Baron de Tott’dur. Bonneval’ın Humbaracı teşkilatını yenileştirme çalışmalarının yanında Avrupa diplomasisini Osmanlı’ya tanıtmıştır. Tott’da benzer şekilde Osmanlı topçuluğunun gelişmesi için çaba sarf etmiştir. Bu dönemde Avrupalı uzmanların Osmanlı hizmetine girmesinde en etkili Avrupalı gücün Fransa olduğu görülmüştür. Fransa’nın Doğu Avrupa ve Karadeniz’deki çıkarlarının Rusya ile ters düşmesi ve Habsburglarla olan gerilim onları Osmanlı Devleti’ne yakınlaştırmıştır (Yeşil, 2021: 106). Baron de Tott’un Osmanlı hizmetine girmesi de Osmanlı-Rus Savaşı sırasında olmuş ve Tott Osmanlı’ya sadece askerî anlamda teknik destek sağlamamış aynı zamanda Fransa’nın bölgedeki etkinliğinin korunması için de çalışmıştır (Aksan, 2002: 255).

1. Humbaracı Ahmet Paşa (Claude-Aleksandre Comte de Bonneval) ve Humbaracı Ocağı

1730-1770 yılları arasında Osmanlı ordusu açısından kayda değer bir reform çabası olarak Humbaracı Ocağı’nın yenileştirmesi ön plana çıkar. Topçu sınıfına nazaran geri planda ve küçük bir birlik olan Humbaracıların seçilmesinde diğer askeri sınıflardan daha teknik bir sınıf olması ve sosyo-ekonomik bir tabanlarının olmamasıdır. Böylece köklü reformlara karşı çıkan muhafazakâr

kesimin itiraz etme olasılığı azalıyordu. Reformcu bir Sadrazam olan Topal Osman Paşa'ya bu ocağın modernleşmesi için yardım edecek en önemli isim ise Comte de Bonneval'dir (Erickson ve Uyar, 2017: 211).

Claude-Aleksandre Comte de Bonneval, 1675'te dünyaya gelmiş Fransa'nın Limousin Eyaleti soylularındandı. Aynı zamanda babası Bourbon hanedanına mensuptu. Asil bir aileye sahip olması sebebiyle genç yaşta önemli mevkilerde insanlarla arkadaşlık kurdu. Bunlardan biri Fransa'nın müstakbel naibi Philippe d'Orleans idi. 1698 yılına kadar Deniz Eğitimi alarak Asteğmen oldu. 1698'de kara kuvvetlerine geçiş yapan Bonneval kısa sürede gösterdiği başarılar sayesinde yükseldi. Bilhassa 1700-1714 İspanya Veraset Savaşı'nda başarılarıyla adından söz ettirmiş ve gözü karalığının yanında iyi bir stratejist olarak ön plana çıkmıştır. Bonneval'in bu hızlı yükselişi düşmanlarını da arttırmış ve 1704'te anlaşmazlık yaşadığı komutanlar tarafından ordudan uzaklaştırılmıştır. Fransa'da idama mahkûm edilmesi sonucu kaçmak zorunda kalan Bonneval 1705'te Avusturya hizmetine girdi (Demir, 2015: 12).

Bonneval'in Osmanlı Devletiyle ilk karşılaşması 1716 Petervaradin Savaşı'nda olmuştu. Bonneval Feldmareşal rütbesiyle Avusturya ordusunun sağ kanadını komuta edenlerden birisi olarak muharebede ağır bir şekilde yaralanarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaşı Avusturya'nın kazanmasında Bonneval'in ne derecede katkı sağladığı tartışma konusu olsa da asıl mühim olan nokta Bonneval'in bizzat Türk ordusunun yapısını ve eksiklerini görmüş olmasıydı (Demir, 2015: 14). Bonneval'in Viyana'da geçirdiği prestijli günler, Avusturya Başvekili Prens Eugen ile arasının açılmasıyla tersine döndü. Avusturya iç siyasetinde aleyhine çıkan haberlerin etkisiyle önce görevinden azledilmiş daha sonra ise 1724'te Anvers kalesine hapsedilmiştir. 1726'da Prens Eugen, Bonneval'in önce mallarını müsadere ettirip tüm askerî unvanlarının geri alınmasını sağlamıştı. Bonneval Avusturya'daki itibarının bu şekilde zedelenmesinden sonra ülkede kalmanın bir anlamı olmadığını düşünerek iki sene kalacağı Venedik'e geçti (Demir, 2015: 15).

1729 yılında Osmanlı adına görev almak istediğini ve kendi durumunu beyan eden iki dilekçeyi III. Ahmed'e gönderen Bonneval, iki yıl boyunca önce Belgrat sonra da Gümülçine'de ikamet ettirilmiştir. Burada İslamiyet'i kabul ederek Ahmed ismini alan Bonneval 21 Ekim 1731 tarihinde Sadrazam olan Topal Osman

Paşa tarafından, Osmanlı ordusunun yenileştirilmesi amacıyla İstanbul'a çağrılmıştır. Aynı zamanda ordunun ıslahı için Bonneval'e yardımcı olması için onun gibi İslamiyet'i kabul etmiş üç Fransız Subayı ve Fransız hükümeti tarafından gönderilen iki Topçu Subayı da vazifelendirilmiştir (Arif, 1911: 1143).

Humbaracı Ocağı, Osmanlı ordusu açısından mühim bir konumdaydı. Dönemin havan topu askerliği "Humbaracılık" çatısı altında yapılıyordu. Bomba yapımı hususunda görev yapan askerler ve topçu ocağına bağlı havan topu humbaracıları Kapıkulu Ocağına mensuplardı. Bunlardan kale muhafızlıklarında vazifeli olanları ise Tımarlı örgütüne bağlıydılar. Bilhassa 17. Yüzyılın ikinci yarısında top ve bomba yapımındaki teknolojik ilerlemenin yakalanamayışı ve gerekli hammaddenin Fransa ve İngiltere gibi devletlerden alınamayışı nedeniyle, Humbaracılık çağının gerisinde kalmıştır. Humbaracı Ocağı'nın ıslahatının yapılması görevini alan Bonneval, yanında getirdiği humbaracı askerlerin bir bölümünü Bostancı Ocağından seçilmiş askerlerle birleştirerek 1733 yılında maaşlı bir Humbaracı kıtası kurmuştur (Berkes, 2008: 65). Bu tarihten itibaren Humbaracı Ahmed Paşa Mîr-i mîrânlık rütbesiyle vazifesine başlamış ayrıca humbaracılar için Üsküdar'daki Ayazma Sarayı'nda bir kışla yapılmıştır. Ahmet Halaçoğlu'nun teşkilatın kuruluşu ile ilgili verdiği bilgilere göre:

"Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'nın yeni askeri teşkilat için koyduğu esaslar bir telhisle I. Mahmud'a arzedildi. Buna dair I. Mahmud'un hatt-ı hümayunu ile telhis ve nizamnâme sûreti Subhî'nin Tarih'inde (vr. 58b) bulunmaktadır. Burada ulûfeli Humbaracı Ocağı'nın teşkilatı, teçhizatı, elbiseleri ve emeklilikleri yeni bir nizama bağlanmaktaydı. Ulûfeli Humbaracı Ocağı için Bosna taraflarında 300 nefer alındı. Böylece 300'ü ulûfeli ve 301'i zemet ve timar sahibi olmak üzere humbaracıların sayısı 601 neferi buldu. Ahmed Paşa'nın hazırladığı kanunnâme gereği ince ulûfeli humbaracılarından her 100 kişi bir oda teşkil etmek üzere bir ocak meydana getirildi. Her odaya bir odabaşı (yüzbaşı), iki ellibaşı, üç otuzbaşı, on onbaşı, vekilharç, imam, hoca, çavuş, tabip, cerrah, yazıcı, davulcu vb. olmak üzere yirmi beş kişi tayin edildi. Alaybaşı da denilen humbaracıbaşının yevmiyesi 360, neferlerin yevmiyesi ise 18 akçe olarak belirlenmişti. Böylece ulûfeli 300 neferin yıllık ulûfeleri 15.930 kuruş, alaybaşının 1062 kuruş hesap edilmişti. Önceden bu rakam 300 nefer için yıllık 8121 kuruş gibi az bir meblağdı. Yine aynı nizamnameye göre Humbaracı Ocağı zabıt ve neferleri piyade olacak, ferman olmadıkça ata binmeyeceklerdi. Sıkı bir talimle eğitilecek olan humbaracılarından eğitimlerini bitirenler Vidin, Niş, Hotin, Azak ve Bosna gibi serhad kalelerine humbaracıbaşı tayin edilebileceklerdi." (Halaçoğlu, 1998: 349).

Tayin edilecek Humbaracıların eğitim ve öğretim usulü hendese ve hesap eğitimine dayanmıştır. Hendesehane’de özellikle riyaziye eğitimine önem verilmiştir. Bu eğitimi veren ilk hoca ise bu konuda uzman olan Yenişehir Müftüsü Hacı Mahmut Efendizade Mehmet Sait Efendi’dir. Matematik ve fen ilimlerinin öğretildiği bir askeri mühendis okulu olan Hendesehane Osmanlı Devleti’nin ilk yüksek teknik tedrisat müessesesi olması açısından önemlidir. Aynı zamanda III. Selim zamanında kurulmuş olan “Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün”un temelini oluşturmuştur (Akyüz, 2020: 124). Bu dönemde Humbaracı Ocağı’nın yanında tophane, baruthane, cephan ve lağımcı ocakları da yeni düzene göre ayarlanmıştır. 1736 Osmanlı-Avusturya savaşında yeni nizama göre hazırlanmış Humbaracılar kullanılsa da gerek yeniçerilerin baskısı gerekse Sadrazam Silahdar Mehmet Paşa ve Humbaracı Ahmed Paşa’nın arasındaki sert tartışmalar yüzünden Ahmed Paşa Kastamonu’ya sürülmüştür (Shaw, 1982: 328). Sadrazam değişikliğinden sonra görevinin başına geri dönen Ahmed Paşa 1747 yılında vefat edene kadar görevinin başında kalmıştır. Ahmed Paşa’nın vefatından sonra Ocağın başına onun evlatlığı olan Süleyman Paşa getirilmiştir. Düzenli talimlere alışkın olmayan yeniçeriler bu durumdan yakınmaya başlamışlar ocakta okutulan müspet ilimler softaları da rahatsız etmiştir. Lağımcı ve Humbaracı ocaklarının neferleri komutanlarına karşı bir harekete hazırlanmaya başlamışlar diğer yeniçeri ortaları da yeni nizamın kendilerine de uygulanacağından korktukları için bu hareketi desteklemişlerdir. Devlet ileri gelenleri geçmişte yaşanmış isyanların etkisiyle Hendesehaneyi kapatmak zorunda kalmışlardır (Çağatay ve Kartekin: 1958).

Humbaracı Ahmed Paşa Osmanlı ordusunda görev alan ilk batılı subay olmuş, yaklaşık 17 yıl boyunca yaptığı ıslahat çalışmaları kalıcı olmasa bile batılı anlamda ilk askeri modernleşmenin yapılması ve müspet ilimlerin öğretildiği Hendesehane’nin açılması Ahmed Paşa’nın başarısı⁵ olarak görülmüştür. Islahat hareketlerine ek olarak Ahmed Paşa’nın hazırlamış olduğu raporlar, Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleri tanınması ve teknolojik ilerleyişlerini askeri anlamda tespit etmeleri bakımından etkili olmuştur. Ahmed Paşa’nın hazırladığı bu

⁵ Osmanlı’nın 1736 ve 1739 yılları arasında Ruslara ve Avusturyalılara karşı seferlerinde başarılı olmasında Humbaracı Ahmed Paşa’nın reformlarının katkısı olmuştur. Osmanlı orduları bu dönemde, Sırbistan’ın bir kısmını geri almış ve Bosna’daki Osmanlı hakimiyetini güçlendirmiştir. Bkz (Palmer, 1993).

raporlarda savaşlarda artık cesaretin yeterli olmadığı askeri anlamda zaferlerin askerlerin eğitimi, disiplini ve maaşlarının düzenli ödenmesinden geçtiği belirtilmiştir. Raporlarında sıhhiye bölüklerinin de teşkil edilmesi gerektiğini düşünen Ahmed Paşa, ekonomik anlamda yenileşmenin gerekleri yerine getirilmeden askeri anlamda ilerlemenin olamayacağını söylemiştir. Humbaracı Ahmed Paşa diplomasi alanında tecrübesiyle bazı tespitlerde de bulunmuştur. Ona göre Rusya'nın Avrupa'da ve Asya'da yayılacağını bunun Osmanlı Devleti açısından gelecekte tehlike yaratacağını ve Rusya'daki gibi teknolojik gelişmenin yakalanamaması halinde Ruslara karşı sıkıntı yaşanacağını ön görmüştür (Berkes, 2008: 65).

2. Baron de Tott ve Sürat Topçuları

Baron Françoise de Tott (1733-1793) tıpkı Humbaracı Ahmet Paşa gibi Osmanlı kara ordusunun ıslahatı açısından önemli bir şahsiyettir. Tott ordunun yenilenmesi ve Osmanlı'nın Batı'ya açılma politikasının gerçekleştirilmesi için çaba göstermiştir. Kendinden önce Osmanlı hizmetinde çalışan Avrupalı uzmanların din değiştirmesi şartı varken Baron de Tott ile beraber bu kural ortadan kalkmış ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan teknolojik temaslarında yeni bir devir başlamıştır (Kaçar, 1998: 71).

17 Ağustos 1733'te Fransa'nın Chamigny köyünde doğan Macar asıllı Baron de Tott genç yaşta babasının bulunduğu birliğe katılarak teğmen olmuştur. 1755'te Fransa'nın Osmanlı'ya elçi olarak atadığı eniştesi Vergennes'in sekreteri sıfatıyla İstanbul'a gelmiştir. 1763'te üç yıl süreyle İsviçre'de bir göreve tayin edilse de burada fazla kalmamış ve kendisine binbaşı rütbesi verilerek 1767'de Kırım Hanlığına konsolos olarak gönderilmiştir (Geza, 1992: 83). Bu dönemde Fransa'nın bölgedeki çıkarları gereği Osmanlı'nın Rusya'ya karşı desteklenmesi gerekiyordu. Karadeniz ticaretinde geri kalmak istemeyen Fransa hükümeti Kırım'da bir ticaret bürosu kurmuştur. Fransa'nın şark politikası gereği Osmanlı'nın gayrı resmî olarak desteklenmesi fikrini gerçekleştirmesi için öncelikli olarak Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi ve Avrupa tarzında metotlarla ordunun eğitilmesi gerekmiştir. Fransa Hükümeti bu sebeple ilk olarak Osmanlı ordusunun yerinde eğitilmesi amacıyla askerî uzmanların Osmanlı Devleti hizmetine gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Kaçar, 1998: 72).

Baron de Tott'un İstanbul'a geldiği sıralarda Osmanlı-Rus Savaşı devam etmekteydi. Tott ilk olarak Sultan III. Mustafa'ya çizdiği bir savaş planını sunmuştur. III. Mustafa bu planı beğenmiş ve Bender Paşası'na Tott'un çizdiği plana uygun olarak Ukrayna'ya yürütmesini emretmiştir. 6-7 Temmuz 1770'te Çeşme limanında neredeyse tüm Osmanlı donanmasının yok olmasından sonra boğazların tehlikeye düşeceği endişesiyle Baron de Tott boğazları⁶ tahkim etmek için görevlendirilmiştir (Kaçar, 1995: 38).

Baron de Tott Çanakkale'ye geldikten sonra ilk olarak durum tespiti yapmıştır. Ona göre karşılıklı olarak boğaza yerleştirilen tabya sayısı hem az hem de topların menzili yetersizdir. Tott Gelibolu kısmına 5 Anadolu yakasına 6 olmak üzere 11 tabya kurdurtmuş yaklaşık iki yakaya toplam yüz top yerleştirmiştir. Boğazın korunması amacıyla 15.000 Rumeli'den 15.000 de Anadolu'dan olmak üzere 30.000 asker getirilmiştir. Baron de Tott savunma için gelen askerlerin sayısını fazla bulmuş ve disiplinsizliğin önüne geçmek için düzeni bozanlara gerekli cezaların verilmesi ve Rumeli'den gelen askerlerin Avrupa yakasında, Anadolu'dan gelen askerlerin ise Anadolu yakasına gönderilmesini istemiştir. Yeniçerilerin tabyalara yerleşme konusunda oldukça isteksiz davranması Tott'un şikâyet ettiği hususlardan biri olmuş ve tüm olumsuz şartlara rağmen Ruslar Çanakkale Boğazı'na gelseler de geri dönmüşlerdir. Zira Baron de Tott'un boğazı tahkim ettirdiği ve savunma tedbirlerinin artırıldığı haberi Rus donanmasına ulaşmıştır (Tott, 2004: 192).

Baron de Tott Çanakkale Boğazını tahkim etmesi sonrası Sultan III. Mustafa'nın takdirini toplamış ve 1 Ekim 1770'de İstanbul'a gelerek burada topçu sınıfının modernize edilip eğitilmesi amacıyla Osmanlı ordusunda vazifesine başlamıştır (Uzunçarşılı, 1978: 401). Baron de Tott görevine başlayınca yaptığı ilk iş her topa takılabilen özellikteki top kundağına bir Osmanlı topunu yerleştirerek başarılı bir deneme yapmasıdır. Çanakkale'deki Rus tehlikesinin devam etmesi nedeniyle yapılan top kundakları vakit kaybedilmeden Çanakkale'ye gönderilmiştir. Baron de Tott bir yandan üretilen topların denenmesi vasıtasıyla halkı ve devlet ileri gelenlerini ıslahat faaliyetlerine çekmeye çalışırken bir yandan da

⁶Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Çeşme faciasında sonra Rus Donanması Çanakkale Boğazını geçmek için zorlama ihtimaline karşı boğazlarda Baron de Tott'un aldığı tedbirlerin ayrıntıları için Bkz. TS. MA. E, 715/62, 29 Zilhicce 1184 (15 Nisan 1771).

top harici askerî alanlarda çalışmalarına devam etmiştir. Bu çalışmalardan biri de acil durumlarda askerlerin nehrin öteki tarafına hızla geçebilmesi için birbirine deri ile bağlanmış kayıklardan oluşan köprü yapımı olmuştur (Kaçar, 1998: 75)

Baron de Tott tıpkı Çanakkale’de yapılan savunma amaçlı istihkâmlar gibi İstanbul Boğazının da tahkim edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bunun için İstanbul Boğazının iki yakasına boğazın Karadeniz girişine yakın olan noktalara iki kale yapmak için hazırladığı kale planlarını Sultan III. Mustafa’ya Mart 1772’de takdim etmiştir. Sultan tarafından kabul edilen planların uygulanmaya

başlanması için yapılan arazi ölçümleri bizzat Baron de Tott tarafından yapılmıştır.⁷ Tott hatıratında kalelerin yapılmaya başlanmasından şöyle bahsetmiştir:

“Dökümhane çalışmaları, yeni Topçu okulundaki günlük işlerden başka şeyler üzerinde düşünmeme fırsat vermiyordu, ben de artık Boğazın savunması tasarısından tamamen ümidimi kestim; hatta Padişah’ın bile bu tasarıdan vazgeçtiğini düşünmeye başlamışken, beni acele olarak Bâb-ı âli’ye çağıran hem Sadrâzam’dan, hem de Reis Efendi’den iki dâvet aldım. Oraya vardığımda Divan toplanmış, vezirleri efendilerinin kızgınlığından endişe eder hâlde buldum. Arada Bâb-ı âli’ye gelerek vezirlerin ülkeyi yönetmelerine nezaret eden Padişah, Boğaz’ı savunacak hisarların yapılmasına henüz başlanmamış olduğunu öğrenince hepsini huzuruna çağırmış ve hemen o işe başlanmasını buyurmuştu. Vezirler Padişah’ın ithamlarına karşılık buyruk almadıklarını öne sürmüşlerdi. Sonunda ertesi gün inşaata başlanacağına dair söz verdikten sonra onu sakinleştirebilmişlerdi. O gün hisarların yapılacağına yere giderek laf olsun diye işçilere birkaç kazma vurduruldu, böylece Padişah’a karşı işe başlanmış havası uyandırılmak isteniyordu. Yapı işine tam anlamıyla başlayabilmem için esaslı bir ön çalışma yapmam gerekiyordu; ben mevkiye en uygun tasarılar üzerinde çalışırken Sadrazam müneccimlere ilk taşın konması için en iyi günü ve saati tespit ettiriyordum” (Tott, 2004: 224).

⁷ İnşa edilmiş olan İki kalede çalışan amelelerin ve diğer masraflar için 2.200 guruş ödenmesi planlanmıştır. (Bu ödeme muhtemelen inşaatın bitmesine kadar tek seferlik olan bir ödmeden ziyade bir seferlik olan ödemedir) Bkz. AE. SABH. I, 283/190181, 26 Cemazeyilahir 1189 (24 Ağustos 1775).

Baron de Tott'un isteği üzerine Asya tarafında olan kalede 4 ayrı top bataryası⁸ yapılması planlanmış Avrupa yakasındaki kale için ise 3 top bataryası mevzilenmesi seçilmiştir. Çalışmalar 16 Şubat 1773 tarihinde başlamış ve ancak Tott'un İstanbul'dan ayrılması ardından yani 1776 sonra tamamlanmıştır (Kaçar, 1998: 75).

Bâb-ı âli'nin isteği üzerine 1772 yılında Baron de Tott'tan modern usullere uygun bir top dökümhanesi kurulmasına eşlik etmesi istenmiştir. Dökümhane binasının yeri olarak Hasköy seçilmiştir. Dökümhane⁹ kurulacak fırın için ısıya dayanıklı tuğlalar Fransa'dan¹⁰ getirilerek inşaat 1773 yılında tamamlanmıştır. Avrupa tarzında inşa edilmiş bu dökümhane yine aynı yıl Fransa'dan gelmiş olan top döküm ustaları çalışmıştır. Burada yapılan ilk top dökümü ise Sultan III. Mustafa'nın vefat ettiği ve I. Abdülhamid'in tahta çıktığı gece olan 21 Ocak 1774 tarihinde gerçekleşmiştir. Baron de Tott'un üzerinde durmuş olduğu diğer bir konu topların modernizasyonu olmuştur. Hasköy dökümhanesinde imal edilen topların istenilen kalibrede üretilebilmesi için Avrupa tarzında yeni bir makine gerekmiştir. Bunun üzerine Tott Fransa'dan top delme makinesinin¹¹ ithal edilmesini sağlamış ve kurulan makine 4 Nisan 1775 tarihinde ilk denemesinde başarıyla kullanılmıştır (Kaçar, 1998: 78).

1770 Çeşme faciası sonrası boğazlardaki kalelerin tahkim edilmesi yeni tabyaların ve kalelerin inşa edilmesi gibi önlemler

⁸ Baron de Tott top bataryalarının kundaklarına özellikle önem vermiştir. İstanbul Boğazına yapılan kaleler için 24 top kundağının kirişlerinin sağlam olması için kereste getirtmiştir. Bkz. C. AS, 1084/478209, 25 Safer 1187 (18 Mayıs 1773).

⁹ Dökümhane kalıba dökülecek olan top ve havanlar için gerekli kalıp malzemesi ile çelik ve ham demir Cebehane-i Amire'den sağlanmıştır. Bkz. AE. SABH.I, 303/20370, 13 Şevval 1187 (28 Aralık 1773).

¹⁰ Fransa hükümeti, kraliyet topçu birliğinden seçilen dört marangoz, üç arabacı ve üç demirciden oluşan on kişilik uzman grubu ile bir topçu çavuşu, bir top arabacısı, bir barutçu ustası toplam 14 kişilik ekibi İstanbul'a göndermiştir.

¹¹ Fransa'dan getirtilen top delme ve perdah makinesinin yanında Tott Avrupa usullüne uygun olarak top tekerleği yapılmasına da odaklanmıştır. Topların hantallıktan kurtulması ve hareket kabiliyetlerinin artması için Hasköy dökümhanesinde yeni tarz top tekerlekleri yapılmasını sağlamıştır. Yeni üretilecek top tekerleği için Pınarhisarı kazasından 800 adet ispit tekerlek gönderilmiştir. Bkz. C. AS, 739/31034, 25 Şaban 1187 (11 Kasım 1773).

alınmıştır. Tüm bunların yanında denizcilik alanında eğitilmiş kadrolara ihtiyaç duyulmuş ve modern anlamda bir deniz mühendishanesi açılması kaçınılmaz olmuştur. Türk eğitim tarihi açısından bir ilk olan, modern anlamda eğitim verilmesi için kurulmuş olan Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyun'un kuruluş tarihi ile ilgili bazı belirsizlikler olmuştur. Okulun açılış tarihinin Toderini tarafından 1773 yılı kabul edilmesi Kemal Beydilli'ye göre yanlıcıdır. Baron de Tott'un hatıratının analizi edilmesi sonucu ve Fransız arşiv belgelerine göre okulun açılış tarihi 29 Nisan 1775'dir. Aynı zamanda Mühendishanenin ilk eğitimcilerinden Cezayirli Seyyid Hasan'ın yazmış olduğu bir risâlede bu konu teyit edilmekte ve okulun açılışının Sultan III. Mustafa devrinde değil I. Abdülhamid zamanında ve Baron de Tott nezaretinde olduğu belirtilmiştir (Beydilli, 2006: 513). Türkçe kaynaklarda "Hendesehâne" veya "Hendese Odası" yabancı kaynaklarda ise "Ecol de Mathematiques" şeklinde geçen bu okulda başlangıçta az sayıda öğrenci ile eğitime başlanmıştır. Baron de Tott'un sınavından geçireceği ilk öğrenciler genellikle riyâziye bilgisine sahip eski kaptanlardan veya bunların çocuklarından oluşuyordu. Eğitim için kullanılan kitaplar ekseriyetle Fransa'dan getirilmiş ve ilk zamanlarda matematik ağırlıklı dersler Fransız bir hoca olan Gilles Jean-Marie Brazzer de Kermovan tarafından verilmiştir. Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın eğitilmiş denizci açığının kapatılması için okulun müfredatında deniz mühendisliği ve coğrafya gibi ilimlere ağırlık verilmesini istemiş ve Paşa'nın bu isteği yerine getirilmiştir (Beydilli, 2006: 513).

Baron de Tott Osmanlı hizmetinde olduğu müddet boyunca asıl üzerinde durduğu husus Osmanlı'daki geri kalmış topçuluğun modernizasyonudur. Bunun sağlanması için tıpkı denizcilik alanında olduğu gibi kalifiye top ustalarının ve askerlerinin yetişmesi için bir okul kurulması gerekmektedir. Avrupa usullerine uygun olarak teşkil edilen ilk topçu mektebi 1772 yılında Baron de Tott'un çalışmalarıyla kurulmuştur. Okulun kurulması için ilk teşebbüsler Tott'un Çanakkale'den dönmesinden sonra olmuştur. Onun toplar konusundaki bilgisini yakınında bulunan iki topçu ağasına anlatması ve hata yapılan hususları onlara anlatması Osmanlı Topçubaşısı'nın dikkatini çekmiştir. Topçubaşı Osmanlı topçuluğunun Avrupa'nın gerisinde olduğunun farkında olması onu Baron de Tott'un bu konudaki tecrübelerinden yararlanılması fikrini doğurmuştur. Tott topçuların eğitimi için gerekli materyalin Fransa hükümeti tarafından sağlanması teminatını aldıktan sonra kendi matematik bilgisine de güvenerek kurulacak okul için topçuları

eğitmeyi kabul etmiştir. Hasköy'deki dökümhane ve dubalı köprü yapımı işleri dolayısıyla okulun açılması gecikmiştir. 1772 yılının Eylül ayında Reisülküttab tarafından Bâb-ı âli'ye çağrılan Baron de Tott'dan Topçu Okulu'nun ivedilikle açılması istenmiştir. Okul 4 Ocak 1773'te Baron de Tott'un önderliğinde yapılan top atış talimleri ile açılmış ve Sultan III. Mustafa eğitim alan topçuların başarılarından memnun kalmıştır. Tott'un çabalarına rağmen Topçu Okulu'nun ömrü ise pek uzun sürmemiş ve yaklaşık 9 aylık bir sürede ikişer üçer aylık dönemler halinde kısa eğitimler verilerek okulun faaliyetlerine devam etmediği anlaşılmaktadır (Kaçar, 1998: 78).

Yaklaşık bir yıl faaliyet gösteren Topçu Okulu'ndan istenilen randıman alınamaması sebebiyle yeni bir Topçu Ocağı'nın kurulması ihtiyacı doğmuştur. Literatürde Sürat Topçuları Ocağı olarak bilinen Ocağın kurulmasında Baron de Tott'un yönlendirmesiyle Fransa'dan gelmiş olan Topçu Çavuşu Aubert'de rol oynamıştır. Ocağın kuruluş tarihiyle ilgili 10, 12, 17 Ocak 1774 tarihleri verilmekle beraber Baron de Tott bu tarihlerden önce Tophane Kışlası'nda kendi seçtiği neferlere talim yaptırmaya başlamıştır. Hatta Tott'un eğitimden geçen ilk 50 süratçi neferi devam eden Osmanlı-Rus Savaşı için cepheye gönderilmiştir. Bu dönemde Sürat Topçuları Ocağı'nın Nizâmnamesi resmîyet kazanmamış olmasına rağmen Ocağın teşkilat yapısı belli olmaya başlamıştır. Baron de Tott her bir sürat topu için topu komuta eden top ustası, tomarcı, hartutçu ve falyacıdan oluşan takımlar kurmuş ve ilk etapta 126 kişiden oluşan 18 takım teşkil edilmiştir (Gezer & Yeşil, 2018: 149).

Sürat Topçuları Ocağı'nın ilk nizamnamesi içerik bakımından ve şeklen daha önce çıkarılmış Osmanlı kanunnamelerinden farklı bir tarzda yazılmıştır. Şüphesiz nizamnamenin Avrupa devletlerinininki gibi olmasında, Baron de Tott'un Avrupa normlarına uygun, sistematik bir şekilde fasıllar halinde rasyonel bir metin oluşturmasının katkısı bulunmaktadır. On bir maddeden oluşan nizamnamenin ilk maddesi Ocağın baş yöneticisinin görev ve yetkilerini içermekteydi. Nizamnamenin ikinci maddesi Sürat Topçuları Ocağı'nın kuruluş yapısı ve kadrosunu üçüncü, dördüncü ve beşinci maddeleri ise Ocağın mali yapısını içermektedir. Bu maddelere göre top ustalarının 36 akçe, fişekçilerin 30 akçe ve neferlerin 24 akçelik yevmiyeleri her Cuma haftalık olarak peşin dağıtılacaktı. Aynı zamanda Cuma günleri neferlere dağıtılan üniforma ve Fransızların sahra topçularının kullandığı süngülü

tüfekler yapılacak yoklamalarda kontrol edilecekti. Nizamnamenin son maddelerinde üstünde durulan hususlar ise emir-komuta zincirini bir düzene oturtmak üzerine olmuştur. Osmanlı ordusunda alışılanın aksine nizamnamede neferler kendi bölük zabitlerine değil, kendilerinden üst rütbede bulunan tüm zabitlere karşı sorumlu olacaktı (Gezer ve Yeşil, 2018: 150).

Baron de Tott'un modern anlamda bir nizamname hazırlaması ve sayısı azımsanmayacak derecede top döktürmesine rağmen Osmanlı-Rus Savaşı'na gönderilen sürat topçularının ilk sınavı pekiyi olmamıştır. Topçubaşı Salih Bey komutasındaki süratçiler eğitimini aldıkları hususlarda yetkinliği sağlayamadıkları için başarılı olamamışlardır. Cepheye gönderilen ikinci sürat topçuları birliği de ilk gidenler gibi başarısız olmuştur. 1774 Haziranı'nda Kozluca'da yaşanan savaşlarda bizzat bulunan Fransız topçu uzmanı Aubert'in İstanbul'a dönmesiyle başarısızlığın sebepleri ortaya çıkmıştı. Zira Sürat Topçuları Ocağı'na yazılan neferlerin çoğu o sırada İstanbul'da kalacağı düşünülen Ocağa kaydolmuştu. Yani sefer emri çıktığında Ocakta bulunanların çoğu kalifiye olmayan neferlerdir (Mecmu'a-i Vekayi ve Nizâmât, vr. 24a).

Bu sefer sonrası görülen eksikleri gidermek için yeni bir nizamname çıkarılmıştır. 5 Ocak 1775 tarihli Sürat Topçuları Ocağı'nın ikincini nizamnamesinin hazırlanmasında Baron de Tott ile beraber Topçubaşı Mehmed Emin Ağa'nın da katkısı olmuştur. İlk nizamnameyle karşılaştırıldığında teşkilatın yapısı ve idari görevlendirmelerde değişiklik olmamıştır. Fakat Topçu neferlerinde görülen eksiklikler sebebiyle onların taşınması gereken nitelikler konusunda daha dikkatli davranılmıştır. Eski neferlerin kayıtları silinerek genç ve bekarlardan olmak üzere yeni neferlerden oluşan 80 nefer ve zabitten oluşan 10 takım Baron de Tott ve Topçubaşı Mehmed Emin Ağa tarafından seçilmiştir (A.E. SABH.I, 296/19919, 22 Muharrem 1189, 25 Mart 1775). Yeni nizamnamede dikkat çeken hususlardan biri neferlerin yoklama günlerinin cumadan pazartesiye kaydırılmış olmasıdır. Ayrıca kışladaki neferlerin kaçmasını önlemek için koğuşların etrafındaki duvarlar yükseltilmiş ve kışlada bir Fransız uzmanının kalması için yeni bir oda inşa edilmiştir. Sürat Topçuları için çıkarılan ikinci nizamnamenin temel olarak düzeltmek istediği iki husus mevcuttur bunlardan ilki talimlerin süreklilik kazanması ikincisi ise neferlerin firar etmesinin önlenmesidir (Gezer ve Yeşil, 2018: 153).

Baron de Tott İstanbul'dan ayrılmadan önce Sürat Topçuları Ocağı için şöyle bir durum ortaya çıkmıştır. Büyük kalibreli topları

kullanan ve süratçilerden daha kıdemli olan topçular kendilerini üstün görüyorlar ve Sürat Topçularının aldıkları tayinatlar iki topçu sınıfı arasındaki gerilimi arttırmıştır. Tüm bunların yanında son Osmanlı-Rus Savaşı'nda defterdarlık vazifesinde olan Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Sürat Topçularının savaştaki performanslarına bizzat şahit olmuştur. İki topçu sınıfının mali olarak eşitliğinin sağlanması için Sürat Topçuları Ocağı'nın mali bağımsızlığı ortadan kaldırılmıştır. 27 Eylül 1776 tarihinden itibaren ocağın neferleri Topçu Ocağı'nın mahlûl esâmeleriyle¹² ücretlendirilmişlerdir (Gezer ve Yeşil, 2018: 154).

Baron de Tott İstanbul'dan ayrıldıktan sonra 1777'de Fransız hükümeti tarafından Fransa'nın Akdeniz'deki ticari çıkarlarını kontrol etmek üzere özellikle bölgedeki Fransız ticaret merkezlerini teftiş etmek için görevlendirilmiştir. David Geza'ya göre Tott'un görevi:

“Fransa hükümeti için Karadeniz, Ege, Suriye ve Mısır kıyı bölgeleriyle Boğazlar hakkında bilgi toplamak, Mısır'ın Fransa tarafından işgali halinde Süveyş dolaylarında gerekli topografik bilgileri elde etmek ve Memlûk beyleriyle anlaşma imkânlarını aramaktı. 1777-1778 yılların da başta İskenderiye, Halep, İzmir, Selanik ve Tunus olmak üzere bütün Akdeniz sahillerini dolaştı ve Süveyş Kanalı'nın açılması konusunda incelemelerde bulundu.” (Geza, 1992: 83).

Baron de Tott Fransız İhtilali sonrası 1790'da İsviçre'ye kaçmış daha sonra Habsburglar'ın kendisini affetmesiyle beraber 1793'te Macaristan'a dönmüş ve burada vefat etmiştir.

¹² “I. Abdülhamid döneminde (1774- 1789) esame suistimalini önlemek için tedbir alınmaya devam edildi. Bu tedbirler çerçevesinde, ölen yeniçeriyi haber verenlere mükâfat olarak ilgili mahlûl esâmedeki miktarın onda birinin bırakılması, bu senetteki ikinci onda birin kalem dairesine, üçüncü onda birin de yeniçeri ağasına kalması kararı alındı. Ayrıca ağanın bunu dilediği şekilde orta ve bölüklere taksim edebilmesi hükmü de getirildi. Fakat bu tedbir de beklenen sonucu vermedi. Orta ve bölük kumandanları mahlûl esâmeleri kendileri için almayı sürdürdüler.” Bkz. Özcan, 1995: 355).

3. Halil Hamid Paşa'nın Sadareti Döneminde Meydana Gelen Gelişmeler

Baron de Tott'un Osmanlı'dan ayrılmasından sonra bir nevi yarıda kalan yenileşme hareketlerini 31 Aralık 1782 tarihinde Sadrazam olan Halil Hamid Paşa yeniden canlandırmıştır. O dönemde Rusya ile yaşanan mücadeleler sebebiyle ana düşman karşısında Osmanlı ordusunun galip gelebilmesi için teknolojik gelişmenin ve yeni bir nizamın sağlanması gerekmektedir. Bunun sağlanması için Avrupa devletlerinden bilhassa Fransa'dan teknik eleman ve askerî uzman talep edilmiştir. Halil Hamid Paşa sadareti döneminde "Reformcu Vezir" olarak tanınmış biri olarak ilk işi seri şekilde tedbirler almak olmuştur. Rusya karşısında ani bir saldırıdan ziyade tedbirli davranarak uygun şartların oluşmasını beklemiştir. Halil Hamid Paşa'ya göre mühim olan husus kaçınılmaz görülen Rusya ile savaşa karşı hazırlıksız yakalanılmamasıdır. Halil Hamid Paşa, savaş hazırlıklarının gerektirdiği teknik konularda çağın gerekliliklerinin yerine getirilmesi için yabancı uzmanlardan faydalanılması gerektiğini düşünmüştür. Fransa'nın bölgedeki çıkarlarıyla Rusya'nın yayılmacı politikasının uyuşmaması Osmanlı Devleti ile Fransa'nın yakınlaşmasına neden olmuş ve Fransa hükümeti tıpkı Baron de Tott gibi birkaç askerî uzmanın Osmanlı'ya danışman olarak gönderilmesine karar vermiştir (Uzunçarşılı, 1936: 224).

Halil Hamid Paşa, 1783'te Rusların Kırım'ı işgali üzerine İstanbul Boğazı'nın istihkâmlarının güçlendirilmesi için Fransa'dan mühendis talep etmiştir. Fransa hükümeti bu teklifi çıkarlarına uygun görerek Kraliyet mühendislerinden Yarbay Chevalier de Cerville Fransız elçisinin bağlı olmak şartıyla Temmuz 1783'te Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmak üzere vazifelendirmiştir. Cerville İstanbul'da kaldığı sürece Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını savunulması için gerekli tahkimatın yapılması için çalışmıştır. Halil Hamid Paşa dönemi ve sonrasında 1789 Fransız İhtilaline kadar olan süreçte Avusturya-Rusya yakınlaşmasına karşı Osmanlı-Fransız işbirliği teknik anlamda Fransa'nın Osmanlı'ya teknoloji aktarımı yapması üzerinden olmuştur. Bu işbirliği çerçevesinde Osmanlı'ya gelen bir diğer uzman Topçu Yüzbaşı Saint-Remy'dir. 1785 yılında İstanbul'a gelmiş olan Remy iki sene boyunca Osmanlı ordusunda humbara ürerimi, havan topu ve Fransız toplarının Osmanlı'da tanıtılmasına katkıda bulunmuştur. St. Remy beraberinde içlerinde topçu onbaşı, baş topçu, ustabaşı ve kadrolu işçi gibi unvanlara sahip on kişilik top dökümünde uzman

bir ekip getirmiştir. Ekibin gelmesinden kısa bir süre sonra Sadrazamın yeni talebi üzerine özellikle humbara kalıbı çıkarmakta uzman üç Fransız uzman daha çalışmalara katılmıştır. Bunlar yaşları 25-30 arasında değişen François Alexis Petolet, Jean Jobelaine ve Jean François Tribouley'dir (Kaçar, 2003: 37).

St. Remy'nin gözetiminde çalışacak olan bu uzmanlar Hasköy'deki Tophane-i Amire ve arabacılar kârhanesindeki kışlalara yerleştirilmişlerdir. Mart 1785 tarihinden itibaren kendilerine aylık maaşları ve yaklaşık 92 kuruşluk ulaşım bedeli ödenmeye başlamıştır (C. AS, 1061/46663, 12 Zilhicce 1199, 16 Ekim 1785). Arabacılar kârhanesinde Fransız usullerine göre yeni alet ve edavat üreten Fransız çilingir, marangoz ve tekerlekçi taifesi top arabalarının eski tertibat üzerine yapılmasına devam etmişlerdir (C. AS, 1061/46309, 12 Zilhicce 1199, 16 Ekim 1785). St. Remy ise Marsilya'dan Osmanlı'nın kullandığı 8, 12 ve 24'lük çapta toplara nazaran daha hafif olan 108'lik bir topu yanında İstanbul'a getirerek Bâb-ı Âli'nin dikkatini çekmek istemiştir. Yanında çalışan diğer genç Fransız uzmanlarla beraber Tophane'deki atölyenin eksiklerini gidermek ve yenileştirmek için faaliyetlerde bulunmuş olan Remy, aynı zamanda top dökümü konusunda pratik ve teorik bilgileri genç Osmanlı topçularına da öğretmeye gayret göstermiştir. Remy, 1786 yılının başlarında, Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'yı ikna ederek eski küçük top yuvarlağı ve misketi üreten dökümhaneler yerine Fransız usulüne uygun yeni büyük bir fırın yapılması konusunda ikna etmiştir. Temmuz 1786'da tamamlanan bu fırının ilk ateşlemesi sonrası metalin erimemesi ve karışımın fırına yapışması gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Gazi Hasan Paşa Remy'den savunma istemiş Remy başarısızlığın sebebini metalin kalitesizliği ve kendisine sabatoj yapıldığını ifade etse de Kaptan Paşa'yı ikna edememiş Remy'nin yerine başkasını atamıştır. Bu hadiseden sonra bir müddet daha İstanbul'da kalan St. Remy Hasköy dökümhanesinde çalışmalarına ve top döküm konusundaki ıslah raporlarına devam etmiştir. Raporlarında bilhassa uzun menzilli topların yüksek miktarda barut yüklemesine dayanabilmeleri için, namlu dibindeki ve hazne çevresindeki metal kalınlığının artırılmasını önermiştir. Remy yeni topların gerçek boyutlarındaki çizimlerini yaparak Humbaracıbaşı'na teslim etmiş ancak Humbaracıbaşı ile aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Humbaracıbaşı modeli hantal bulmuş Remy ise kendisinden uzun menzilli toplar imal edilmesinin istendiğini bu sebeple topların barutun basıncına dayanması için metal kalınlığının fazla olması gerekliliğini

vurgulamıştır. Yapılan model kullanılmamış bunun üzerine Remy metal kalınlığını 2,2 mm azaltarak yeni bir top çizimi örneğini teslim etmiştir (Kaçar, 2003: 39-40).

St. Remy'nin¹³ Tophane'de giriştiği top döküm alet ve edavatın yenileştirilmesi konusundaki gayretleri başlangıçta takdir edilmişse de Osmanlı Humbaracıbaşı ve Fransız uzmanlar arasındaki beraber çalışma da yaşanan anlaşmazlıklar, yerli dökümcülerin Fransızlara olan güvensizliği ve yabancı uzmanların yerli ustaların yetersizliğine dair ön yargılarından ötürü modernizasyon açısından yeterince randıman alınamadığı görülmüştür. St. Remy Fransız elçiliğine sunduğu raporlarda, Osmanlı Devleti'nin topçulukta kalıcı bir başarı elde edebilmeleri için, topçu kuvvetlerinin idaresinin Bâb-ı âli tarafından bir kişiye verilmesi ve o kişinin şahsi çıkarlarını gözetmeden devletin menfaatini düşünerek hareket etmesi gerektiğini söylemiştir (Kaçar, 2003: 41).

Osmanlı Devleti'nin Fransa ile olan ilişkilerinin duraksamasında 1789 Fransız İhtilalinin ve 1787-1792 arasında Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Rusya savaşlarının etkisi olmuştur. Osmanlı hizmetine giren Fransız uzmanların 1787 yılında geri dönmesinde Avusturya'nın baskıları sonucunda olduğu düşünülmektedir.

4. Nizam-ı Cedid Devri ve Baron Brenteno'nun Layihası

I. Abdülhamid'in vefatı sonrası yerine geçen III. Selim yenilikçi bir düşünce yapısına sahip olmasına rağmen tahta geçtiği dönemde Osmanlı-Avusturya savaşı devam etmekte olduğundan üç yıl müddetçe ıslahat faaliyetlerine girişilmediği görülmüştür. Zıştovi (4 Ağustos 1791) ve Yaş (10 Ocak 1792) antlaşmalarından sonra ıslahatların kapsamlı bir şekilde başlamıştır (Öğreten, 2014, s. 55). Sultan III. Selim yenileşme faaliyetlerinin sağlam ve geniş tabanlı bir zemine oturtulması için devletin ileri gelenlerinden Osmanlı'nın bozulmasının nedenleri ve alınması gereken tedbirlerden oluşan görüşlerini layihalar şeklinde beyan etmelerini istemiştir. III. Selim'e sunulan layihalardan biri de Fransız Subay

¹³ St. Remy ile beraber gelen Fransız uzmanların Osmanlı neferlerinin askerî talimleri konusunda faydaları dokunmuştur. Bu husus için Bkz. (Yeşil ve Gezer, 2019).

Baron Brentano¹⁴ tarafından kaleme alınmıştır. Brentano'nun layihasında üzerinde durduğu hususlardan ilki, Osmanlı ülkesinin savunulmasında kalelerin ve hudutların tahkiminin iyi yapılması gerektiği ve bu kalelerin güçlendirilmesinde istenilen verimin alınması için doğru hesaplamaların yapılması lazım gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde kendisinden önce görev alan Fransız subayların yaptığı hatalara da değinen Brentano, onların bazılarının isteksiz davrandığını bazı durumlarda da hazırlık ve savunma tedbirleri alınırken her bölgeye aynı derecede ihtimam gösterilmediğini belirtmiştir. Kendisinin ve Osmanlı Devleti'nin belirleyeceği temsilcilerin Tophane, Humbarahâne, Mühendishâne ve Sürat Topçuları talimgâhlarını teftiş edip inceledikten sonra, hatalı ve eksik olarak tespit edilen uygulamaların kaldırılması ve yararlı olanların devam ettirilmesi konusunda adımlar atılması gerektiğini ifade etmiştir. Brentano ikinci olarak Osmanlı ülkesinin savunulması için Osmanlı Devleti ve Fransa'nın bir uzlaşma ve ittifak içinde olması gerektiğine inanmıştır. Osmanlı ordusunun düşmana karşı koyabilmesi için yeni askerî kanun ve düzenlemelere ihtiyaç duyduğunu, ordunun kullandığı tüm tüfekler olmasa bile çoğunun Avrupa'da kullanılan yeni tüfeklerle değiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Öğreten, 2014: 75).

1793'ten itibaren ıslahatlara hız verilmiş ve bu döneme ve yapılan yenileşme hareketlerine topkeyün olarak "Nizam-ı Cedid" tanımlaması yapılmıştır. Nizam-ı Cedid'in askerî anlamdaki karşılığı ise Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasıyla olmuştur. Ordunun yenileştirilmesi ve modern unsurlara göre kurulması için Avrupalı uzmanlardan yardım alınması tıpkı III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemleri gibi III. Selim devrinde de devam etmiştir. Ordunun ıslahatı için 1793 yılında farklı askerî sınıflara mensup yaklaşık 15 uzmanın gönderilmesi için Fransa'ya müracaat edilmiştir. Aynı şekilde İngiltere ve Prusya gibi devletlerden de Subayların ve uzmanların getirilmesi için başvuruda bulunulmuştur. Dönemin askerî anlamda en gelişmiş ordusu Fransa olarak görüldüğü için çoğunlukla Fransız uzmanların yenileşme çalışmalarında kullanılmak üzere talepte bulunulmuştur. (Ünal, 2001: 44).

¹⁴ Baron Brentano'nun hizmet ettiği ilk ülke Fransa olmuş daha sonra 1789 yılından itibaren de İsveç'in hizmetine Albay olarak görevlendirilmiştir TS. MA. E, 212/58, 21 Rabiulevvel 1222 (29 Mayıs 1807).

III. Selim'in ıslahatlarda üzerinde durduğu hususlardan biri Topçu sınıfının geliştirilmesiydi. III. Mustafa döneminde Baron de Tott'un yardımıyla hafif topların etkinliği artırılmış fakat esaslı düzenlemeler Nizam-ı Cedid devrinde olmuştur. Bu dönemde İngiltere ve İsveç'ten getirilen mühendislerin yanında esas olarak yine Fransız uzmanlar kullanılmıştır. 1794 yılının Mart ayında Fransız Topçu Binbaşı Aubert, 1796'da istihkâm¹⁵ Subayı Monier ve Mazurier İstanbul'a gelmiş ve yeni açılan mühendishane çalışmaya başlamışlardır (Kuran, 2012: 98). Fransız modeline uygun yeni toplar döktürülmüş, Tophane ıslah edilmiş ve Topçu Ocağı için yeni bir kanunname çıkartılmıştır. Kanunname dikkate alınarak eski Topçu kışlaları yıkılmış yerlerine günlük talimler için daha geniş olanları yapılmıştır. Kışlaların başına bir Topçu Başı, her bir top için Top Ustası, bir yamak ve sekiz nefer tayin edilmiştir. Bunlara ek olarak İstanbul ve özellikle sınırlardaki Topçuların maaşlarına iyileştirmeler yapılmıştır (Ünal, 2001: 56).

Fransız uzmanların ıslahat çalışmalarında yardım etmiş olduğu bir diğer alan Osmanlı denizciliğinin modernleştirilmesi hususu olmuştur. 1793 yılında Fransız gemi inşası mimarı Brun'un¹⁶ başını çektiği 4 kişilik uzman ekip İstanbul'a gelmişler ve Osmanlı tarafından kendilerine maaş bağlanarak Fransız tekniklerine uygun gemi inşa çalışmalarına başlamışlardır. 1796 yılından itibaren Fransız mühendislerin Osmanlı'da gemi teknolojisinin geliştirilmesi için inşa faaliyetlerine katılması artarak devam etmiştir. Mühendis Brun'un kardeşi de 1796 yılında İstanbul'a gelerek çalışmalara katılmıştır. Mühendis Brun'a aylık 500 kuruş, ekibindeki marangoz, kalafatçı ve yelkencilere 100'er kuruş toplamda ise 800 kuruş ödenmiştir (AE. SSLM, 24/1374, 1 Şevval 1211, 30 Mart 1797).

Nizam-ı Cedid devrinde Fransız uzmanları zor bir duruma düşüren olay 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgale teşebbüs etmesi olmuştur. Bu teşebbüsten sonra Osmanlı Devleti kendi bünyesinde çalışan Fransızların ülkeden çıkarılması kararını almıştır. 1793-1799 yılları arasında Osmanlı'ya gemi ve korvet yapımında faydaları dokunan mühendis Brun'un İstanbul'da kalması için

¹⁵Fransız istihkâm uzmanlarından Kauffer, Özi ve İstanbul Boğazı'nın Karadeniz tarafındaki kalelerinde yaptığı çalışmalar takdire şayan bulunmuştur HAT, 202/10374, 29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796).

¹⁶Mühendis Brun'nun kendisine ve ekibine maaş verilmesinin yanında, Brun'nun maiyetindeki tercüman olarak çalışan Petroya da aylık 50 kuruşluk bir ödeme yapılmıştır C. BH, 170/8011, 9 Recep 1211 (8 Ocak 1797).

Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa gayret gösterse de Brun'un ülkeden ayrılmasına engel olamamıştır (Bostan, 1994: 181).

Sonuç

18. Yüzyılın ilk yarısında Humbaracı Ahmed Paşa dönemi ile başlayan Osmanlı ordusundaki modernizasyonun kara ordusunda odaklandığı nokta topçuluk üzerine olmuştur. Kalibresi büyük ağır topların savaşlarda yarattığı hantallık ve ateşlenmesindeki sayı sınırlılığı Ahmed Paşa'nın yanı sıra Avrupa'dan gelen top döküm ve askerî uzmanların dikkatini çekmiştir. Bu husus üzerine yoğunlaşan uzmanlar aynı zamanda Osmanlı ordusundaki askerî talimlerin düzenli yapılmaması, neferlerin komutanlarının emirlerini dinlemede isteksiz davranmaları gibi sorunlarla da karşılaşmışlardır.

Humbaracı Ahmed Paşa askerî kariyerinin olumsuz gidişatını durdurmak için çeşitli devletlerin hizmetine girmiş fakat umduğunu bulamamıştır. Kendisi açısından son çare gibi gözüken Osmanlı'nın hizmetine girme düşüncesini gerçekleştirmesi Osmanlı'nın Humbaracılık teşkilatının yeni bir döneme girmesine vesile olmuştur. 1733-1747 yılları arasında Humbara Ocağı'nın ıslahatı için çaba gösteren Ahmed Paşa diplomasi alanında da sadarete sunduğu raporlar vasıtasıyla yaklaşan Rus yayılcılığı konusunda Osmanlı Devleti'ni uyarmıştır. Onun başlattığı Osmanlı ordusundaki yenileşme çalışmaları kendisinden sonra devam edecek olan modernleşmenin bir başlangıcı niteliğinde olduğu söylenebilir.

Humbaracı Ahmed Paşa'dan sonra Osmanlı ordusundaki modernizasyonun 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşına kadar kesintiye uğradığı görülüyor. Ruslar karşısından alınan üst üste yenilgiler ve Çeşme faciasının yaşanması ordunun ıslahatı meselesini tekrar gün yüzüne çıkarmıştır. Fransa'nın çıkarlarının Karadeniz ticareti konusunda Rusya ile çatışması, Fransa'nın Osmanlı'yı güçlendirme siyasetine yönelmesine neden olmuştur. 1770 yılından itibaren başlayarak Fransız askerî uzmanların Osmanlı Devleti'nde vazifelendirilmesi 1789 Fransız İhtilali devrine kadar sürmüştür. Çeşme faciasının ardından Osmanlı hizmetinde çalışmak üzere ülkeye gelen Baron de Tott bu dönemde Osmanlı kalelerinin tahkimatının çağdaş kurallar çerçevesinde yapılması, top dökümünün ıslahı, topçuların modern usullere göre eğitimi ve Sürat Topçuları Ocağı gibi yenileşme faaliyetlerinde bulunmuştur. Baron de Tott'un çalışmalarının tam anlamıyla başarıya ulaştığı söylenemese de topçuluk hususunda yeni tekniklerin Osmanlı ordusuna girmesi ve modern talim unsurlarının

en azından denenmesi bakımından mühim bir etki bırakmıştır. Halil Hamid Paşa'nın sadaret döneminde Fransa hükümeti tarafından gönderilen askerî uzmanların ise özellikle top dökümü konusunda Osmanlı'ya katkıları olmuştur.

1789 yılında Fransız İhtilalinin başlamasından 1793 yılına kadar Fransız uzmanların Osmanlı'da vazife almasının azaldığı buna mukabil 1793'ten sonra arttığı görülmüştür. III. Selim devriyle başlayan Nizam-ı Cedid döneminde Avrupalı uzmanların ıslahat hareketlerinde rol almıştır. Fransız subay ve teknik elemanlar III. Selim'in isteği üzerine top döküm konusunda ve kale istihkâmlarının iyileştirilmesi için görev almışlardır. 1798 Fransa'nın Mısır'ı işgal teşebbüsü üzerine iki devlet arası ilişkilerin gerginleşmesi Fransız uzmanların belli bir müddet daha Osmanlı modernleşme faaliyetlerinde yer alamamasına sebebiyet vermiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.E. SABH.I, 296/19919, 22 Muharrem 1189 (25 Mart 1775).
AE. SABH. I, 283/190181, 26 Cemazeyilahir 1189 (24 Ağustos 1775).
AE. SABH.I, 303/20370, 13 Şevval 1187 (28 Aralık 1773).
AE. SSLM, 24/1374, 1 Şevval 1211 (30 Mart 1797).
C. AS, 1084/478209, 25 Safer 1187 (18 Mayıs 1773).
C. AS, 739/31034, 25 Şaban 1187 (11 Kasım 1773).
C. AS, 1061/46663, 12 Zilhicce 1199 (16 Ekim 1785).
C. AS, 1061/46309, 12 Zilhicce 1199 (16 Ekim 1785).
C. BH, 170/8011, 9 Recep 1211 (8 Ocak 1797).
HAT, 202/10374, 29 Zilhicce 1210 (5 Temmuz 1796).
TS. MA. E, 715/62, 29 Zilhicce 1184 (15 Nisan 1771).
TS. MA. E, 212/58, 21 Rabiulevvel 1222 (29 Mayıs 1807).
TS. MA. E, 715/62, 29 Zilhicce 1184 (15 Nisan 1771).
Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, tarihsiz.
Mecmu'a-i Vekayi ve Nizâmât, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3381.

Yayınlanmış Eserler

- Aksan, Virginia (2002), “Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830”, *The International History Review*, 24, s. 253-277.
- Akyüz, Yahya (2020), *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Pagem Yayınları).
- Arif, Mehmed (1911), “Humbaracı Ahmed Paşa (Bonneval)”. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 3(18), s. 1143-1144.
- Berkes, Niyazi (2008), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Beydilli, Kemal (2006), *Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun*, (İstanbul: Eren).
- Bostan, İdris (1994), “Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)”, *Tarih Dergisi*, (35), s. 177-192.
- David, Geza (1992), “Baron de Tott François” *TDV DİA*, 5, s. 83-84.
- Demir, Uğur (2015), *Osmanlı Hizmetinde Bir Muhtedi Humbaracı Ahmed Paşa*, (İstanbul: Yeditepe).
- Emecen, Feridun M. (2010), “Ateşli Silahlar Çağı: Askeri Dönüşüm ve Osmanlı Ordusu”, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, (İstanbul: Timaş Yayınları).
- Gabor, Agoston (2012), *Osmanlı’da Strateji ve Askeri Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır), (İstanbul: Timaş Yayınları).
- Gezer, Ömer ve Fatih Yeşil (2018), “Osmanlı İmparatorluğu’nda “sürat” topçuluğu I (1773-1788): Top döküm teknolojisi, bürokratik yapı ve konuşlanma” *Osmanlı Araştırmaları*, 52(52), s. 135-180.
- Göger, Veysel (2017), “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, *Dîvân*, 22 (42), s. 67-106.
- Halaçoğlu, Ahmet (1998), “Humbaracı”, *İslam Ansiklopedisi*, 18, s. 349-350.
- İpşirli, Mehmet (1981), “Hasan Kafi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usulü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Âlem”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10, s. 239-278.

- Kaçar, Mustafa (1995), *Osmanlı Devletinde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaçar, Mustafa (1998), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, (2), s. S. 69-137.
- Kaçar, Mustafa (2003), “Osmanlı Ordusunda Görevli Fransız Subayı Saint-Remy'nin İstanbul'daki Top Döküm Çalışmaları (1785-87)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5(1), s. 33-50.
- Kuran, Ahmet Bedevi (2012), *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Murphey, Rhoads (2007). *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, (Çev. Tanju Akad), (İstanbul: Homer Kitabevi).
- Öğreten, Ahmet (2014), *Nizâm-ı Cedîde Dâir Askerî Lâyihalar*, (Ankara: TTK).
- Özcan, Ahmet (1995), “Esâme”, *TDV DİA*, 11, s. 355-356.
- Palmer, Alen (1993), *Osmanlı İmparatorluğu Son 300 yıl*, (İstanbul: Sabah Kitapları).
- Parker, Geoffrey (1996), *The Military Revolution*, (New York: Cambridge University Press).
- Roberts, Michael (1995). *The Military Revolution, 1560-1660*. Clifford J. Rogers (Ed.), “The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe”, (Oxford: Westview).
- Shaw, Stanford (1982), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (İstanbul: E Yayınları Tarih Dizisi).
- Tott, Baron, *18. Yüzyılda Türkler (Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar)*, (Çev. M. Reşat Uzmen), (Ankara: Elips Kitap).
- Uluçay, Çağatay ve Enver Karatekin (1958), *Yüksek Mühendis Okulu*, (İstanbul: Berksoy Matbaası).
- Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson (2017) *Osmanlı Askeri Tarihi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1978), *Osmanlı Tarihi*, 4(1), (Ankara: TTK).

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1936), “Halil Hamid Paşa” *Türkiyat Mecmuası*. 5, s. 213-268.
- Ünal, Uğur (2001), *III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizamı Cedid)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Master Tezi.
- Yeşil, Fatih ve Ömer Gezer (2019), “Osmanlı İmparatorluğunda “Sürat” Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim, Muharebe Performansı ve Nizâm-ı Cedid”, *Osmanlı Araştırmaları*, 53(53), s. 231-286.
- Yeşil, Fatih (2021), “Osmanlı-Rus Harplerini (1710-1829) Etkileyen Faktörler Üzerine”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 2(2), s. 99-116.

Araştırma Makalesi:

ATATÜRK'ÜN HALKÇILIK İLKESİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA: HALKÇILIK MI POPÜLİZM Mİ?

Onur Alp YILMAZ¹

Özet

Literatürde üzerinde uzlaşma sağlanamamış bir kavram olan popülizmin bu niteliği, halka çağrı yapan bütün siyasi düşüncelerin popülizm olarak çerçevesi gibi bir sonuca yol açar. Bu da “halkın yegane temsilcisi” ve “halkın kendisi” olma iddiasıyla yola çıkarak, kapsayıcılığı kadar dışlayıcılığı da olan popülizmle, halk lehine bir dönüşüm arzulayan ve halkın çıkarlarını siyasetlerinin merkezine koyan halkçıların arasındaki farkları ortadan kaldırır. Bir de buna Türkçenin konforunda iki kelimenin ayrı ayrı isimlendirilebilmesine karşın, İngilizcede iki kelimenin de aynı şekilde isimlendirilmesinin yarattığı çeviri problemleri eklenince iki kavram arasındaki ayrım ortadan tamamen kalkar. Türkiye’de bu kargaşadan payını alanlar, II. Meşrutiyet’in ardından ortaya çıkan ve Cumhuriyet’le birlikte bu düşüncelerini taçlandıran halkçılar oldular. Popülistlerle aralarında kurumsal, kavramsal, araçsal ve amaca dönük olarak birçok fark bulunmasına rağmen Osmanlı-Türk halkçıları, bu ayrımlar gözden kaçırılarak popülist olarak isimlendirildi. Dolayısıyla bu çalışma, literatürdeki bu kargaşayı gözler önüne sererken, aynı zamanda popülizm ve halkçılık arasına Atatürk’ün düşünce dünyası ve halkçılık pratiklerini ortaya koyarak literatüre katkı sunmaya amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Popülizm, Halkçılık, Kemalizm, Narodnizm, Solidarizm

¹Öğretim Görevlisi Dr., Işık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri, onuralp.yilmaz91@gmail.com , ORCID No: 0000-0001-6158-7165

Makale gönderim tarihi: 2 Mart 2022

Makale kabul tarihi: 5 Mayıs 2022

A DEBATE ON ATATÜRK'S POPULISM PRINCIPLE: POPULISM OR PEOPLEISM?

Abstract

This feature of populism that is a concept on which no consensus has been reached in the literature, causes to the conclusion that all political ideas calling for the public are framed as populism. This eliminates the differences between populism, which is inclusive as well as exclusionary, claiming to be "the only representative of the people" and "to be the people themselves", and *peopleists (halkçılar)*, who desire a transformation in favor of the people and put the interests of the people at the center of their politics. In addition, although two words can be coded separately in the comfort of Turkish, the difference between the two concepts disappears when the translation problems created by naming the two words in the same way in English are added. Those who took their share of this turmoil in Turkey were the *peopleists (halkçılar)* who appeared after the Second Constitutional Monarchy and developed their ideas with the Republic. Even though there were many institutional, conceptual, instrumental and purpose-oriented differences between them and the populists, the Ottoman-Turkish *peopleists (halkçılar)* were named as populists by overlooking these distinctions. Therefore, while this study reveals this confusion in the literature, it also aims to contribute to the literature by revealing Atatürk's world of thought and populism practices between populism and peopleism (*halçılık*).

Keywords: Populism, Peopleism (*Halkçılık*), Kemalizm, Narodnism, Solidarism

Giriş

Rus Narodnizmi, 19. yüzyıl Rusya'sında sosyalist hareketin, köylüler arasında örgütlenme faaliyetlerine girişerek kitlelerin edilebildiğinden etkene dönüştürülebileceğine ve bu kitlesel destekle birlikte de Çarlık Rejiminin despotik yapısının bertaraf edilebileceğine inanan parçasıdır. Ekseriyetle bir tarım toplumu niteliği taşıyan Rusya'da bunun sonucu olarak nüfusun ekseriyeti de köylüydü. Dolayısıyla nüfusun çoğuna hitap eden bu akım, Rusçasıyla *narodnichestvo*, İngilizcesiyle *populism* ve Türkçesiyle

de Rus halkçılığı ya da Rus Narodnizmi olarak isimlendirildi (Britannica, 2014). Narodnik Hareket 1860'larda ortaya çıkmasına rağmen, özellikle köylüleri serflikten kurtarmasına karşın toprağın yeniden dağıtımında toprak sahiplerini pozitif olarak kayırması dolayısıyla beklenen kadar ilerici bir seviyeye işaret edemeyen 1861 tarihli toprak reformunun ardından, 1870'li yıllarla beraber daha büyük bir ivme kazandı (Walicki, 2020: 287-288).

Lenin'in ifadesiyle Narodnizm, komüne dayanan köylülüğü kapitalizme yeğleyen, hatta yeğlemekle kalmayıp Rus ekonomik sistemini ve köylülüğünü idealize eden bir akımdır (Lenin, 1972: 513). Kapitalizmin gelişmesinin aşamalarından biri olarak görülen serflikin kaldırılmasının Batı'da olduğunun aksine, daha demokratik bir ideale hizmet etmediğini idrak eden Narodnikler, bunun ardından önceliklerini mutlak suretle kapitalizmin daha çok gelişmesini engellemek olarak belirlemişlerdi (Walicki, 2020: 343-344). Bunu köy komünüyle ikame etmeye çalışan Narodnikler, Lenin tarafından iktisadi sahada romantik, küçük burjuva ve geçmişe duydukları özlem dolayısıyla da gerici olarak kodlanmışlardır (Lenin, 1972: 217). Narodniklerin köy komününün kapitalizmi bertaraf edeceği ve sosyalizme temel teşkil edeceği fikrine Marx'ın toprak tasarruf düzenine dayalı her rejimin kapitalizmin pençesine düşeceği fikriyle karşı çıkan Lenin, Rusya'nın köylerindeki ortak mülkiyet rejimine karşı kapitalizmin geliştiğini ifade etti (Avcıoğlu, 1969: 21). Bu tartışmada görüldüğü gibi, aslında Rus Narodniklerini idealize ettikleri "arı" halk değil, kapitalizm öncesi (*pre-kapitalist*) bir toprak rejimi ve üretim biçimi niteliği taşıyan köy komünüydü. Bunu yapmak için de aydınlar tarafından mobilize edilen köylü topluluklarına dayanmayı tercih ettiler.

Özellikle Rus Narodnizmi'nin İngilizceden çevirisinin de "Rus halkçılığı" ya da "Rus popülizmi" şeklinde yapılması, halkçılık ve güncel tartışmalara konu olan popülizmin güncel Türkçe yazında sıklıkla karıştırılması ve aralarında bir süreklilik bağı kurulmasına neden olmaktadır (Toprak, 2013). Aslında henüz literatürde, popülizmin ne olduğuna dair bir uzlaşma da yoktur. Bu kavramın kendisi, Mudde ve Kaltwasser'in ifadeleriyle, "özünde tartışmalı"dır. Yine onların ifadeleriyle bu kavram, Latin Amerika'da solcu, Avrupa'da aşırı sağcı ve ABD'deyse her kanadı da temsil eden liderler ile hareketleri tanımlamak için kullanılır. Öyle ki bu terim, her politikacının rakibini suçlamak için kullandığı bir "savaş terimi"ne dönüşmüştür (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 11-

12). Popülizmle ilgili uzlaşmazlıklar, onun hangi üst kavrama ait olduğu noktasında da cereyan eder. Başka bir ifadeyle, onun bir ideoloji mi yoksa bir politik strateji mi olduğuyla ilgili de bir tartışma vardır. Mouffe (2009: 23) ilkini reddedip ikincisini kabul ederlerken, Mudde (2004: 543) gibi yazarlar ise popülizmin toplumu “yozlaşmış elitler” (*the corrupt elites*) ile “ari halk” (*pure people*) biçiminde ikili antagonist kampa bölen zayıf merkezli (*thin-centered*) bir ideoloji olduğunu söyler.

Ancak bu iki temel görüşün ya da popülist yazının üzerinde uzlaştıkları olgu, popülizmin toplumda yarattığı iki karşıt gruba dayanan yarılmadır. “Ari halk” ile “yozlaşmış elitler” arasında yaratılan bu yarıma; siyasal, sosyo-ekonomik ve milliyete dayalı olabilir (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 21). Mutlak bir biçimde “yozlaşmış” ve halkın aleyhine fiillerde bulunan homojen bir elitler grubunu karşısına alarak halkın saflığı ve temizliğini vurgulamasından kaynaklı olarak da popülizmin temelini ahlaki bir noktaya dayandığı da bir diğer uzlaşma sahasıdır (Müller, 2020: 36; Mudde ve Kaltwasser, 2019: 23; Rodriguez-Garavito ve Gomez, 2018: 20). Başka bir ifadeyle popülizm literatüründeki bir diğer uzlaşma da ikisi de muğlak tanımlar olan “halk” ve “elitler” arasında yaratılan antagonizmde her şeye “halk” adına itiraz ettiğini söyleyen popülistlerin meşruiyetlerini bu şekilde ahlakçı bir açıdan sağladıklarıdır. Dolayısıyla bu makalenin amacı, popülizm ile halkçılık arasındaki farklılıklar ve benzerliklere vurgu yaparak bu iki kavram arasında bir ayrıma gitmektir. Bu doğrultuda önce bu iki kavram mukayeseli bir perspektifle ele alındıktan sonra, Atatürk’ün² halkçılığının kaynakları ve bu iki kavramdan hangisine yakın olduğu dönemin söylemi ve eylemleri üzerinden tartışılacaktır³.

² Mustafa Kemal Paşa her ne kadar bu soyadını 1934 Soyadı Kanunu’ndan sonra alsada bu çalışmada O’nun ilkeleri üzerinden bir tartışma yürütüldüğü için “Atatürk’ün Halkçılık ilkesi” ifadesi kullanılmıştır. Bunun nedeni, O’nun ilkelerinin literatüre “Atatürk ilkeleri” olarak geçmesidir.

³ İncelememiz halkçılığın kavramsal analizi ve gelişme yönünü içerecek ve dipnotlar aracılığıyla Türkiye’de konuya hasredilmiş bir kitap örneğinde (Zafer Toprak, Türkiye’de Popülizm (1908-1923) diyalog kurulacaktır. Makalenin yayım sürecinde Zafer Toprak, 20 Mayıs 2022 tarihli IX. Tarih yazımı Çalıştayı’nda “Tarihçilik Eğitimi Evrensel ve Beceri Odaklı Düşünmek” başlıklı açılış konferansında (10:00-10:45), “Türkiye’de Popülizm (1908-1923)” kitabının başlığında daha evrensel bir kavram olduğu düşüncesinden hareketle halkçılık yerine popülizm tabirini tercih ettiğini ve bu tercihin hatalı olduğunu ifade etmiştir ki bu makalenin çıkış noktası esasında popülizm kavramına yönelik geliştirdiğim itirazdı. Toprak’ın video konferansı

1. Kavramların Birbirleriyle Bağlantılarına Tarihsel Bir Bakış: Halkçılık, Popülizm, Milliyetçilik ve Modernite

İlk olarak, yukarıda anlatılan Narodnikler örneğinde görüldüğü gibi halkçılık iddiasındaki akımların ortaklaşan özelliklerinin halk lehine bir dönüşüm yaratmak olduğu ifade edilebilir. Her ne kadar Narodnikler pre-modern bir arayış içinde olsalar da özellikle Türkiye’de II. Meşrutiyet’le başlayan dönemle birlikte bir yurttaşlık tanımı ortaya çıkarma ve dolayısıyla modern devletin alametifarikası olan kişiler-üstü kurumsallığa dayanan bir yapı kurma amacı vardır (Strayer, 2020: 7). Buna karşın popülistler ise varolan kurumsal altyapıyı “halkın gerçek temsilcisi”, hatta “halkın bizzatıhi kendisi” olma gibi iddialarla ortadan kaldırma ve iktidarı şahsileştirme arayışı içindedirler (Zakaria, 2016).

Buradaki temel ayırım, erken modern dönem ulus anlayışıyla modern dönem arasındaki ulus tanımı arasında düğümlenmektedir. Erken dönemde, devlet ve kilise birliğinin dağılıp sürecinde ulus, hükümdar ve soylular toplamından fazlasını ifade etmiyordu. E. H. Carr’ın ifadesiyle bu dönemde ulus, “hükümdarın kişiliğinde” zuhur etmekteydi (Carr, 2015: s. 13). Nitekim Carr’a göre, iç siyasi boyutu ulusun hükümdarın kişiliğinde tezahürü olan erken modern dönemin uluslararası siyaset boyutu ise uluslararası antlaşmalar ya da savaş kararı gibi ulusun tümünü ilgilendiren kararların hükümdarın iradesine bağlı olmasıydı (2015: s. 13-19). Ona göre bu ilk dönem milliyetçilik çağı, 1803-1815 Napolyon Savaşlarına kadar devam etti. Napolyon Savaşlarıyla beraber başlayan dönemin milliyetçilik anlayışının enternasyonal boyutu, ulus-devletlerin ortaya çıkıp uluslararası siyasetin kişiler arası ahidlere dayanmayıp, ulus-devletler arası bir nitelik kazanmasıyla, iç siyasi boyutu da yerli sermayenin güçlenmesi ile ulus-devletin ortaya çıkmasıdır.

Burada ideolojilerin temel bir karakteristik özelliğinden bahsetmek gerekmektedir: Onlar, modernitenin kurgu hikayesinin bir kurgudan ibaret olduğunu unutturacak manipülatif araçlar vasıtasıyla onu toplumsallaştıracak ve siyasallaştıracak bir işleve sahiplerdir. Bu işlev, hem moderniteye hem de onun sonucu olan ideolojilerin kendisine meşruiyet sağlamasına olanak verir. Milliyetçilik, modernite anlatısında önemli bir aşamayı temsil eden

için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=m2DAQUw83do>; “Türkiye’de Popülizm (1908-1923)” kitabına dair açıklamaları ise videonun 22:56-24:30 dakikaları arasında yer almaktadır.

ve aslında başlı başına bir inşa süreci olan ulus-devlete ideolojik sembol ve araçlarıyla meşruiyet sağladı. Dolayısıyla Batı’da milliyetçiliğin yükselişi ve ulus-devletlerinin doğuşu arasındaki ilişki bir tesadüf değil, bir simbiyotik ilişkiyi temsil eder. Alternatif bir ifadeyle, bu simbiyotik ilişki, modernite sürecinin doğal bir süreçmiş gibi gösterilmesinin meşruiyet aracıdır (Karakaş, 2006: 57).

Milliyetçilik, farklı zamanlarda meşruiyet kaygısıyla farklı araçlar da kullandı. Balibar (1991: 62) bu araçları; yurttaşlık, yurtseverlik, halkçılık, etnisizm, etnosantrizm, zenofobi, şovenizm, emperyalizm ve jingoizm şeklinde sıralar. Dolayısıyla bu noktada halkçılık ve güncel popülizm tartışmaları arasında bir temel fark göze çarpar. Her ne kadar ikisi de eklemlenmeci bir nitelikte olsa da halçılık, Kemalizm ve Narodnizm gibi farklı kaynaklardan beslenen diğer ideolojilerin kendilerine meşruiyet sağlamasının bir aracıken, popülizm ise ortaya çıktığı ülke ve kültürel iklime bağlı olarak diğer ideolojilerden ve o ideolojilerin sembollerinden kendisine meşruiyet sağlar. Başka bir beyanla, ilkinde halçılık, diğer ideolojilerin aracıken, ikincisinde ise diğer ideolojiler popülizmin ve popülist liderlerin bir aracıdır.

Örneğin 1970’lerde Friedman’ın liderliğindeki Şikago Okulu’nun neoliberal projesi için adeta bir laboratuvar olarak kullandığı Şili’de, neoliberalizmin olumsuz etkileri dolayısıyla 1990’ların sonundan itibaren Hugo Chavez, Evo Morales ve Rafael Correa gibi liderler aracılığıyla bir popülist dalga başladı. Bu dalga, beklenebileceği gibi anti-emperyalizm temelinde şekillendi ve sosyalist bir içerik taşıdı. Sistemik olarak dışlanan “saf, temiz, ezilmiş ve ari halk”ın taleplerinin siyasallaştırıldığı ve eşitsizliğin sebebi olarak iktidardaki “yozlaşmış elitler”in teşhir edildiği bu örnekte popülizm, yerel dinamiklerden kaynaklı olarak sosyalist siyasete eklemlendi (Torre, 2010). Bunun yanında Avrupa’da da farklı popülizm suretlerini görmek mümkündür. 1990’lı yıllarla beraber başlayan küreselleşmenin vadettiği pozitif dönüşümü gerçekleştirmemesi, Avrupa Birliği’nin (AB) uluslarüstü (*supranational*) bağlayıcılığı ve göç gibi olgulara tepki olarak ortaya çıkan popülist dalga farklı ülkelerde farklı suretlerle belirdi. Örneğin Fransa’da AB şüpheciliği (*Eurocepticism*) ve yoksulluğu göçmenlere ciro eden şovenist bir tutum gibi özelliklerle Fransa’daki Marie Le Pen liderliğindeki Ulusal Cephe (*Rassemblement National*) örneğinde somutlaşan sağ popülizmin yanında (Cas Mudde, 2007), iktisadi krizlerin ardından ortaya çıkan

Syriza gibi sol popülist örnekler de vardır. Bunların ortak özellikleri, farklı kapsayıcılık ve dışlayıcılıklara dayanarak ve yine farklı vaatler, politikaların yanında farklı ideolojilerle ortaya çıkmalarına rağmen, “elit teşhiri”ne dayanıp sınırları belirsiz olan “halk”larına refah talep etmektir (Stavrakis & Katsambekis, 2014).

Ayrıca milliyetçilik hususunun halkçılıkla olan bağlantısını ortaya koyarak bunu popülizmden ayırtırmak için tarihsel olarak da bir ayrıma gitmek mümkündür. Carr’ın ifadesiyle milliyetçilik, 19. yüzyıldan itibaren “demokratik ve halka dönük” bir niteliğe büründü. Oy kullanma hakkı her ne kadar başlarda mülkiyet ya da cinsiyet endekli bir biçimde tanınsa da, milliyetçiliğin simbiyoz içinde olduğu ulus-devlet günden güne genel oya doğru ilerleyerek demokratikleşti. Bunun sonucundaysa 19. yüzyıldan itibaren bireycilik, demokratikleşme ve iktisadi liberalleşme birbirlerinin doğal sonucu olarak algılandı. Başka bir ifadeyle, burjuva demokratik devleti doğdu. Bu da önce bireyler ve sonra da uluslararası bir çıkar birlikteliğine ve dolayısıyla bir uluslararası dayanışma fikrine olan inancı arttırdı. Uluslararası arenada barışın böyle sağlanabileceği fikri güçlendi (Carr, 2015: 20-23).⁴

Türkiye’de ise bu tarz bir anlayışın özellikle Cumhuriyet sonrasında tezahür ettiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar Türkiye’de Türkçülük politikası Balkan Savaşlarından sonra İttihatçı kadroların temel politikası hâline gelse de bu yıllarda bu düşünce Pan-Türkizm’le iç içe geçmiş bir nitelik gösterdi.

⁴ Tarih lineer olarak akmadığı için bu inanç geç modernleşen Türkiye’ye, yukarıda da görüldüğü gibi Atatürk’le beraber geldi. Ama elbette bunun temelleri II. Meşrutiyet’le birlikte ortaya çıkmaya başladı. Dolayısıyla tıpkı Alman modernleşmesinde olduğu gibi sömürgecilik ve İngiltere ile Fransa’nın finansal hegemonyası dolayısıyla ancak bir “Millî İktisat Modeli” ile bu etkinin kırılıp, halkın refaha kavuşturabileceğine inanıldı. Dolayısıyla Fransız Devrimi’nin özellikle 19. yüzyıldan sonra Osmanlı’ya yansımaları da popülist argümanlar arasına yerleştiren Toprak’ın bu düşüncesine göre (Toprak, 2013: 62-76) ve (Toprak, 2013: 304-308), tarih boyunca kitleler lehine iktisadi, siyasal ve sosyal dönüşüm yapan her lider popülist kategorisine girer. Ancak, Türkiye’deki “Millî İktisat”tan Devletçiliğe uzanan sürecin amacı, toplumu refaha kavuşturmakken, popülistlerin amacı kişisel güç ve refahlarını korumak için toplumu iki parçaya bölerek manipüle etmektir. Özellikle toplumdaki mağdur grupları bu stratejilerinin merkezine koyan popülistlerin aksine, aşağıda da görüleceği gibi Kemalist halkçılık, iyi ya da kötü tüm toplumu aynı kaderi yaşayacaklarına ikna etme çabası içindedir ve halkçılık tanımı meslekler ve “toplumsal ahenk” kavramı üzerinden tüm toplumu kapsar.

Dolayısıyla bu yıllarda Türk milliyetçiliğinin içeriği saldırgan bir nitelik taşıdı (Landau, 1981: 72). Ancak Cumhuriyet’le beraber bu milliyetçilik anlayışı tıpkı 19. yüzyıl Avrupa’sında olduğu gibi barışçı bir nitelik kazandı. Nutuk’ta ifade ettiği üzere Atatürk, İslam birliğini de Turan birliğini de irrasyonel bulduğunu ifade ederken, Türkiye’nin izlediği siyaseti de ülke sınırlarının güvenliği ve içindeki vatandaşlarının mutluluğuyla sınırlayan “ulusal siyasa” olarak açıklar (Atatürk, 2007: 861): “Değişik ulusları ortak ve genel bir ad altında toplamak ve bu değişik ulus topluluklarını eşit haklar ve koşullar altında bulundurarak güçlü bir devlet kurmak, parlak ve çekici bir siyasal görüştür. Ama, aldatıcıdır. Dahası, hiçbir sınır tanımayarak dünyada mevcut bütün Türkleri dahi bir devlet halinde birleştirmek, ulaşılamayacak bir amaçtır. Bu, yüzyılların ve yüzyıllarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylar ile ortaya koyduğu bir gerçektir. İslamcılık ve Turancılık siyasasının başarı kazandığına ve dünyayı uygulama alanı yapabildiğine tarihte rastlanmamaktadır. Soy ayrımı gözetmeksizin, bütün insanlığı kapsayan tek bir dünya devleti kurma hırslarının sonuçları da tarihte yazılıdır (...)Bizim açık ve uygulanabilirlik gördüğümüz siyasal yöntem, “ulusal siyasadır” (...)”

Atatürk, milliyetçiliğinin barışçı yanını şu sözlerle ifade ederken, anlayışının dostane ve agresiflikten uzak olduğunu vurguladı: bize milliyetçi derler. Fakat biz öyle milliyetçileriz ki, bizimle işbirliği eden bütün milletlere hürmet ve riayet ederiz. Onların bütün milliyetlerinin gereklerini tanırız. Bizim milliyetçiliğimiz, herhalde bencil ve gururlu bir milliyetçilik değildir (Atatürk, 1997: 98). Ayrıca Atatürk, milliyetçiliğin dünyaya barış getireceğiyle ilgili iyimser anlayışı 20. yüzyıla şu sözleriyle taşımıştır: “Sömürgecilik ve yayılmacılık yeryüzünden yok olacak ve yerlerine, uluslar arasında hiçbir renk, din soy farkı gözetmeyen yeni bir uyum ve işbirliği çağı egemen olacaktır.” (Kışlalı, 2001: 45) Türkiye’de bu barışçı milliyetçilik anlayışının geç bir biçimde, ancak Atatürk’le beraber ortaya çıkmasının nedeni, Türkiye’nin geç modernleşmiş ve dolayısıyla geç uluslaşmış bir ülke olmasından kaynaklıdır. Çünkü, Kışlalı’nın da ifade ettiği gibi Türkiye gibi geç modernleşen ülkelerde modernleşmeciler bazı aşamaları es geçerek bir açığı kapatma sürecine girişirler (Kışlalı, 2001: 58).

Ek olarak, Atatürk’ün ulus yaratmakla ilgili fikrinin J.J. Rousseau’dan etkilendiğini belirtmek mümkündür. Bu vurgunun önemi, bu anlayışın Atatürk’ün halkçılık anlayışını da etkilemiş olmasından kaynaklıdır. Rousseau, çok nadiren de görülse

devrimlerin, negatif etkisi olan gelenekler ve kör inançları yıkıp, ulusu ölümden kurtaracağını söyler. Ona göre, bu yüzden ulusa hakların vakti gelmeden iade edilmemesi gerekir. Bu vaktin gelmesi için de ilk aşama halkı “uluslaştırmak”tır. Aksi takdirde yıkımın kaçınılmaz olacağını vurgulayan Roussau, devrim gibi olayların yalnızca nadiren ortaya çıkmadığını, aynı zamanda bir ulusun başına da iki kez gelmediğini belirtir. “Barbar” ulusların medeniyet ve özgürlüğe doğru hak kazanımı yoluyla ulaşabileceğini ifade eden Roussau, ancak özgürleştikten sonra uygarlık kaybedilirse bir daha geri dönüşün olmayacağını söyler ve uyarır: “Ey özgür uluslar! Şu özdeyişi aklınızdan çıkarmayın: Özgürlük elde edilebilir ama, kaybedildi mi, bir daha ele geçirilemez artık (Rousseau, 2020: 41-42).”

Rousseau, antropofomist bir yaklaşımla, ulusların da tıpkı insanlar gibi bir olgunluk çağları olduğunu ve bu dönem gelmeden evvel onlara haklarının teslim edilmesi durumunda tüm çabaların mahvolabileceğini ifade eder (Rousseau, 2020: 42). Ona göre, her ne kadar halkın bozulması imkansızsa da halk çoğu zaman kandırılabilir ya da manipüle edilebilir. Bu durumda da halk, büyük hatalar yapmaya eğilimlidir (Rousseau, 2020: 26).

1. Atatürk'ün Halkçılık Anlayışının Kaynakları

İşte Roussau'nun bu düşünceleri Atatürk'ün halkçılık anlayışını doğrudan etkiledi. Atatürk'ün vardığı sonuç, reformların “yukarıdan aşağıya” yapılması gerekliliği olmuştur. Heper'in Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nden aktardığı üzere, Atatürk şöyle demiştir: “Halk eğitilmemiş olduğundan her türden istenmeyen amaç uğruna kolayca kandırılabilirdi.” (Heper, 2015: 94)⁵

⁵ Atatürk'ün bu sözünden hareketle onun Rousseaucu bir etkiyle ortaya koyduğu halkçılığının ve devrim metodu olarak seçtiği “yukarıdan aşağıya” yöntemin de popülizmle bir farkını daha ortaya koymayı zorunlu kılar. Bu da, popülistlerin ikiye böldükleri halk arasında bir karşıtlık yaratmalarındır. Daha açık bir ifadeyle popülizmde karşıtlık halk ve halk arasındadır. Dolayısıyla karşıt iki grup arasında bir asimetri yoktur. Ancak Cumhuriyet'in halkçılık anlayışında bir karşıtlık varsa bu edilgen halk (yönetilen) ve etken rical (yönetenler) arasındadır. Bu yüzden Cumhuriyet döneminde bir ikilik varsa bu ikilik bir asimetriye dayanmaktadır ve geç aydınlanan ülkenin erken aydınlananları tarafından edilgen kitlenin toplum hâline getirilme çabasında somutlaşmaktadır.

Heper, Atatürk'ün bu anlayışını, “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” ilkesiyle bağdaşır bağdaşmadığını tartışır. Heper'e göre, bu sözle Atatürk, egemenliğin kime ait olduğunu değil, kime ait olmadığını söyler.⁶ Yani Atatürk, artık egemenliğin tek bir kişiye, zümreye ait olamayacağını bu sözle belirtir. Çünkü Atatürk'e göre, egemenliğin bir kişi veya zümreye ait olduğu durumlarda, egemenlik şahsi çıkarlar uğruna kullanılabilirdi. Heper'e göre, buradan hareketle, egemenliği halka vermenin en doğru karar olacağına inanan Atatürk, bunun ancak kolektif şuuru istenen düzeye ulaşınca mümkün olacağına inanmaktaydı (Heper, 2015: 95).⁷ Ona göre, bu süre zarfında egemenlik halka bırakılmamalıdır. Çünkü, Rousseau'nun da dediği gibi, bu yapılan her şeyin

⁶ Toprak (2013: 183-184), Balkan Savaşı sonrasında “Halka Doğru gitme” anlayışının “Türk popülizmi”nin temellerini oluşturduğunu ifade eder. Toprak, onlara göre devletin kuvvetinin halk olduğunu söyleyerek bu bağlantıyı kurar. Ancak bu çalışmada detaylı biçimde tartışıldığı gibi popülizmin halk içindeki çatışmaya dayandırılması, yoksa bile “anti-elit” bir söylemle bu çatışmanın yaratılması gerekir. Ancak yukarıda da görüldüğü gibi, II. Meşrutiyet ve sonrasında Kemalist kadroların halkçılık anlayışı, aslında peyderpey de olsa gücün kaynağının değişmesi ve beşerleşmesidir. Nitekim Toprak da 2020'de yaptığı yeni bir çalışmada, bu kez “popülizm” ve “halkçılık” kavramlarını birbirinin yerine kullanmamış, yalnızca “halkçılık” kavramını tercih etmiştir. O, bu çalışmada Meşrutiyet yıllarındaki “halk” sözcüğünün eşanlamlısının “toplum” olduğunu söylerken, “halkçılık”ın ise bireyler arasında eşitliği öngördüğü ve bireylerarası hiyerarşiyi reddettiği için Batı'daki “demokrasi” kavramına denk düşüğünü belirtir (Toprak, 2020: 130-133).

⁷ Bu anlayış, Toprak'ın da belirttiği farklı bir demokrasi anlayışıydı. Demokrasinin yaşayabilmesi için hiç değilse asgari düzeyde okuryazarlık ve kırsal kesimin geleneksel bağlarından sıyrılarak nispeten de olsa dışa açılması gerekiyordu (Toprak, 2013: 385). Dolayısıyla bu durum, Toprak'ın Kemalist halkçılığı popülist gören iddialarının tam karşısında konumlanmaktadır. Çünkü Gökalp'in varisi olan Kemalist halkçılık, eğer Toprak'ın iddia ettiği gibi popülist olsaydı, ilk anda oy kullanma hakkını tanıyarak ve “toplumu dışarıya açmak” gibi bir iddiası da olmazdı. Halkın mevcut durumunu idealize eder ve bu yolla onları “yozlaşmış” karşıtlarına karşı mobilize ederdi. Kemalist halkçılıkta kitle mobilizasyonunun aksine kitle pasifizasyonu vardır. Yine Toprak (2013: 92), Halk ve ulusun birbirine bağımlı kavramlar olduğunu düşünen ve bu yüzden halkı aydınlatma güdüsüyle hareket eden Osmanlı-Türk aydınlarını “popülist” olarak adlandırır. Ancak eğer Osmanlı-Türk aydınlarının “halkçılık”ları, Toprak'ın iddia ettiği gibi “popülizmin” izdüşümü olsaydı onların “halkı aydınlatma” ya da “medeniyet götürme projeleri” olmazdı. Aksine onlar, halkın mevcut durumunu “saf”, “arı”, “en iyisi” ve “ideal” olarak gördüklerini ifade ederlerdi.

mahvolması anlamına gelebilirdi.⁸ Ayrıca Reyhan ve çizgisindeki yazarlar, 21. yüzyıldan örnekler vererek liberalizmi halkçılığa yeğleyen bir demokrasi anlayışının emperyalist güçlerin emperyalist projelerinin meşrulaştırma aracı hâline geldiğini de iddia ederler (Reyhan, 2021: 112). Bu yorum, Friedrich List'in 19. yüzyılda iktisadi sahadaki liberalizmin dünyanın egemen güçlerine hizmet etmekten başka bir işlev görmediğini ve liberalizmi “yegane bilimsel” olarak göstermenin de bunun meşruiyet dayanağı olduğuyula ilgili düşüncesinin siyasete ve 21. yüzyıla adapte edilmiş hâlidir denebilir. Ayrıca Reyhan, Atatürk'ün demokrasi ve Cumhuriyet anlayışını Philip Pettit üzerinden meşrulaştırır. Buna göre Atatürk, tıpkı Pettit'in Cumhuriyetçilere biçtiği rol gibi, yurttaşlık haklarının tüm halka tanınması, özgürlük fikrini kabullenmek ve yurttaşlara kabul ettirmek, kişilerin başkalarının tahakkümü altına girmesini engelleyecek kabiliyete ulaşmalarını sağlamak ve yurttaşların devleti denetleyebilecek yasal hakları bulunmasının önünü açmak için çaba sarfetmişti (Reyhan, 2021: 147). Dolayısıyla tüm bu çabalarından kaynaklı olarak Atatürk, kurucu irade olarak yaptıkları ve varmak istediği menzil açısından demokrat kabul edilebilir.

Bu durumda, milliyetçilik varken ayrıca bir halkçılık ilkesine neden ihtiyaç duyulduğu tartışılmalıdır. Osmanlı'dan itibaren halkçılığın iki temel kaynağı vardı. Bunlardan ilki, yukarıda açıklanan Narodnizm iken, diğeri de Ziya Gökalp'i etkisi altına alan Fransız *solidarizmidir* (dayanışmacılık-tesanütçülük). İttihat ve Terakki'nin bir milli burjuva yaratma politikaları ve savaşın etkisiyle hayat koşulları kötüleşen kesimlerin artışı *solidarizmi* gündeme getirdi. Mardin'in önde gelen *solidarist*lerden olan Leon Bourgeois'ten esinle tarif ettiği üzere *solidrazim*, liberal bireycilik ve Marksist kolektivizm arasında bir uzlaşma ya da ortayol arayışı

⁸ Atatürk'ün Rousseau'vari bu düşüncesine karşın Toprak, 20. yüzyılla beraber bütün çevre ülkelerde popülizmin yayıldığı önkabulüyle ve özellikle Crawford B. MacPherson'un bağımsızlıklarını geç elde eden ülkelerin Rousseaucu bir anlayışa ve “popülizme” yöneldikleri iddiasından hareket eder (Toprak, 2013: 31). Her ne kadar kaynak gösterilmediği için MacPherson'un hangi eserinde bu ifadeyi kullandığı bulunamamış olsa da Rousseaucu anlayış popülist değil, hatta popülizmin zıt biçimde jakobenisttir. Dolayısıyla Toprak, hem yukarıdaki önkabulle hareket edilmesi hem de bu önkabulün sonucunda Rousseau'nun nevi şahsına münhasır egemenlik anlayışıyla popülizm arasında bir süreklilik kurar. Ancak Rousseau ve ondan esinle Atatürk'ün “halkçılık” anlayışları, yukarıda açıklandığı gibi, popülizmden fazlasıyla ayrışır.

olarak doğdu (Mardin, 2008: 249). Kahraman'a göreyse *solidarizm* Gökalp'in diğer pek çok tamamlayıcı kavramı gibi Türklük temeline oturan bir ulus-devlet yaratma kaygısının bir ürünüdür. Bu yüzden bu kavramın temeline bireyi oturtan liberal bir iddiası yoktur. Aksine bu kavram, bireyciliği ortadan kaldıracak şekilde tasarlandı. Başka bir ifadeyle *solidarizm*, toplumda bir çimento işevi gören İslam'ın modernleşmeyle birlikte kamusal rolünün azaltılmasının ardından bu boşluğu doldurmak için kullanılmış bir araçtır (Kahraman, 2012: 265).⁹

Kazancıgil de benzer biçimde *solidarizmin* tıpkı pozitivism ve 19. yüzyılın bilimci düşüncesi gibi Kemalizmtelemine yer aldığını ifade eder. Buna göre Kemalist *solidarizm*, şeriat ilkeleri temeline bir “*İslam Weltanschauung*”’u (İslam İdeolojisi) milliyetçilik ve laiklikliğe dayanan bir Türk toplumu yaratarak ikame etmeye çalıştı (Kazancıgil, 1982: 64). Parla'ya göreyse Gökalp'in *solidarist* düşüncesi bir Batı taklitçiliğinden ibaret değildir. Başka bir beyanla Gökalp, Batı *solidarizmi*yle yerel kültürün tüm öğelerini harmanlama arayışına girmedir. O, Türk kültürü ve İslam'ın ahlakçı tasavvufun komunalizmiyle Batı'nın korporatist *solidarizminin* ortaklaşan yanları arasında bir harmoni arar.¹⁰ Bunların keşişim

⁹ Toprak (2013: 386), her ne kadar “Solidarizm son kertede ulusal birlik demektir, ötekilere karşı bir direnç odağıdır” dese de popülizmde *solidarizmin* değil antagonizmin var olduğunu ve onun ötekisinin de toplum içinde olduğunu görmezden gelir. Gökalp'ten miras Kemalist *solidarizmin* ötekisi popülizmden değil, milliyetçilikten gelir. Dolayısıyla öteki, halkın ikiye bölünmüş halkın iki parçasından biri değil, kendisine husumet besleyen ya da iktisadi ve siyasi olarak sömüren devletlerdir.

¹⁰ Toprak'ın “Başkasını gözeterek (...) yapılan her eylem”i “ahlaklı” görmesinden kaynaklı olarak Gökalp ve Kemalist dönemin *solidarist* halkçılığını da popülist görmesi sonucunu doğurur (Toprak, 2013: 311). Elbette popülizmin temel bileşenlerinden biri de “ahlaki üstünlük” iddiasıdır. Ancak bu popülizmdeki bu ahlak anlayışı “elit teşhiri” gibi içeriği tam belli olmayan bir “elit karşıtlığı”na dayanır. Ancak Türkiye örneğinde tam tersine İslami ahlaka alternatif bir dünyevi ahlak ortaya koyabilme ya da bir ulus yaratma tartışmalarının kendisi bir elit uğraşı olarak ortaya çıktı. Bu uğraşın amacı, topluma bir arada yaşama nedeni verme dürtüsüdür. Popülizm ise başlı başına bu duyguyu zedeler. Çünkü popülizm, varlığını yarattığı ikilik üzerinden sürdürür. Ayrıca Gökalp'ten Atatürk'e uzanan ahlak kamusal olanı bireysel olana yeğleyen bu ahlak anlayışının bir diğer yönden daha popülizmle ilgisi bulunmamaktadır: Popülistler, kendilerine oy verenleri “halk”ın içine dahil edip, dolayısıyla “anti-elit” oldukları için doğası gereği “ahlaklı” sayarken, muhalifleri ise “elit”, dolayısıyla da “yozlaşmış” ve “ahlaksız olarak kodlarlar. Türkiye örneğindeyse meslek ve işbölümüne dayanan bu yeni ahlak

noktası ise bireyciliğin “trpülenmesi” ve bireyin tek başına değil de toplumla beraber ortak bir özne olmasıdır (Parla, 2009: 67). Dolayısıyla Gökalp, Batı'nın bireysel faydacı liberalizmi yerine toplumsal faydacı solidarizmi tercih eder. Onun Batı'dan ülkeye taşımaya çalıştığı değerler, pozitif bilimlerle kapitalist gelişmenin alemetifarikası olarak gördüğü sanayi ve teknolojiyle sınırlıydı (Parla, 2009: 76). Berkes ise parçalanmaya engel bir çimento işlevi görmekle beraber İslami dayanışmacılığın zamanla toplumda değişime karşı bir direnç yarattığını belirtir. Ona göre, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise Batı'nın maddi üstünlüğünün maneviyatla olan ilişkisini idrak eden Atatürk, Batı'nın her yönüyle bir bütün olduğu tezinden hareketle, Gökalp'in “harsi” (kültürel) kaygılarıyla çelişmek pahasına, gelişmeye engel olarak gördüğü hukuktan eğitime kadar tüm kültürel kodları da yenileriyle ikame etti (Berkes, 2012: 526). Dolayısıyla bunlardan biri de dünyevi bir solidarist anlayış ortaya koymak oldu.¹¹

anlayışı, bireyden toplum yaratmak için bir tutkal görevi görme amacındadır. Bireyleri işbölümü vasıtasıyla bir bütünü parçası olduklarına ikna etme arayışındır.

¹¹ Toprak, Gökalp'ten başlayarak Atatürk'e uzanan süreçte Türk kültürü ve tarihi üzerine yapılan çalışmaları da “öze yönelme” dolayısıyla popülist olarak görür (Toprak, 2013: 42). Burada her ne kadar Türklüğü övme ya da idealize etme olsa da burada popülizmde olduğu gibi bir “ari halk” vurgusu ya da Türklerin karşısında bir “yozlaşmışlar” grubu yoktur. Bu arayış, yaratılmaya çalışılan ulusa bir ortak tarih ve kültür anlayışı aşılama uğraşı bakımından da tüm ulusu kapsamayı dolayısıyla popülizmin kapsayıcılığının aksine dışlayıcıdır. Ayrıca bu anlayışın ortaya çıkmasının bir diğer nedeni de Batı'nın bütün kötülükleri, cehaleti ve geri kalmışlığı “Doğululuk” ile açıklayan oryantalist eğilimine karşı, Türklerin medeniyete yaptıkları katkıları ortaya kaygısıdır. Toprak (2013: 130-131), Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin'le başlayan dilde sadeleşme ve halkın kullandığı dile yakın bir yazın dili ortaya çıkararak aydın-halk arasındaki ikiliği giderme arayışını da halkı idealize etmek olarak anlar. Ancak, bu ikilik gerçekten vardır ve burada popülistlerin yaptığı gibi “halktan kopuk elitlerin dili” gibi bir diskurla “elitler” ve “halk” arasında bir ikili yaratma güdüsü yoktur. Aksine, gerçekten olan bu ayrılığı ortadan kaldırarak ortak bir dil ve kültür yaratma anlayışı vardır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu çabaların gerçekten halkla ortaklaşmaya çalışmanın bir ürünü olduğu belirtilebilir. Ulus-devlet kurma düşüncesiyle hareket edilirken, dilin altında olduğu yabancı etkilerden arındırılması ve halkın aydınların dilini anlayabileceği bir ortak dil yaratılmasının amaçlandığı vurgulanabilir.

Sonuçta Fransa’da kapitalizmin gelişmesine koşut olarak yaşanan yoksullaşma ve mülksüzleşme durumlarına tepki olarak doğan *solidarizm*, Osmanlı’da ise sermayenin sınırlı ellrde toplanmasına ve olası bir sınıf çatışmasına tepki olarak ortaya çıktı (Karakaş, 2008: 449). Halkçılığın da bir boyutu, pozitivizmden mülhem biçimde “toplumsal ahenk” fikrinden hareketle sınıf çatışmasının önüne geçme çabasıyken, bir diğer boyutu da yasa önünde tam eşitliğin yaratılması fikriydi. Son olarak, sosyal adaletçi ve özel sektörü dışlamayan kamucu bir düşünce de bunlara eşlik etmişti.¹² Buna göre, Fransız Devrimi’nin ardından her ne kadar egemenlik ulusun olduysa da bu “ulus” yalnızca varlıklı kişileri kapsayan bir tanımdı. Başka bir ifadeyle, egemenlik “ulus”un olmuş, fakat halkın olamamıştı. Ancak Atatürk’ün tasavvuruna göre egemenlik, peyderpey de olsa tüm ulusa devridilmeli ve ayrıcalıklı zümre ve sınıflar yaratılmamalıydı (Kışlalı, 2001: 48-49).

Atatürk, halka vermeyi planladığı bu yetkiye Saint Simon’dan esinle bir de sorumluluk ekleyerek denge kurmaya çalışır: “Mesleki içtimâî itibariyle dahi düşündüğümüz zaman, biz hayatını, istiklâlini kurtarmaya çalışan erbab-ı sâyiz, zavallı bir halkız! Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salâhiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı iktisap ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını sâyden muarra geçirmek isteyen insanların bizim heyet-i içtimaiyemiz içerisinde yeri yoktur, hakkı yoktur.” (Atatürk, 1997: 211)¹³

¹² Toprak da buna dikkat çekse de bunu popülizm çerçevesinde yorumlar. Lakin popülistlerin bu tür bir toplumsal kaygıları yoktur. Öncelikli dertleri iktidarlarını korumak ve güçlendirmektir. Verili bir durumda sosyal devlet bu amaçlarına hizmet ederse onu savunurken, verili durum değiştiğinde liberal söylem bu amaçlarına hizmet etmeye başlarsa onu da savunabilirler. Öyle ki dünyada popülizm, dünyada farklı ideolojik suretlerle ortaya çıkar.

¹³ Atatürk’ün Gökalp’ten esinle ortaya koyduğu bu görüşler de Toprak’a göre popülizmin bir parçasıdır. O, halka hitap etme ya da halk lehine dönüş yapma arzularının tamamını popülizmle kılıflandığı için, halkçıların bu ilkeleri gereği sınıfsal çatışmalara engel olmak için devleti yönetenlerin halk lehine adımlar atması gerektiği fikrini de popülizm olarak adlandırır (Toprak, 2013: 305). Ancak bu düşünce popülizm değil, olan bir çelişkiyi ortadan kaldırma kaygısıdır. Başka bir ifadeyle bu düşünce, popülizmin ikiliklerden beslenen çatışmacı yapısının tam karşısında konumlanarak olası bir sınıfsal ikiliği sisteme müdahale ederek ortadan kaldırmayı hedefler. Yani bir ikiliğin ortaya çıkması için değil, çıkmaması ve mevcut olanların da ortadan kaldırılması gayesinde.

Dolayısıyla O, toplumda sınıf ve ayrıcalık tanımaksızın Simon'vari bir söylemle yalnızca çalışan ve tembeller arasında bir ayrıma giderek ve ilkini ikincisine yeğler. Kili, O'nun halkçılığını şöyle açıklar: “Atatürkçü halkçılık, yönetimde, siyasette, kalkınmada, gelirlerin dağılımında, devlet ve ulus olanaklarının kullanılmasında halk yararının gözetilmesini amaçlar.” (Kışlalı, 2001: 53) Kahraman'a göreyse halkçılık, II. Meşrutiyet'ten beri anlam ve içerik açısından çeşitlilik taşıdı. Bu çeşitliliğin ideolojik skalası da genişti: Durkheimcı solidarizmden Marsizme. Ancak Mustafa Kemal'in Sevr Antlaşmasını takiben güç kazanması ve İslamcılığı iflasıyla beraber bu çeşitlilik ortadan kalkmaya başladı. Bu noktadan sonra halkçılık, günden güne “hakimiyet-i milliye” kavramıyla yakınlaştı. Ayrıca Kahraman, bu anlayışla beraber başlayan sürecin Halk Fırkası Nizamnamesi'nde sınıf siyasetinin reddedilmesiyle başka bir açıdan da Atatürk'ün sol ile arasına mesafe koymak ve halkın Bolşevizm korkularını ortadan kaldırmak amacı taşıdığını ifade eder (Kahraman, 2012: 36-37). Kahraman'ın bu sözleri doğrultusunda Atatürk'ün Bolşevizm'le arasına mesafe koyarken bunun yerine birbirinin tamamlayıcı iki ilkesi olarak halkçılık ve milliyetçiliği millet egemenliğiyle iç içe gördüğünü şöyle açıklar:

“Biz memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve bağımsızlığını kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi görüşlerimize tâbi bulunuyorduk ve kendi kuvvetimize dayanıyorduk. Hiçbir kimseden ders almadık, hiç kimsenin kandırıcı vaatlerine aldanarak işe girişmedik. Bizim görüşlerimiz, bizim ilkelerimiz cümlece malûmdur ki, bolşevik ilkeleri değildir ve bolşevik ilkelerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık. Bizim inanışımıza göre, milletimizin hayatının temini ve yükselmesi, kendi hazım kabiliyetiyle mütenasip olan görüşlerdir. Fakat esas itibarıyla tetkik olunursa bizim görüşlerimiz -ki halkçılıktır- kuvvetin, kudretin, egemenliğin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine şüphe yok ki bu, dünyanın en kuvvetli bir esası, bir ilkesidir.” (Atatürk, 1997: 97-98)

Tekeli, halkçılıkla ilgili tartışmada bir adım daha ileriye giderek, Cumhuriyet modernleşmesinin sanayileşmenin ve kapitalizmin yarattığı eşitsizlikle, Cumhuriyet'in yurttaşlar arasındaki eşitlik fikri arasında bir gerilim yarattığını ifade eder. Gücün meşru dayanağın halk olması ve kanun önünde eşitlik gibi halkçı atımlara karşı sosyal adaletsizliğin varlığının yukarıda da açıklanan halkçılıkla aşıldığını belirten Tekeli'ye göre, köy ve kent

arasındaki farklılıklar da köycülük akımını güçlendirerek aşılmaya çalışılır (Tekeli, 2017: 166-167). 1930'lardan sonra ivme kazanan köycülük akımında Rusya'dan Türkiye'ye gelen İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi Dış Türklerin etkisi yoğun olur. Bu isimler, Rusya'daki Narodnik akımdan ziyadesiyle etkilendir ve tıpkı Rusya gibi ağırlığı kırsalda yaşayan Türkiye'de de bu akımın güçlenmesine önayak olurlar (Karaömerlioğlu, 2006: 26-27). Ancak Karaömeroğlu'na göre, aslında Cumhuriyet döneminin aydınlarının Rus Narodnikleri'nin aksine hiçbir zaman köye gitmek gibi bir arayış, çaba ve pratikleri olmaz (2006: 133-134).¹⁴ Nitekim Tekeli de modernleşmenin başlı başına bir kent projesi olduğunu anımsatarak, köycülüğün dönemin İtalya modelinden etkilenmiş olabileceğini vurgular (Tekeli, 2017: 167). Aslında köycülüğe bu yönelişin amacı, yönetici kadroların solidarist yaklaşımında da görülen olası bir sosyal patlamanın önüne geçme ve sosyalizmi bertaraf etme düşüncesidir. Bu doğrultuda köylü köyde tutulurken, diğer yandan da onlar sınırlı, sosyal patlamalara sebep olmayacak bir modernite projesinin de parçası yapılmaya çalışılır. Atatürk, bunu şöyle ifade eder:

“Bu ülkenin asıl sahibi ve toplumumuzun temel unsuru köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar maarifin nurundan yoksun bırakılmıştır. Bu yüzden bizim izleyeceğimiz maarif siyasetinin temeli, önce var olan cehaleti ortadan kaldırmaktır (...) Bir taraftan cehaletle uğraşırken bir taraftan da memleket evladını, sosyal ve iktisadi

¹⁴ Benzer bir iddiayı popülizmle harmanlayarak Toprak da ortaya koyar. Ona göre, Türkiye'deki “popülist”lerin çoğu kentliydi, gerçek köyü değil bilmek, “bilmek bile istemiyordu.” (Toprak, 2013: 43) Ancak, bu dönemde başta tıbbiyeliler olmak üzere birçok kişinin bir yandan halkın kronik sorunlarını çözmek, diğer yandan da halkı tanımak için köylere gittikleri anılarda sabittir. İki örnek için bkz. (Hüsni, 2017) ve (Üstel, 2010). Benzer şekilde Toprak da ilerleyen sayfalarda bu iddiasıyla çelişerek “Halka doğru giden ilk Türk popülistleri Tıbbiyeliler” der (2013: 175). Ayrıca Toprak, Meşrutiyet ve Cumhuriyet popülist-entelektüellerinin köylüyü “sadece ideolojik bir sembol olarak” kullandığını da iddia eder (Toprak, 2013, 43). Ancak, popülizmde bir yandan “boş gösteren”e hitap edilirken, öbür taraftan popülistlerin “millet” ya da “halk” kavramı muğlak ve kapsayıcı olmanın yanında dışlayıcıdır da. Yani millet, bir toprak parçası üzerinde yaşayan herkesi ya da vatandaşlığa sahip olanları kapsayan bir tanım değil, popülistleri destekleyenleri kapsayan bir içeriğe sahiptir. Ancak burada, yukarıda açıklanan kaygılar sebebiyle köylü bir hitap etme arzusu varken, diğer yandan da bu hitap, köyde yaşayan herkesi içermektedir. Başka bir ifadeyle, Kemalizmin halçılığın tamamlayıcısı olarak tasarladığı köycülükte, kendisini desteklemeyeni köylü kabul etmeme gibi bir anlayış yoktur.

hayatın doğrudan etkili ve yararlı bir unsuru kılabilmek için gerekli olan ilk bilgileri uygulamalı bir tarzda vermek maarifimizin esasını teşkil etmelidir.” (Atatürk, 1997: 244-245)

Ayrıca Başbakan Celal Bayar da 1938’de yaptığı bir konuşmada kentli ve yükseköğrenim görmüş kitlelerin çoğalması hâlinde olası bir sosyal patlamanın tabanını oluşturabilecek “öfkeli ve yorgun eğitilmiş kitle” ortaya çıkacağını belirtir (Alper, 2018: 111). Dolayısıyla halkçılığın bir parçası olan köycülüğün iki ana eksenini olduğu ifade edilebilir: Köylüyü yeni rejim doğrultusunda asgari düzeyde eğitmek ve onları yüceltip, toprağında tutup sosyal patlamaların önüne geçmek.¹⁵ Tek parti döneminde açılan köylere özel eğitimci yetiştiren köy okulları ve buraya giden öğretmenlerin köylüye modern ziraat tekniklerini öğretecek kapasiteyle donatılması da tüm bu amaçlardan bağımsız değerlendirilemez.

2. Atatürk’ün Halkçılığı ve Popülizm Mukayesesi: Atatürk Popülist miydi?

Yukarıda da görüldüğü gibi Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi aydınlarının ve liderlerinin asgari de olsa bir halkı aydınlatma planları vardır. Popülist rejimlerde ise ne aydınların ne de liderlerin böyle bir düşüncesi yoktur. Nitekim, halkın ideal, liderin de halkın bizzatihi olarak kendisi olduğu üzerinden bir söylem inşa edilen popülist politikada böyle bir şeye ihtiyaç dahi duyulması beklenmez. Ancak bir kurucu iktidar olan tek parti yıllarının yukarıdan aşağıya inşa ettiği devrim metodunda halkı aydınlatma fikri merkezi bir önem taşır. Nitekim, yukarıda da ifade edildiği gibi

¹⁵ Toprak’ın kapitalist gelişmenin geç gerçekleştiği her yerdeki köycülük eğilimlerini popülizm olarak yansıtmaya eğilimi de dikkat çekicidir (Toprak, 2013: 35-43). Ancak Türkiye’deki köycülük eğilimi halkçılığın bir tamamlayıcısıdır. Tıpkı halkçılık gibi önceliği Türkiye’de sınıfsal bir çatışmanın önüne geçmektir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu eğilimin temel amacı da köylüyü köyde tutarak olası bir sosyal patlamanın önüne geçmektir. Hatta 1941 yılında tek parti döneminin köy politikasına bir eleştiri getirecek ve Amerika örneğinden hareketle, Türkiye’nin modernleşmesinin önkoşulunun da köylerin şehirleşmesi olduğunu ifade edecektir. Türkiye’nin yaklaşık dörtte birinin köylerde yaşadığı bu dönemde Boran, köyün ikili ilişkilerde merkezi otoriteyi ilgilendiren meseleleri bile kendisinin hallettiğini ifade ederek, Türkiye’nin o günkü toplumsal yapısının, yani köylerin şehre değil de şehirlerin köylere tabi olduğu düzenin modernleşmenin önündeki en büyük engel olduğunu ifade eder (Boran, 1941: 25).

bu, halk egemenliğine geçişin de önkoşuludur. Popülist bir rejimde lider, “halkın kendisi” olma iddiasıyla kendisine ve politikalarına meşruiyet sağlar. Kurucu irade olan Atatürk yönetimi ise bunun aksine, halkın kendisi gibi olmadığı önkabulüyle hareket eder ve halkı kendi seviyesine ya da en azından bulunduğu konumdan daha üst bir seviyeye çıkarmaya çalışır. Bu rejim, meşruiyetini “muasır medeniyet seviyesini aşmak” için yarattığı sosyal mobilizasyondan alır. Nitekim Atatürk, henüz 1917 gibi erken bir tarihte kaleme aldığı Karlsbad Hatıraları’nda popülist liderlerin “halkın seviyesi”nde olmakla övünç duymalarının aksine, halkı kendi seviyesine getirmeye çabalayacağını şöyle belirtmiştir:

“Benim elime büyük salâhiyet ve kudret geçerse ben sosyal yaşamımızda istenilen devrimi bir anda bir coup ile uygulayabileceğimi sanıyorum. Zira ben bazıları gibi halk anlayışını bilenlerin kavrayışlarını yavaş, yavaş benim anlayışımın ölçüsünde düşünme ve tasarlamaya alıştırmak suretiyle, bu işin yapılabileceğini kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden bu kadar yıllık bir yükseköğretim gördükten, uygar yaşamı ve toplumu inceledikten ve özgürlüğünü elde etmek için hayatı ve yılları harcadıktan sonra neden cahillerin derecesine ineyim? Onları kendi dereceme çıkarırım.” (Afetinan, 1991: 43)

Popülizm ve Atatürk’ün halkçılığı arasındaki bir diğer ayrım da bir kurucu irade olarak Atatürk’ün halkçılık ilkesinin halk ya da millet tanımının kapsayıcılığıyla ilgilidir. Nitekim, 1924 Anayasası’nın 88. maddesinde yapılan Türklük tanımı da bu kapsayıcılık etrafında şekillenirken din ve ırk farklı gözetilmeksizin bütün Türkiye ahalisini Türk kabul eder.¹⁶ Çünkü Atatürk ve kurucu kadro, yalnızca sınıfsal bir bölünmeden değil, aynı zamanda Osmanlı’yı yıkıma götüren etnik ve dini herhangi bir toplumsal bölünmeden de çekindiler.¹⁷ Bunun izleri, Atatürk’ün 1935

¹⁶ İlgili madde şöyledir: “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur.” Çevrimiçi Erişim: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2022).

¹⁷ Dolayısıyla bu vatandaşlık tanımdan da anlaşıldığı gibi, Atatürk’ün halkçılığı Toprak’ın iddiasının aksine dışlayıcı değil, kapsayıcıdır. “Osmanlı-Türk halkçılığı ya da popülizm” gibi ifadelerle bu iki kavramı iç içe sokan Toprak’ın aksine, Müller’in ifade ettiği gibi “halka çağrı yapan herkes popülist değildir” ve yine onun ifade ettiği gibi popülist olmanın ölçütleri şöyledir: halkın yalnızca bir bölümünü halk tanımının içine dahil etmek, halkın yegane temsilcisinin kendisi olduğunu iddia etmek ve halkın sadece bir bölümünün gerçek halk olduğunu belirtmek. Bunun haricinde, halkın çıkarları

Kurultayı'nda Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) çizdiği rotada da görülebilir: “Cumhuriyet Halk Partisinin esas düşünce ve dileği, vatandaşları her türlü ayrılıktan korumak, onları, kendileri ve büyük Türk ulusu için faydalı kılmaktır.” (Cumhuriyet Halk Partisi, 1935: 6-7)

Atatürk'ün halkçılık anlayışıyla popülizm arasındaki bir diğer ayrım da popülizme Laclaucu yaklaşımla ilgilidir. Buna göre, siyaseti çatışma sahnesi hâline getiren popülizm, bu yolla statükoyu yıkararak sosyal dışlanmıştıktan mustarip olan kesimleri seferber etmeyi amaçlar. Bu yaklaşıma göre, bu seferberlik durumuyla amaçlanan, radikal demokrasiye kavuşmaktır. Çünkü Laclaucu yaklaşıma göre, yapısı gereği dışlayıcı olan liberal demokrasi sorunun ta kendisidir (2007: 88-95). Ancak Atatürk'ün nihai anlayışı, dışlayan değil, kapsayan bir halkçılık tanımıyla kapsayıcı liberal demokrasiye ulaşmaktır. Gökalp'ten miras bir işbölümüne dayanan, kaybedeni olmayan bir liberal demokrasi kurabileceğine dair düşüncedir.¹⁸

Atatürk'ün halkçılık anlayışı ile popülizm arasındaki önemli bir diğer fark da Breeze'nin imajı esas alan popülist liderlerin halk gibi giyim tarzı, yaşam biçimi ve her şeyden önemlisi kullandıkları dilin halkın dilini tanıdıkları-tanyacaklarını gösterecek biçimdeki tavırlarıdır (Breeze, 2020: 551). Dolayısıyla “halk”tan olmasına özen gösterecek biçimde davranan popülist liderlerin bu tutumu da Atatürk'ün halkçılık anlayışıyla çelişmekte ve O'nunla popülizm arasına set çekmektedir. Popülist liderlerin bu tutumunun aksine

doğrultusunda hareket eden herkes popülist olarak tanımlanamaz (Müller, 2020: 39).

¹⁸ Toprak'ın bir diğer iddiası da şöyleydi: “Popülizmin Türkçe karşılığı “halkçılık” Meşrutiyet yıllarında geniş bir kesimde yankı uyandırmış, Cihan Harbi yıllarında Ziya Gökalp'in öncülüğünde solidarizmle harmanlanarak devletin izlediği resmi ideolojiye dönüşmüştü. Halk Fırkası işte bu popülist düşüncenin ürünüydü.” (2013: 27-28; 2013: 404-414) Ancak, yukarıda da ifade edildiği gibi Halk Fırkası, kaybedeni olmayan bir toplum inancıyla kurulur. Popülistler için ise “halk” ya da “millet” yalnızca kendi destekçilerinden ibarettir. Kendilerini desteklemeyeni ne halktan görürler ne de meşru muhatap sayarlar. Halk Fırkası ve Atatürk'ün halkçılık fikrinin amacı hem “zararlı” ve toplum için de “çatışmacı” buldukları komünizm-Bolşevizm'den kaçınmaya çalışmak hem de sosyal adaletçi bir perspektifle yoksulluğu gidermeye çalışmaktır. Dolayısıyla halkçılık, popülizmin aksine bir ideolojiye değil, ideolojik patlamaların önüne geçmek için kalkan olarak görülen solidarizme eklenmiştir.

Atatürk, kılık-kıyafet konusunda da toplumu dönüştürmeye çalışmış, Şapka Kanunu gibi gelişmelerden önce Anadolu gezisine çıkarak halkı bu kanunun gerekliliğine ikna etmeye çabalamış bir liderdir. Örneğin 2 Eylül 1925'te Şapka Kanunu çıkarılmadan evvel 24 Ağustos'ta Kastamonu'ya giderek halka Panama Şapka'yı tanıtan Atatürk şöyle konuşur: “Biz her nokta-i nazardan medeni insan olmalıyız. Fikrimiz, zihniyetimiz, medeni olacaktır. Şunun, bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz. Bütün Türk ve İslam alemine bakınız, zihinleri medeniyetin emrettiği şumul ve tealiye uyamadıklarından ne büyük felaketler ne ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve nihayet son felaket çamuruna batışımız bundandır.” (Atatürk, 1997: 215-216)

Yine Atatürk, Şapka'nın caiz olmadığı propagandasını yapanlara da şöyle der: “Onlara diyeyik ki, çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz?” (İmece, 1975)

Dolayısıyla bu örnekte de görüldüğü gibi, Atatürk'ün halkçılık anlayışı halkın verili durumunu “ideal” kabul eden ve buna göre bir söylem geliştirerek onun “bizzatihi kendisi” olmak üzerinden kendisine kitlesel destek devşiren popülizmden farklıdır. O'nun anlayışı, halkı kendi medeniyet tasavvuru doğrultusunda dönüştürmeyi içerir. Ayrıca o, yaşam tarzını “halk gibi” olma kaygısıyla değiştirmiş ya da bu alanda bir imaj siyaseti yapmış değildir. Dil konusunda da Atatürk, sadeleşmiş ve öze dönmüş bir Türkçeden yanadır. Bu yüzden de toplumu etkileme kapasitesi olan aydınlara rol biçerek, ahenkli bir dil kullanmaları ve halka benimsetmeleri konusunda şöyle uyarır: “Türk dilinin sadeleştirilmesi, zenginleştirilmesi ve kamuoyuna bunların benimsetilmesi için her yayın vasitasından faydalanmalıyız. Her aydın, hangi konuda olursa olsun yazarken buna dikkat edebilmeli; konuşma dilimizi ise ahenkli, güzel bir hale getirmeliyiz.” (Afetinan, 1969: 54) Dolayısıyla Atatürk, dil konusunda da popülistlerin aksine, toplumu dönüştürme iddiasındadır.

Bu noktada Atatürk'ün aydınlara biçtiği rol de dikkat çekicidir. Çünkü popülistler, “yozlaşmış elitler” ve “saf, temiz ve ari halk” arasında bir antagonizma kurarak kendi pozisyonlarını halktan yana biçimde kodlarlar (Mudde vd., 2019: 15-16).¹⁹ Bu çatışmada iki

¹⁹ Dolayısıyla popülizm, kapsayıcı olduğu kadar dışlayıcıdır da. Toprak'ın bir diğer iddiası, Cumhuriyet'in solidarist düşüncesinin de çoğulculuğa izin vermediği ve dolayısıyla dışlayıcı olduğudur (2013: 413). Ziya Gökalp'in

kavramın da kimleri içerdiği muğlak, yani “boş gösteren” olmakla beraber, “seçkinlerin ifşası” mantığına dayandığı için popülizmin hangi ideolojiye eklemeliğine bağlı olarak genelde muhalif aydınlar ve iktisadi elitler hedef tahtasındadır. Buna göre kim olduğu hiçbir zaman tam olarak anlaşılabilen ve halkın iradesine karşı çıktığı iddia edilen “seçkinler” homojen bir grup olarak resmedilirler (Weyland, 2001). Ancak Atatürk, aydınlara yukarıda görüldüğü gibi toplumu dönüştürücü bir rol biçerken halkın değil, aydınların yanında konumlanır. Yine Atatürk, aydınların rolü için şöyle der: “Aydınların vazifeleri gayet büyüktür. Hiçbir millet yoktur ki, ahlâk esaslarına dayanmadan yükselsin. Aydınlarımız, vatan ve millet fikirlerini vermekle beraber rakip milletlere karşı mevcudiyetin muhafazası için lâzım olan hususları temin ederlerse vazifelerini daha geniş şekilde yapmış olurlar.” (Atatürk, 1997: 4) Bunun yanında Atatürk, iktisadi elitleri de negatif vurgularla “ifşa” etmez. Aksine O’nun lideri olduğu devrim II. Meşrutiyet’ten beri tasarlanan bir düşünceyi hayata geçirerek burjuva demokrasisine ulaşabilmek için yerli bir burjuvazi yaratır. Öyle ki Akşin’in ifade ettiği gibi, ait olmadığı sınıfın lehine bir devrim gerçekleştirir (Akşin, 1988: 16).

Bu durum, çelişkili gözükse de aslında bir devletin yıkımını yaşamış olan o neslin verdikleri bir bağımsızlık savaşının ardından kurucu irade olma şansını yakaladıkları anda memleketin bir daha yıkım yaşamaması için buldukları yoldur. Özellikle geç modernleşen ve buna rağmen Batı’nın kudretli emperyalist güçleri olan İngiltere ve Fransa’yla rekabet edebilir hâle gelen Alman örneği ile onun “milli iktisat” fikrinden etkilenen bu nesil, demokrasiye ulaşmak ile özel mülkiyet arasındaki ilişkiyi anlarlar. Ayrıca bu kurucu irade olan bu nesil, güçlü bir yerli burjuvazinin

Türkiye’de sınıfların varlığını reddeden ve çatışmacılığı dışlayarak bunun yerine meslekleri koyan korporatist yaklaşımı, “boş gösterenler” üzerinden bir antagonizma yaratmaz. Yine onda ahlaki bir dayanak yaratmak amacıyla “elit teşhiri” de yoktur. Bu anlayış, halkı meslekler üzerinden kodlayarak bir organizmanın parçaları olarak gösteren ve bir “boş gösteren” olmayan meslekler üzerinden toplumu bölmek değil, birleştirmek amacındadır. Başka bir ifadeyle, parçalardan bütüne ulaşma arayışındadır. Ancak popülizm, bunun aksine, bütünü parçalara bölerek bu ikilikle güç elde etme stratejisidir.

Türkiye’yi yabancı etkilerden arındırıp sermaye birikimi ve sanayileşmenin önünü açacağını düşünürler (Toprak, 1995: 13-20).

Toplumda muğlak iki grup, “arı halk” ve onların gerçek iradesini gaspeden “yozlaşmış elitler” üzerinden yaratılan çatışmayla seçmenin çoğunu yanına çekme anlayışına dayanan popülizm doğası gereği bulunduğu toplum içinde ayrıştırıcıdır. İktidardayken bile iktidarın hiçbir zaman tam anlamıyla kendilerinde olmadığı, basından sermayeye iktidarın uygulamalarına karşı çıkanların gölge iktidar gibi davrandıklarını ve dolayısıyla da halkın iradesini gaspettikleri iddiasına dayanan (Mudde vd., 2019: 24) bu paranoyak propagandanın amacı, kurumsallığı kişisel iktidarla ikame etme arayışıdır. Ancak kurucu irade olarak kişisel kurumsalla ikame etmesi bakımından popülizmle ayrılan ve bir yurttaşlık bilinci yaratmaya çalışan Atatürk’ün halkçılığı, ulusu tüm farklılıklardan arındırıp “sınıfsız, imtiyazsız bir toplum” yaratma arayışındadır. Atatürk, bu arayışı şöyle tanımlar: “Türk milletinin toplumsal düzenini bozmaya yönelik didinmeler, boğulmaya mahkûmdur. Türk milleti, kendinin ve memleketin yüksek menfaatleri aleyhine çalışmak isteyen bozguncu, alçak, vatansız ve milliyetsiz beyinsizlerin saçmalamalarındaki gizli ve kirli emelleri anlayamayacak ve onlara müsamaha edecek bir topluluk değildir. O, şimdiye kadar olduğu gibi doğru yolu görür. Onu yolundan saptırmak isteyenler ezilmeye, kahredilmeye mahkûmdur. Bu hususta köylü, işçi ve bihassa kahraman ordumuz candan beraberdir. Bunda kimsenin şüphesi olmasın!” (Kocatürk, 1999: 141-142)

Atatürk’ün halkçılığı ile popülizm arasında Ostiguy’un meşhur yüksek ve düşük politika tarzı açısından da bir ayrıma gitmek mümkündür. Buna göre, düşük politika tarzı, şahsi karizmadan beslenen, duyguları okşama ve hoş a gideni yapma ve söyleme üzerinden şekillendiği için popülizmin tanımıyla örtüşür. Öbür yandan ise yüksek politika, rasyonel olanın peşinden gitme, etik değerlerden ayrılmayan bir diskur kullanma, eğitime önem verme ve duygulara yenik düşmeme üzerinden şekillendiği için Atatürk’ün halkçılığının izdüşümü gibidir (Ostiguy, 2009: 5).

Atatürk’ün halkçılığının popülizmden ayrışmasının kurumsal kısıtı ise ayrıca ifade edilmelidir. Her şeyden evvel popülistlerin kendilerine sisteme yer bulabilmeleri ya da iktidar gücünü ele geçirmeleri için olmazsa olmaz koşul, liberal demokratik bir düzenin varlığıdır (Mudde vd., 2019: 12). Çünkü, halkın duygularını okşama odaklı bir strateji olan popülizm, halkın ekseriyetinin

desteğini bu yöntemle kazanarak onlarla oy davranışına girmeyi hedefleyen bir gündeme sahiptir. Ancak Atatürk dönemi seçim esasına dayanan bir liberal demokratik dönem değildir ve dolayısıyla siyasi aksiyonlarda sandık kaygısına dayanarak hareket edilmez. Ancak bir kurucu irade olarak Atatürk döneminde liberal demokratik düzenin altyapısı, bazen de Roussaucu bir etkiyle “halk için halka rağmen” düşüncesiyle kurulmaya çalışılır. Bunun nedeni, Ozankaya'nın ifadesiyle, Atatürk'ün devlet ve siyasal erke bakışının toplumbilimci bir perspektif üzerinde şekillenmesidir. Buna göre, O'nun yasama, yürütme ve yargı kurumlarına bakışı, halka toplu hâlde yaşama zorunluluğunu anlatma ihtiyacı üzerine oturur (Ozankaya, 2019: 330).

Sonuç

Bu çalışmada popülizm ve halkçılık arasındaki farklar ve onların toplumsal projeleri arasındaki uyumsuzluklar Kemalist dönemin halkçılık tahayyülüne odaklanılarak tartışıldı. Rus Narodnizmi'yle beraber Doğu toplumlarında da ses getirmeye başlayan halkçılık, özellikle Türkiye gibi geç kapitalistleşen toplumlarda hem sosyal patlamaların hem de sosyal adaletsizliklerin panzehiri olarak algılandı ve bu doğrultuda bir içerik kazandı. Türkiye'de II. Meşrutiyet'in sonlarına doğru, sosyalizmin sınıf çatışmasını esas alan ve özel mülkiyeti dışlayan tavrına ve kapitalizmin serveti sınırlı ellerde toplayan sosyal adaletsizliğine tepki olarak ortaya koyulan solidarizmle simbiyotik ilişki içinde olan bir halkçılık tanımı doğdu. Bu tanım, bir yandan sınıf çatışmasının yerine, “toplumsal ahenk” fikrini savunurken, diğer yandan da sınıfsal çelişkileri solidarist bir sosyal adaletçilikle aşmayı hedefledi. Bu yolla ortak bir kadere inanan ve “muasır medeniyetler seviyesini aşma” düsturuyla toplanan bir ulus yaratmak amaçlandı.

Buna karşın popülizm, var olan millet, halk ve ortak yaşamın temellerini toplumda yarattığı yapay çatışmalar üzerinden tahrip eder. Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin halkçılık hikayesinin aksine, birleştirmek amacıyla değil, ayrıştırmak amacıyla siyasetini kurgular. Toplumsal fayda değil, bireysel faydanın öne çıktığı popülizm, dayanışmacılıktan değil, çatışmacılıktan beslenir. Yine Popülizmin ideolojik suretleri çok farklı olabilmekle beraber, amacı iktidarı elde etmek ve tedrici olarak kurumsal kısıtları aşarak iktidarı kişiselleştirmektir. Bu yüzden popülizm, hem amaç hem de yöntem

bakımından erken Cumhuriyet döneminden ayrışır. Çünkü erken Cumhuriyet'in halkçılığının amacı dayanışmaya dayanan bir ulus ve bunun sonucunda bir ulus devlet vücuda getirmekken, iktidar da gündün güne kişiselden kurumsala doğru evrildi.

Dolayısıyla tüm bu farklılıkların anlatıldığı bu makalenin amacı, popülizm ve halkçılık arasındaki bu karmaşayı ortadan kaldırma arayışına bir katkı sunmaktır. Mevcut hâliyle literatürdeki bu karmaşa ve popülistler ile halkçıların birbirinin izdüşümü görülmesi durumu, demokrasiyi tahrip eden popülistlere de bir meşruiyet sağlamaktadır. Çünkü literatürde bu iki kavramın birbirinin izdüşümü olduğuyla ilgili genel uzlaşa, popülist liderlerin de halkçı olarak algılanmasına sebep olabilir.

Kaynakça

- Afetinan, A. (1969). *Atatürk ve Dil Bayramı, Atatürk'e Saygı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Afetinan, A. (1969). *Atatürk ve Dil Bayramı, Atatürk'e Saygı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Afetinan, A. (1991). *Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akşin, S. (1988). The Place of the Young Turk Revolution in Turkish. *Young Turk Symposium* (s. 13-29). Manchester: Manchester University.
- Alper, E. (2018). *Jakobenlerden Devrimcilere: Türkiye'de Öğrenci Hareketlerinin Dinamikleri (1960-1971)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Anayasa Mahkemesi . (tarih yok). *AYM. Şubat 2, 2022 tarihinde AYM: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> adresinden alındı*
- Atatürk, M. K. (1997). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Cilt 2). Ankara: ATAM Yayınları.
- Atatürk, M. K. (1997). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2007). *Nutuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Avcıoğlu, D. (1969). *Türkiyenin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Balibar, É. (1991). *The Nation Form: History and Ideology*. É. Balibar, & I. Wallerstein içinde, *Race, Nation, Ambiguous Identities*. Londra: Verso.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Boran, B. (1941). Şehir ve Şehirleşme Davamız. *Yurt ve Dünya*(3).
- Breeze, R. (2020). Exploring populist styles of political discourse in Twitter . *World Englishes* , 39(4), 550-567.
- Carr, E. H. (2015). *Milliyetçilik ve Sonrası*. (O. Akinay, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Cas Mudde. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1935). *CHP Dördüncü Büyük Kurultayında Genel Başkan Kamâl Atatürk'ün Söylevi*. Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi .
- Hüsnü, Ş. (2017). *Toplumsal Sınıflar, Türkiye Devrimi ve Sosyalizm*. İstanbul: Yordam .
- Heper, M. (2015). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnce, M. S. (1975). *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Üstel, F. (2010). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim.
- Kışlalı, A. T. (2001). *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi* . Ankara: İmge.
- Kahraman, H. B. (2012). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - II*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Karaömerlioğlu, A. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İstanbul: İletişim.
- Karakaş, M. (2006). Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği. *Doğu Batı*, 9(38), 57-76.
- Karakaş, M. (2008). Ziya Gökalp'e Yeniden Bakmak: Literatür ve Yeniden Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 435-476.

- Kazancıgil, A. (Bahar 1982). Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm. *Toplum ve Bilim*, 64-87.
- Kocatürk, U. (1999). *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Landau, J. M. (1981). *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*. London: C. Hurst & Co.
- Lenin, V. (1972). *Collected Works* (Cilt 2). Moscow: Progress Publishers.
- Müller, J.-W. (2020). *Popülizm Nedir?*. (O. Yıldız, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim.
- Ostiguy, P. (2009). The high and the low in politics: A two-dimensional political space for comparative analysis and electoral studies. *Kellogg Institute Working Papers* 360.
- Ozankaya, Ö. (2019). *Cumhuriyet Çınarı: Atatürk'ün Uygarlık Tasarımı*. İzmir: Cem Yayınevi.
- Parla, T. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: Deniz Yayınları.
- Reyhan, H. (2021). Cumhuriyetçi Demokrasi Teorisine Katkı: Atatürk'ün Siyasal Düşüncesinde Halk Hükümeti. *Memleket Siyaset Yönetim* (36), 107-163.
- Rousseau, J.-J. (2020). *Toplum Sözleşmesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stavrakis, Y., & Katsambekis, G. (2014). Left-Wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*, 19(2), 119-142.
- Strayer, J. R. (2020). *Modern Devletin Kökenleri*. İstanbul: Say Yayınları.
- Tekeli, İ. (2017). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması. S. Bozdoğan, & R. Kasaba içinde, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* (s. 115-172). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Toprak, Z. (2013). *Türkiye'de Popülizm (1908-1923)*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Torre, C. d. (2010). *Populist Seduction in Latin America*. Athens: Ohio University Press.
- Walicki, A. (2020). *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanmadan Marksizme*. İstanbul: İletişim.
- Weyland, K. (2001). Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1-22.
- Zakaria, F. (2016). Populism on the March: Why the West Is in Trouble. *Foreign Affairs*, 95(6), 9-15.
- Weyland, K. (2001). Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1-22.
- Zakaria, F. (2016). Populism on the March: Why the West Is in Trouble. *Foreign Affairs*, 95(6), 9-15.

İnternet Kaynakları

<https://www.youtube.com/watch?v=m2DAQUw83do>

Araştırma Makalesi:

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN TÜRK MODERNLEŞMESİ İÇİNDEKİ YERİNİN DÖNEMİN KARİKATÜRLERİYLE ANALİZİ

Pınar AYDOĞAN¹

Özet

Modernleşmenin siyasal yönü olarak vurgulanan demokrasi, iktidarı belirleme süreçlerinde katılımcı yöntemleri esas alan çoğulcu toplum tipine atıf yapmaktadır. Çoğulcu sistemin kurulması için, toplumun uygunluğu kadar siyasal iktidarın isteği/iradesi de oldukça önemlidir. Cumhuriyet tarihinin çok partili hayata geçiş sürecinde yeni bir partinin kurulmasına bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal önderlik etmiştir. Serbest Fırka 1930 yılında kurulmuş, aktif siyasal yaşamı süresince birçok konunun tartışılmasına sebep olmuş ve bu tartışmalar karikatürlere de yansımıştır. Bu çalışma Serbest Fırka'nın Türk modernleşmesindeki yerini -anılan dönemin kendine özgü dinamikleriyle- karikatürler üzerinden sorgulamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın yöntemi belge analizine dayanmaktadır ve dönemin önde gelen gazeteleri olan *Cumhuriyet*, *Son Posta*, *Vakit*, *Milliyet*, *Akşam* taranmıştır. Çalışmanın kapsamı partinin kurulduğu ve faaliyette olduğu Ağustos-Kasım 1930 dönemiyle sınırlıdır. Bu çalışma, Cumhuriyet sonrası dönemi toptancı bir yaklaşımla ele alan bakış açısının aksine, modernleşmenin siyasal yönü olarak kabul edilen temel ilkelerin katılımcı demokrasiye işaret ettiği ve Serbest Fırka'nın kurulmasının anlamlı bir gelişme olarak algılanması gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk modernleşmesi, demokrasi, karikatür.

¹ Dr. Öğr., Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi, paydogan@ktu.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-4121-4155

Makale gönderim tarihi: 2 Kasım 2021

Makale kabul tarihi: 28 Aralık 2021

ANALYSIS OF THE ROLE OF THE FREE REPUBLICAN PARTY IN TURKISH MODERNIZATION THROUGH CONTEMPORANEOUS CARTOONS

Abstract

Democracy emphasized as the political aspect of modernization refers to a pluralistic social system based on participatory methods in the process of determining the government. In the establishment of a pluralistic system, in addition to social compatibility, the wish/will of the political government is also quite important. President Mustafa Kemal personally led the foundation of a new party for transition to a multi-party system in the history of the Republic. As from its establishment in 1930, the Free Party gave rise to many discussions during its active political lifetime, which were reflected on cartoons. This study aims to question the role of the Free Party in Turkish modernization -according to the unique dynamics of that period- through cartoons. The method of this study is based on document analysis as a part of which the prominent newspapers of that period, namely *Cumhuriyet*, *Son Posta*, *Vakit*, *Milliyet* and *Akşam* have been searched. The scope of this study is limited to the period of August-November 1930 when the Free Party was founded and remained active. This study emphasizes that contrary to the perspective of the holistic approach in handling the post-Republic period, the fundamental pillars considered as the political aspect of modernization point to participatory democracy and the foundation of the Free Party should be taken as a significant development.

Keywords: The Free Republican Party, The Republican People's Party, Turkish modernization, democracy, cartoon.

Giriş

Modernleşme Batı'da yaşanan ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmelerin ortaya çıkardığı dönüşümlere vurgu yapan bir kavramdır. Sanayileşme, teknolojik ilerleme, bireysellik ve rasyonalite kültürünün yerleşmesi, okuma-yazma, kentleşme, demokratikleşme, oy hakkı, siyasal partiler, ulus devletin gelişimi gibi unsurları içeren modernleşme aynı zamanda geleneksel toplumdaki yeni bir toplum tipine, “modern toplum” a doğru ilerleyen bir değişim sürecine de gönderme yapmaktadır (Çiğdem, 2009: 71; Köker, 2010: 67). Modernleşme yaklaşımı, Batı'da yaşanan süreçlerin basamakları takip edilirse Batı-dışı toplumların da bu yeni toplum tipine/ modern topluma ulaşabileceğini savunmuştur. Batı'da kendiliğinden gelişen süreç bu toplumlarda

müdahale/devlet eli ile yukarıdan aşağıya gerçekleşebilecektir. Bu noktada yönetici kadroya önemli görevler yüklenmiştir. Cumhuriyetle beraber, Berkes'in "çağdaş uygarlığa katılma/yöneliş" olarak tanımladığı modernleşme, topluma uygun kuralları, kurumları yerleştirmek ve bireyleri bu amacın gereklerine göre yetiştirerek gerçekleştirilmiş, gerekli "inkılaplar" yapılmış, çağdaş dünyada yer alabilmek için toplumsal, siyasal, ekonomik ve bilimsel alanlarda köklü adımlar atılmıştır (Berkes, 2002: 522).

Bu çalışma Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) Türk modernleşmesindeki yerini karikatürler üzerinden sorgulamak amacına yönelmiştir. Söz konusu sorguda Türk modernleşmesinin Cumhuriyet sonrasına tekabül eden zaman dilimini toptancı yaklaşımlarla ele alan çalışmalara mesafeli olunacaktır. Bu yaklaşımlar iki başlık altında ele alındığında, ilki dönemi "tepeden inme ve otoriter", diğeri ise "demokratik" olarak niteleyerek modernleşmenin ana dinamiklerini gözden kaçırmaktadır. Oysa modernleşmenin siyasal yönü olarak kabul edebileceğimiz temel ilkelerin ulus-devlet tipi siyasal bir organizasyonun içinde vücut bulan, düşünce/ifade özgürlüğüyle pratik edilebilen katılımcı demokrasiye işaret ettiği bilinmektedir. Batı'daki örneklerde de görülebileceği gibi Türkiye'de ulus devletinin kuruluş sürecinde otoriter eğilimleri teşvik edici boyutu olan olaylar yaşandığı gibi demokratik eğilimleri destekleyecek uygulamaların yapıldığı başarılı ya da başarısız örnekler olmuştur. Çalışmanın temel hipotezi, SCF'nin kurulduğu dönemi de kapsayan Cumhuriyetin ilk yıllarının ulus devletinin kuruluş dönemi olarak aynı zamanda bir geçiş dönemi olduğuna işaret etmek ve bu noktada döneme ön kabulü olan yaklaşımlarla bakmak yerine bir sentez yapabilmek adına her iki yaklaşıma da eleştirel bakabilmektir. SCF'nin kurulduğu tarih olan 1930 yılında Türkiye ulus-devlet formuna geçmişti. İnkılapların ana amacı da zaten İmparatorluktan ulus-devlete geçiş için şartları olgunlaştırmak veya kolaylaştırmaktı. Böylece modernleşmenin içinde oluşacağı bir siyasal-toplumsal zemin hazır hale getirilmişti. Siyasal iktidarın katılımcı yöntemlerle belirlenmesi gereği üzerindeki tartışmalara bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı sıralarda ise SCF kurulmuştur.

Modernleşmenin siyasal yönünde en çok öne çıkarılan demokrasi, iktidarı belirleme süreçlerinde katılımcı yöntemleri esas alan çoğulcu toplum tipine atıf yapmaktadır. Bu toplum tipinin temeli uzlaş ve hoşgörüyü dayanmaktadır. Kuşkusuz toplumun uygunluğu kadar siyasal iktidarın isteği veya iradesi de çoğulcu

toplumun tesisi için çok önemlidir. Karikatürler her dönem için mevcut siyasal atmosferi yansıtmak adına önemli bir işleve sahip olmuştur. Mizahın kullanımı ve gücü, hoşgörüyeye dayalı yönetim tipinin temel nitelikleri arasındadır. Karikatürler, SCF'nin kuruluş dönemi ve ilerleyen süreçte iç politikaya ilişkin tartışmalarda etkin bir politik malzeme oluşturmuştur. Yine partinin faaliyette olduğu süre zarfında hem siyasal iktidarın yanında olanların hem de muhalif pozisyonduklarının basın organlarında yayımlanan karikatürlerin zaman zaman hoşgörünün sınırlarını dahi zorlayacak çeşitlilikte yer edinmiş olması göz ardı edilecek bir husus değildir. Üstelik anılan tarihlerin iletişim imkanları düşünüldüğünde karikatürlerle siyasal ortamı renklendirmeye çalışan bu faaliyetler aslında bir yönüyle demokratik kanalları siyasal iktidarın denetiminde kullanmaya çalışmakta bir yönüyle de modernleşmenin sosyolojik görünürlüklerinden biri olarak kabul gören iletişim olanaklarının yaygınlığı ilkesine dönemin şartları elverdiği ölçüde katkı sağlamaktaydılar.

Erken Cumhuriyet dönemi literatüründe SCF'nin kuruluşuna dair yapılan çalışmaların “Neden bir muhalefet partisine ihtiyaç duyuldu?” sorusuna cevap aramakla başladığı söylenebilir. Bu soruya yapılan yorumlar iki başlık altında toplanabilir. İlk görüş partinin doğuşunu yapısal nedenler çevresinde açıklarken, ikinci görüş cumhurbaşkanı sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa'nın partinin kuruluşundaki önemli etkisini ön plana çıkartan bir analiz ortaya koymuştur (Emrence, 2014: 30).

Yapısal nedenlerin varlığına gönderme yapanlar, partinin kuruluşunda siyasi koşulların önemine değinir. Buna göre Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) yapı olarak dinamizmini kaybetmiş, halkla olan ilişkisi oldukça sınırlı bir hal almıştır. Meclis ise hükümet üzerinde denetleme yapma yetkisinden oldukça uzak ve etkisi sınırlı bir pozisyonda bulunmaktadır. Goloğlu'nun her kararın oybirliğiyle alındığı, aleyhte ve çekimser oyun kullanılmadığı bu dönemi “derin bir sessizlik” olarak adlandırmasını, Meclis'in – tartışmasız kabul edilen 75 kanununun yer aldığı-1930 Mayıs ayı zabitleri da doğrulamaktadır (Goloğlu, 2017; Aydemir, 1969). Bu noktada hükümeti denetleyecek yeni bir siyasi partinin kurulması gereklilik olarak ortaya çıkmıştır (İnan, 2014).

Ekonomik etkenlerin öncüllüğüne vurgu yapanlar özellikle başta demiryolları olmak üzere, savunma giderleri gibi halka oldukça yüksek vergiler yükleyen politikaları, Osmanlı borçlarını geri ödeme konusunda yaşanan zorluğu, kıtlıkları, yabancı sermaye

azlığını temel sorunlar olarak ön plana çıkarmıştır. 1929 Ekonomik Bunalımı da bu tabloyu ekonomik krize doğru sürüklemeye itici bir rol oynamış hükümet ise bu süreçte etkisiz/yetersiz kalmış ve yanlış bir ekonomi siyaseti uyguladığı yönünde eleştiri almıştır (Emrence, 2014). 1923 yılı itibarıyla yönetici kadro öncülüğünde, hızlı, kökten bir modernleşme politikasının varlığı, Medeni Kanunu, Latin harfleri, Şapka Devrimi ve dini kamusal hayattan uzaklaştıran reformların toplumsal alanda büyük bir dönüşüm yaşanmasına ve partinin kurulmasına sebep olan sosyal etkenler olarak tanımlanabilir.

Serbest Fırka'nın kuruluş öyküsünü Mustafa Kemal'e dayanarak ve bir modernleşme okuması yaparak yorumlayan çalışmalara göre, onu harekete geçiren belli başlı saikler mevcuttur. Bunların ilki Mustafa Kemal'in modern toplumun değerlerini, demokrasiyi uygulama arzusudur. İkinci bir parti, rejimi normalleştirecek yeni bir oluşum yaratmakta önemli bir adım olacaktır (Atay, 1968; Yetkin, 2004, Tunaya, 1952). Diğer bir değerlendirme Mustafa Kemal'in, Fethi Bey'i CHF örgütünü elinde tutan İsmet Paşa'nın gücünü kırmak, onu frenlemek için siyaset sahasına sürdüğü yönünde kişisel çekişmenin varlığına da vurgu yapar (İlmen, 1951; Grew, 2000; Karaosmanoğlu, 1984; Zürcher, 2002; Aydemir, 1966). Bu teşebbüsü dış faktörlerin etkisi eşliğinde açıklayan görüş ise, özellikle Mustafa Kemal'in Türkiye'nin yurt dışındaki imajını önemseydiğine değinir, bu noktada hedeflenen çoğulcu bir sistem, Batı'nın siyasal kurumlarını tamamlamak için bir adımdır (Uyar, 2012; Tunçay, 2005; Öz, 1992). Son olarak yeni parti girişimini bir “deney” olarak tanımlayan görüşü de belirtmek gerekir. Yapılan devrimlerin halkın nezdinde kabul görme oranını anlayabilmek, potansiyel muhalefeti tespit edebilmek amacıyla yeni bir partiye ihtiyaç duyulmuştur (Kongar, 1998; Grew, 2000; Okyar, 2010; Ağaoğlu, 2011; Koçak, 2006).

Dönemin basınına bakıldığında ise muhalefet ve iktidar yanlısı görüşlerin –yaşanan siyasal gelişmelerle birlikte değişecek olsa da– net bir şekilde ayrıldığı görülebilir. İktidar yanlısı basın yeni partinin kuruluş nedenini “Cumhuriyetin beraberinde getirdiği bir gereklilik” olarak görürken, muhalif basın “ülkedeki denetim eksikliğini gidermek” amacı çerçevesinde değerlendirmiştir. Dönemin en etkili iletişim organları olan gazeteler yaşanan siyasal gelişmeleri oldukça detaylı bir şekilde sayfalarına yansıtmıştır. Siyasal gelişmeler yalnızca yazılı metinlerle değil, karikatürlerle de okuyucuya anlatılmıştır. Bir iletişim aracı olarak karikatür sadece

güldürmek ve eğlendirmekle sınırlı bir işleve sahip değildir. Özellikle siyasi karikatürün toplumda eleştiri geleneğini kuvvetlendiren ve ifade özgürlüğünün kullanılmasında etkin bir işleve sahip olduğu söylenebilir (Cantek, 2017: 97). Bu da toplumsal ve siyasal olayları etkileme imkanını beraberinde getirir.

1930 Türkiyesinde okuma yazma oranı düşük olmasına rağmen gazete satış oranları oldukça yüksektir. Karikatür okuma yazma bilmeyenler için olayların anlaşılmasında açıklayıcı olduğu gibi, siyasetçilerin tanınmasında da etkili olur. SCF, aktif siyasal yaşamı süresince birçok konunun tartışılmasına sebep olmuş ve bu tartışmaların önemli bir kısmı ise karikatürler üzerinden gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın amacı Serbest Fırka'nın Türk modernleşmesinde nasıl bir yer edindiğinin dönemin karikatürleri analiz edilerek incelenmesidir. İlgili literatürde SCF deneyimini birçok açıdan ele alan çalışmalar olmasına rağmen modernleşme bağlamında incelemeye tabi tutan gayretler çok sınırlı düzeyde kalmış üstelik karikatürler üzerinden bir değerlendirme yapılmamıştır. Çalışmada belge analizi yöntemi kullanılmıştır. 1930 yılının Ağustos-Kasım ayı aralığında dönemin tirajı en yüksek ve siyasal gelişmeleri karikatürlerle aktarmaya önem veren gazeteleri ele alınmıştır. İktidarı destekleyen *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Vakit*, *Akşam* ve muhalefeti destekleyen *Son Posta* gazeteleri taranarak analiz edilmiştir.

1. Bir “Gereklilik”: SCF kuruluyor

Bir tarım ülkesi olan Türkiye’de, 1929 ekonomik bunalımının etkilerini en ağır yaşayan kesim köylüler olmuştur. Ağır vergiler, borçlar ve kredi olanaklarının yetersizliği başta olmak üzere yaşanan ekonomik sıkıntıların yanında yapılan devrimler ve zorlayıcı politikalar toplumsal hoşnutsuzluğu beraberinde getirmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, bu toplumsal hoşnutsuzluğun Meclis’e taşınabilmesi için, yeni bir parti kurulmasına bizzat öncülük etmiştir .

1930 yazında herkesin konuştuğu en “mühim siyasal hadise” yeni bir firkanın kurulacağı haberi idi. Okyar ve Ağaoğlu anılarında, Mustafa Kemal’in 1929 yılının yaz aylarından beri yaklaşık bir yıldır yeni bir fırka düşüncesiyle alakadar olduğunu belirtirler. Goloğlu, Mustafa Kemal’in denetimsiz bir meclisin yaşanan bunalımları çözemediği gibi, toplumsal hoşnutsuzluğa da yol açtığını gözlemlediğini ve bu duruma en iyi çözümün “yeni bir

devrim aşaması” olarak “kontrol etme unsurunu” oluşturacak bir fırka oluşumuna yöneldiğini vurgular (2017: 303). Dönemin Adana milletvekili Hilmi Uran da fırkanın kuruluşunu Mustafa Kemal'in “Avrupalı bir hayat için birer birer millete kabul ettirdiği inkılap hamlelerinin bir yenisi” olarak tanımlar (Uran, 2007: 193). O yılların önde gelen gazetesi *Vakit*'in yazarı olan Asım Us, “Cumhuriyetin sağlam belirtilerinden” sayılması gereken bu girişimi “akıllıca ve gerekli” olarak tanımlarken Mustafa Kemal'in öncü rolüne vurgu yapmıştır (Us, 1964: 162).

Atay'a göre Serbest Fırka, Mustafa Kemal için “Meclisi havalandırma ihtiyacı”ndan doğmuştur ve aynı zamanda bir “medeniyet meselesi”dir (1968: 464). *Son Posta* yazarı Zekeriya Sertel'de fırkanın kuruluşunu Mustafa Kemal'in “toplumda esen hoşnutsuzluk havasını gidermek için bulduğu çare” olarak yorumlamıştır (Sertel, 1968: 190).

“Öteden beriden işitiyorduk ki: Gönüller ıstırapla dolu. Kulaklar türlü türlü rivayetlerle meşbu. Hükümetin icraatına ait birçok sualler, dudaklara geliyor ama söylenemiyor, her vatandaşın ağzı kilitlenmiş... Bu ıstıraplara deva bulanlar var, fakat onlarda dinlenmiyor. Gönüllerin boşalmasına niçin müsaade edilmiyor? Meydana çıkacak hakikatlerden mi korkuluyor? İşte yeni vaziyet, her vatandaşa yazmak, söylemek, dert dökmek, memleketin bünyesindeki yaraların ilacını göstermek imkanı verdi.” Siirt milletvekili *Milliyet* gazetesinin sahibi Mahmut Soydan yeni fırkanın kurulma gerekliliğini bu sözlerle açıklamıştır (*Milliyet*, 16 Ağustos 1930).

Şekil-1: *Son Posta*, 11 Ağustos 1930

Soydan'a göre CHF yeni partiyi "hulus"(samimiyet) ile karşılarken ve "vaziyetin ve zaruretin" doğal bir uzantısı olarak görmüştür. Yeni parti zamanı geldiği için CHF'nin içinden çıkmıştır. Bu yüzden gelişmesine engel olmak yerine, "yürümesi için elinden geleni yapacaktır", çünkü bu cumhuriyetin bir gereğidir aynı zamanda. Soydan, partiye destek verenlerin en başında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve genel başkan İsmet Paşa'nın geldiğini belirtir (*Milliyet*, 24 Ağustos 1930; 22 Ağustos, 1930). Benzer bir görüşü *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Yunus Nadi'de paylaşmaktadır. Nadi, yeni partiyi bir ihtiyaç ve zamanı geldiği için CHF'nin içinden çıkan bir teşekkül olarak tanımlamıştır. Yeni fırkanın elinden tutularak ona yürümesi öğretilecektir (*Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1930).

Şekil-2: Cumhuriyet, 12 Ağustos 1930

Soydan'ın İsmet Paşa'nın destek verdiğini belirten ifadesine karşın o dönemin basınında konuşulanlar da ve anılarda yazılanlar da yeni firkanın kuruluşuna İsmet Paşa'nın çok da istekli olmadığı vurgusu mevcuttur. SCF'nin kuruluş günlerinde yayınlanan bu karikatürde (Şekil-2) İsmet Paşa, Fethi Bey'in yeni partinin bir gereklilik olduğuna dair inancına ve memnuniyet duyan yüz ifadesine karşın, mesafeli ve düşünceli bir şekilde resmedilmiştir. Aslında görünen bu tablo çok da sürpriz değildir. İsmet Paşa yeni bir parti hakkındaki görüşünü 1930 Haziranında yaptığı bir konuşmasında “daha erken, yeni seçimlerden en az bir yıl sonra” diye belirtmiştir (Goloğlu, 2017: 328).

Vakit gazetesinde o günlerde verilen bir anekdot bu fikrin dolaşımında olduğunu destekler niteliktedir. Ankara vekili Talat Bey, Mustafa Kemal'e “Efendim, daha iyi olmaz mıydı, önümüzdeki intihabı da siz yapsaydınız ve ondan sonra Meclis içinde biz bir hizip taksimatı yapsaydık” sözlerine karşılık Mustafa Kemal “Talat bey buyurduğunuz tarz eski teşekküllerde tecrübe edilmiştir. Bunun verdiği neticeler milleti kederlere maruz bırakmıştır. Artık biz bütün

bu neticeleri görmüş, tecrübeli insanlar olarak, safsata mahiyetine geçmiş bu gibi şeyleri tekrar edemeyiz. Bugünün Türk toplumunun, mazinin en derin medeniyetlerinde banilik iddia eden bu Türk kavminin bugünkü çocukları açık ve salim yolu bulmuşlardır. Bu yol cumhuriyeti yükseltmektir. Bu noktaya dikkat edenler asla muarız değildirler” şeklinde ifade etmiştir. Bu yorum, Mustafa Kemal’in öncü rolünü vurgulamanın yanı sıra, yeni bir parti için beklenmesi gerektiği yönünde fikir sahibi olanlara verilen bir cevap da olmuştur (Vakit, 11 Ağustos 1930).

Mustafa Kemal’in Fethi Bey’le yeni bir parti kurma fikrini paylaşırken *“bugünkü manzaramız aşağı yukarı, bir diktatörlük manzarasıdır... Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessesese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum”*(Okyar, 1980: 386) sözleriyle yaptığı değerlendirme ülkenin tek parti ile yönetilmesine karşı bir özeleştiriyi hem de onun demokratik ideallere geçiş konusundaki isteğini de içermektedir. Mustafa Kemal, Fethi Bey’e yeni parti kurulması konusunda tarafsız ve adil olacağına dair söz vermiş ve karşılıklı mektuplaşmalarla SCF 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuştur. Gazetelere yansıyan Mustafa Kemal’in CHF’den çok sayıda vekili yeni partiye geçmesi konusunda desteklemesi olmuştur. Partiye 65-70 civarında vekilin gireceğine dair haberler yapılmıştır.

Mustafa Kemal, kız kardeşi Makbule Hanımın ve Kütahya vekili ve yakın arkadaşı Nuri Conker’in yeni partiye üye olmasına öncülük etmiştir. Uran, bu hamlelerin halkın yeni partiye yönelmesi için atılan adımlar aynı zamanda kendisine yakın kişilere yer vermesini de beklenmeyen durumlarda güvenilirliğe verdiği önem olarak tanımlamıştır (Uran, 2007: 193). Bir yıl önce İsmet Paşa’ya Cumhuriyet rejiminde tek parti ile hükümeti kontrol etmenin mümkün olamayacağını bildiren bir rapor sunan Kars vekili Ahmet Ağaoğlu da partiye girmiştir. Aydın vekili Reşit Galip, Erzurum vekili Tahsin Bey, İstanbul vekili Haydar Bey, Ankara vekili Talat bey ve Süreyya İlmen partiye katılanlar arasındadır (Vakit, 12 Ağustos 1930).

Şekil-3: Cumhuriyet, 15 Ağustos 1930

İsmet Paşa'nın hükümette tek karar verici olarak Meclis'e hakim olması, muhalif bir partinin kurulmasıyla yeni bir süreç girmiştir. Özellikle partiye 60-70 civarında vekilin gireceği yönündeki haberler İsmet Paşa'nın demeçlerine yansımaya da buna dair genel bir kaygının varlığı gazetelerde yazılanlar ve kulislere konuşulanlar arasındadır. Partinin kuruluşundan henüz üç gün geçmesine karşın karikatürde (Şekil-3) Paşa ummadığı bir tablo karşısında yaşadığı şaşkınlık ve hayal kırıklığı dolu bir ifadeyle resmedilmektedir.

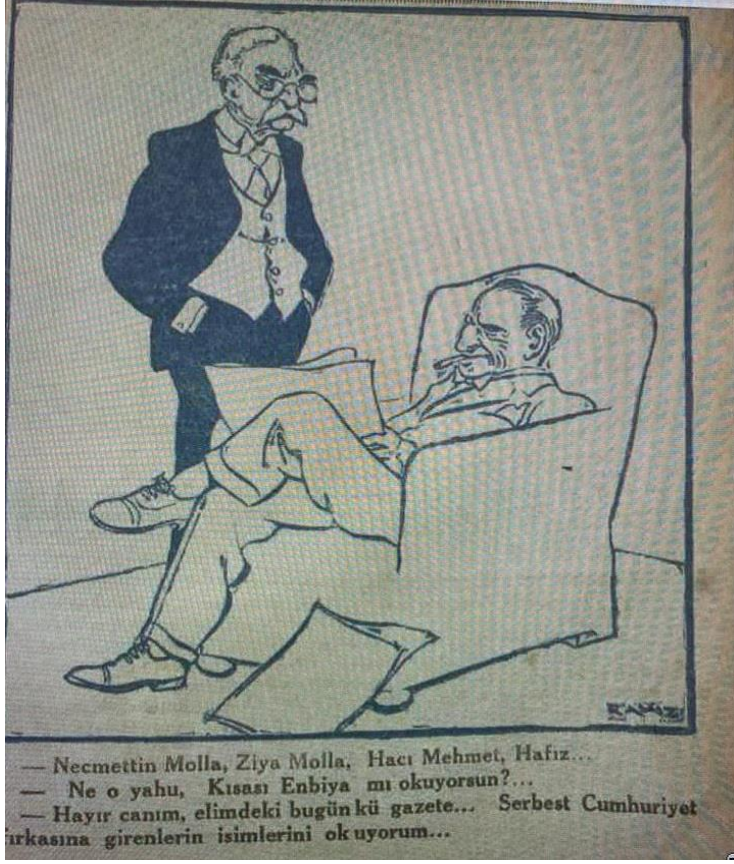
2. Serbest Fırka'nın Görevi: "Hür bir Murakabe hayatı"

Fethi Bey, Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta hükümeti ekonomik ve mali konularda yanlış politika izlemekle itham etmiş ve yaşanan bu ekonomik çöküntünün bu hatalardan kaynaklandığını

belirtmiştir. Partinin temel görevi “tenkid ve murakabe” olarak tanımlanmıştır. Fethi Bey işlerinin şahıslarla meşgul olmak olmadığını, hükümeti yönetenlerin iyi niyetinden şüphelerinin olmadığını fakat bununla birlikte “iyi bir adamın da her zaman sevap işlediğini ve hiçbir zaman hata yapmadığını söylemenin de safdillik” olacağını ifade etmiştir. “*Biz hükümetin istemeden yaptığı hataları tenkit ediyoruz. İnhisarlar, bu milletin sırtına yükletilmiş ağır birer vergiden başka bir şey değildir. Vergiler ağırdır. Vergiler kaldırılacaktır kanaati vermek doğru değildir. Ama mevcut masrafların haddi asgariye indirilmesi ve bu suretle yapılacak tasarruflar sayesinde halkın üzerindeki yük hafifletilecektir. Harice güven telkin etmek lazımdır. Bu sağlandıktan sonra boş duran yabancı sermaye ülkeye gelmeye can atacaktır. Bunu sağlamak gereklidir*” sözleriyle partinin temel görüşlerini açıklamıştır (Vakit 16 Ağustos 1930).

Fethi Bey kendisine sorulan “*Gazi'nin sizin muhalifi bulunduğunuz fırkanın lideri olmaları sizin fırkayı zayıf düşürüyor mu*” sorusuna “*Şüphesiz zayıf düşürebilir ama ben ve arkadaşlarım gazinin söz verdiği takdirde tarafsız ve adil hareket edeceğine ve bir defa işaret ettikten sonra bunun değişmeyeceğine güvenimiz vardır. Onun esas tuttuğu laiklik prensibi üzerinde çalışmak arzusundayız. Devlet işlerinde tenkit ve münakaşa onun esas arzularındandır. Ben Gazi'nin eski arkadaşı olduğum için ve onun bütün karakterlerini bildiğim içindir ki bu cürete malik bulunuyorum... kadim ve gençlik arkadaşlığımız esnasında kendilerinin en çok nefret ettiği devlet işlerinin tenkit ve münakaşa olunmamasıdır.*” (Vakit, 11 Ağustos 1930). Fethi Bey partinin meşruiyetinin peşindedir, “Cumhuriyetin esaslarını ebedileştirmek” için iki partinin gerekliliğini ve bu fikre Mustafa Kemal'in desteğini sıklıkla vurgulamıştır.

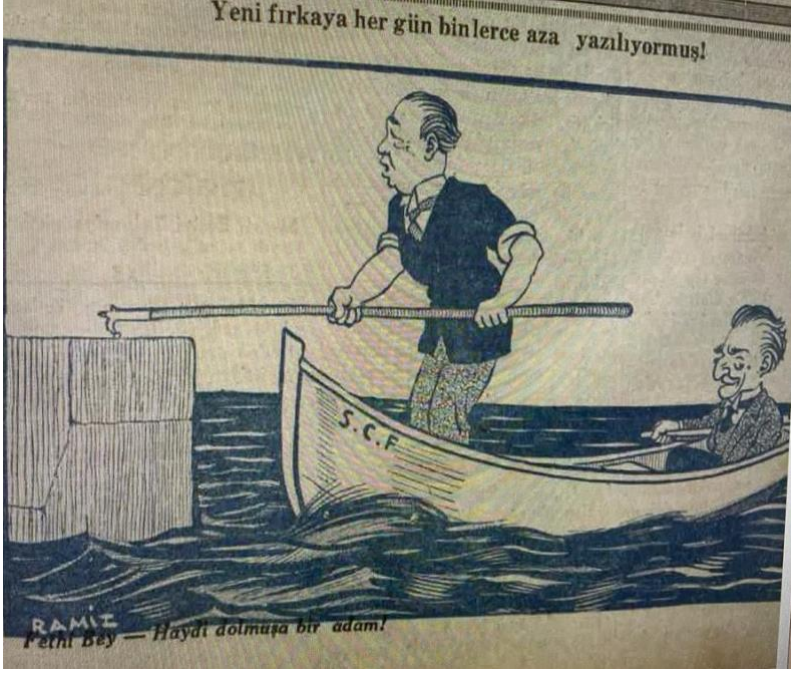
Partinin programı kuruluşundan üç gün sonra kamuoyuna açıklanmıştır. Kendini laik ve cumhuriyetçi olarak tanımlayan parti, şimendifer (demiryolu) yapımında “bir neslin sırtına yüklenilmesini” ve yüksek vergileri eleştirmiş, devlet müdahalesinin vatandaşın girişimciliğini engelleyecek boyutta olmasına karşı çıkmış, ülkeye yabancı yatırımcının gelmesine imkan verecek bir altyapının oluşturulmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır. Parti vatandaşlık hakkı, hukuk devleti vurgusu gibi modernleşme politikasına uygun bir politika belirlemiştir.

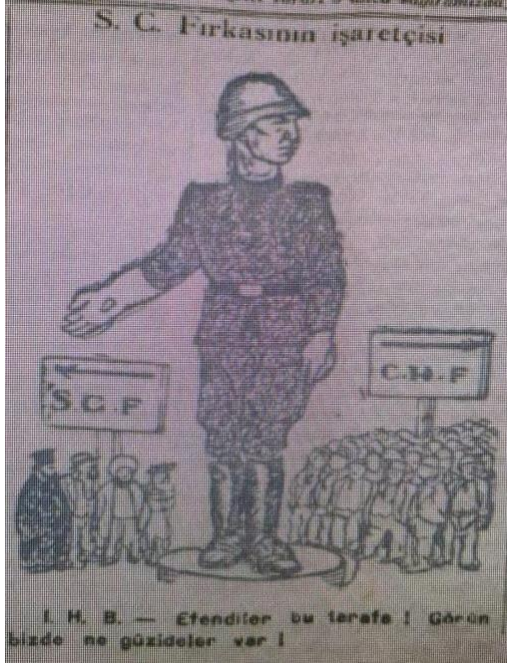
Şekil-4: Cumhuriyet, 21 Ağustos 1930

SCF genel katibi Nuri Bey Partiyeye olan ilgiyi “Yalova postanesi Holivut postanesine döndü, gelen mektupları cevaplayamıyoruz” sözleriyle dile getirmiştir (*Milliyet*, 14 Ağustos 1930). Halkın yoğun ilgi gösterdiği Partiyeye katılımlara dair haberler her gün gazetelere yansımıştır. Bu haberlere yönelik yorumlar çeşitli şekillerde olmuştur. İktidar vekilleri halk katılımının yoğunluğundan bahseden partinin, Meclisteki aza sayılarının “13” olduğunu ifade ederken Meclisten rağbet görmediklerine dikkat çekmiştir. Diğer değerlendirmeler ise özellikle iktidar partisini destekleyen gazetelerce “katılım” sayılarının abartı olduğuna dair olurken, bir süre sonra katılım sayısından ziyade katılan kişilerin niteliklerine vurgu yapan görüşler karikatürlere de yansımıştır. Partiyeye “inkılap ve Cumhuriyet karşıtları”, “komünistler”, “hocalar”, “mürteciler” in katıldığına dair vurgular/yorumlar/iddialar bir süre sonra SCF'nin

meşruiyetini sorgulayan bir tartışmaya evrilmiş ve partinin kapanma sürecinde etkin bir unsur olarak belirmiştir.

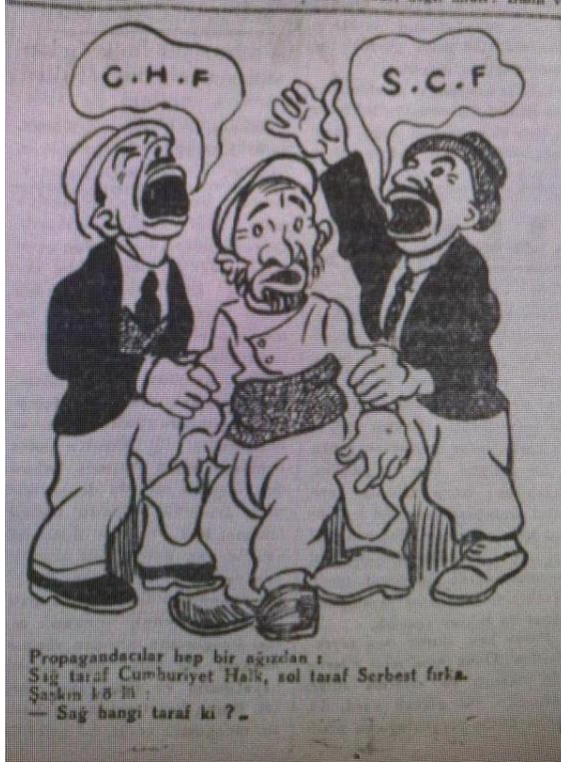
Şekil-5: Cumhuriyet, 25 Ağustos 1930

Şekil-6: *Vakit*, 10 Ekim 1930

3. Yeni Partinin Yeri Neresi: Sol mu, Sağ mı?

Fethi Bey, -CHF'nin de esas prensipleri olan- laiklik ve Cumhuriyet esaslarında CHF'den daha da ileri gitmek istediklerini ve "matbuat ve münakaşa hürriyetini" kabul ettikleri için partilerinin sol bir parti olduğunu ifade etmiştir. Buna göre parti, CHF'nin sol tarafında liberal, laik, cumhuriyetçi bir fırka olacaktır (*Vakit*, 12 Ağustos 1930). "Sol" tanımlaması yapılan tartışmalarda görülebileceği gibi, kavram olarak tam bilinmemektedir. Buna güzel bir örnek *Hakimiyet-i Milliye* yazarı ve kuvvetli bir CHF'li olan Falih Rıfkı Atay'dan verilebilir. Sol tanımlamasına gönderme yapan Atay, "bu memlekette padişahlığı, halifeliği, şarklılığı kaldıran, dini dünya işlerinden ayıran, Latin harflerini alan, şapka giydiren bir fırkanın daha solu yoktur. İsmet Paşa'nın soluna ancak hürmet icabı geçilebilir" sözleriyle siyasette sol ve sağ kavramlarının açıklayıcı bir anlamı olmayacağına dair inancını ifade etmiştir (*Hakimiyet-i Milliye*, 21 Ağustos 1930).

Şekil-7: *Vakit*, 16 Ekim 1930

“Sol” ve “sağ” kavramları o günün siyasal ikliminde bile anlaşılması oldukça güç kavramlardır. Aydemir’in bu dönemi anlatırken seçtiği başlık “halk homurdanıyor” olmuştur. Karikatür (Şekil-7) de “sol ve sağ” gibi politik kavramların ciddi bir ekonomik ve toplumsal huzursuzluk yaşayan halk için bir anlam ifade etmediğini resmetmektedir.

4. Modernleşmenin bir meşalesi: Demiryolları ve Sivas Nutku

İsmet Paşa, 30 Ağustos 1930 günü Sivas demiryolunun açılışında bir nutuk vermiştir. Yeni partinin CHF’ye yaptığı eleştirilere ilk kez cevap vermiş ve kendi görüşlerini de ortaya koymuştur. İsmet Paşa, konuşmasında demiryollarından medenileşmenin simgesi olarak bahsetmiş, vergilerin düşürüleceği vaadini ise aslı olmayan bir propaganda olarak tanımlamıştır. SCF’nin liberalizm savunusu “memleketin güç anlayacağı” bir sistemdir. CHF ekonomi alanında “mutedil devletçi”dir ve

devletçiliği saf dışı bırakarak “her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemenin” bu memleket için uygun bir politika olmadığını belirtmiştir. İsmet Paşa'nın Sivas nutku, iktidar yanlısı basında büyük bir coşku ile karşılanmış ve “*Asırlardan beri metruk (terk edilmiş) ve mühmel (ihmal edilmiş) Anadolu'nun tam ortasında medeniyetin ilk sesi*” olan demiryolları Anadolu'yu medeniyet yoluna bağlarken aynı zamanda halkta İsmet Paşa'ya duyulan sevginin de kudretini gösteren bir tablo çizilmiştir (*Akşam*, 31 Ağustos 1930; *Milliyet*, 1 Eylül 1930).

Şekil-8: *Milliyet*, 2 Ekim 1930

Şekil-9: Cumhuriyet, 26 Ağustos 1930

Şekil-10: Akşam, 19 Ağustos 1930

Sivas nutku basında, partilerin güçlerini gösteren bir mücadele olarak algılanmıştır. SCF'nin hükümeti en sert şekilde eleştirdiği konu olan şimendifer politikası İsmet Paşa'nın zaferi olarak gösterilmiştir. Karikatürlere de (Şekil-8, 9, 10) SCF'nin “vergilerin azaltılması, tekellerin kaldırılması, yabancı sermayenin sağlanması” gibi vaatlerine karşılık İsmet Paşa “yapan” bir lider olarak yansımıştır. Bu değerlendirmeye göre SCF ya hedefe yetişememe ya da rayların altında kalma tehlikesi içindedir. Böylece CHF'nin/devletçiliğin galibiyeti vurgulanmıştır. Mücadelenin rövanşı İzmir gezisiyle gerçekleşecektir.

5. SCF Rüzgarı Kuvvetli Esiyor: İzmir Mitingi

Partinin kurulmasının daha birinci ayı dolmadan toplumun her kesiminden büyük bir ilgi ve sevgi görmüştür. Kuşkusuz Fethi Bey'in çıktığı Batı Anadolu turu ise toplumda gördüğü kitlesel desteği göstermesi açısından en önemli kanıtlardan biri olarak değerlendirilebilir. Parti, başta İzmir olmak üzere ticari bölgelerde büyük bir destek ve yaşanan ekonomik problemleri çözebileceğine dair kuvvetli bir inançla karşılanmıştır. Parti teşkilatlanması hakkında görüşmeler için gelen ve adeta halk tarafından bir “kurtarıcı” olarak beklenen Fethi Bey, hem partinin siyasi programı hakkında bilgi hem de birkaç gün önce İsmet Paşa'nın Sivas nutkuna cevap vermiştir.

Fethi Bey'in eleştirileri, hükümetin oldukça ağır şartlarla yaptığı demiryolları yatırımları, vatandaşların ekonomik gücünün çok daha üzerinde olan vergiler, özellikle tüccar ve köylüler üzerinde yıkıcı etkilere yol açan tekeller ve köylüye yeterince kredi vermeyen Ziraat bankası üzerinde yoğunlaşmıştır. İsmet Paşa'nın “liberalizmi” halkın anlamayacağı yönündeki eleştirisine karşılık Fethi Bey'in liberalizmi “devletin vatandaşların gelişmesi önündeki engelleri kaldırmakla görevli” olarak tanımlaması Paşa'ya bir cevap niteliğindedir. Temel sorun yabancı sermaye bulmaktı, bu sağlanamadığı noktada ise harcamaları azaltmak bir çözüm yolu olabilirdi. SCF lideri ve yöneticileri, “çok yaşa Gazi, çok yaşa Fethi, kurtar bizi” sloganları ve davul zurna ile coşkun kalabalıklar tarafından karşılanmıştır. Fethi Bey, gördükleri ilginin yeni bir partinin ne kadar “büyük bir ihtiyaç/gerekliklik” olduğu gerçeğini gözler önüne serdiğini belirtmiştir (*Cumhuriyet*, 14 Eylül 1930).

Fethi Bey'in halka hitabı ve düzenlenen karşılımlar ve toplantılar çok kolay olmamıştır. İçinde ölümlerin de yaşandığı

birçok gelişme yaşanmıştır. Şehrin önde gelen mülki idare amirleri toplanma ve karşılamaları güvenlik gerekçesiyle engellemeye çalışmışlardır. Fethi Bey durumu Mustafa Kemal'e bildiren telgrafına karşılık "Anlıyorum ki sana nutkunu söyletmek istemiyorlar, fakat sen behemehâl nutkunu söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir maniye derhal bildireceksin... Asayişin temini için; Başvekil, Dahiliye Vekili ve İzmir Valisi lazım olan tedbirleri almakla mükelleftir" cevabını vererek Fethi Bey'e desteğini belirtmiş ve konuşmasını yapmasını sağlamıştır (Ağaoğlu, 2011: 61).

SCF ülke genelinde yirmi üç ilde toplam 103 noktada teşkilat kurmuştur (Emrence, 2014: 152). İktidar partisi muhalefet partisine bu denli büyük bir ilgi olmasına şaşırmıştır Özellikle iktidar yanlısı basın, partinin kuruluş döneminde destekleyici bakışlarını değiştirmiş ve SCF'yi, "cumhuriyeti yıkmayı hedefleyenler"le bir olmakla suçlamıştır. Bu durum partinin "meşruiyeti"ne zarar veren bir süreci beraberinde getirmiştir. CHF yanlısı basının şiddetli hücumları ve Gazi'nin tarafını açıklamaya davet eden mektuplar ile güçlü bir rüzgar, Mustafa Kemal'i de tavır değişikliğine götürmüştür.

Şekil-11. Son Posta, 10 Eylül 1930

İzmir gezisi sonrası özellikle muhalif Son Posta gazetesinde, halkın SCF'ye olan ilgisi özellikle vurgulanmıştır. Karikatürdeki (Şekil-11) partiye olan yoğun desteği engellemeye çalışan CHF yetkilisini aralarına çağırarak halk görüntüsü, CHF'nin kitlelerle arasında var olan kopukluğa gönderme yapmıştır. SCF'nin kitleleri harekete geçiren hareketine karşılık, CHF'nin yalnızlığına dikkat çekmiştir.

Şekil-12: Son Posta, 13 Eylül 1930

SCF'nin kuruluşuna öncülük eden Mustafa Kemal 1930 yılının yaz başlarında çıktığı yurt gezisinde karşılaştığı durumu "Bunalyorum çocuk, büyük bir ızdırap içinde bunalyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikayet dinliyoruz. Her taraf, derin bir yokluk, maddi manevi perişanlık

içinde ferahlatici pek az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakiki durumu, ne yazık ki bu... ” (Soyak, 1973: 405) sözleriyle anlatmıştır. Fethi Bey’in Anadolu gezisi de halkın yaşadığı memnuniyetsizlik ve huzursuzluğu yine gözler önüne sermiştir. Karikatürde (Şekil-12)

“Neşve tahsil ettiğin sagar da sende gamlıdır. Bir dokun bin ah işit kâse-i fağfurdan” (Neşe aradığın aslında sende daha dertlidir. Bir dokun bin ah işit o zarif kaseden)

mısrasına atıfla gerçek olanın İsmet Paşa’ya Sivas’ta gösterilen “kuvvetli sevgi seli” değil, Fethi Bey’e İzmir gezisinde anlatılan sıkıntılar olduğuna dair bir vurgu yapılmıştır.

6. Belediye seçimleri

1930 belediye seçimlerinde, seçim kurallarını ihlal eden birçok siyasi olay yaşanmıştır. Genel olarak SCF taraftarları “gerici, cumhuriyet aleyhtarı, yankesici, mürteci, gayrimüslimlerin partisi” olmakla suçlanmıştı. Seçimler, bürokratik mekanizmalarında kullanıldığı ve seçimlerin CHF lehine sonuçlanması için yapılan müdahalelere sahne olmuştu. Bazı yerlerde seçimler iptal edilmiş, seçim komitesinin sonuçlarına uyulmamış, isimlerin bulunduğu defterler ya da mahalleler bulunamamış, birden fazla oy kullanımı/sayımı, oy verme sürecini zorlaştıran baskı ve engelleme şeklinde bir yola başvurulmuştu.² SCF, sistematik bir siyasi baskı ile karşılaşmıştır (Emrence, 2014: 180). Seçimlerde 502 belediye başkanlığı seçiminin 40’ında başarılı olan parti, yaşanan usulsüzlüklere karşı seçimin iptalini istemiştir.

² Seçimlerde yaşanan bürokratik müdahalelerin geniş bir şekilde anlatımı için bkz. (Emrence, 2014: 163-190).

Şekil-13: Cumhuriyet, 5 Ekim 1930.

Şekil-14: Son Posta, 17 Kasım 1930

Seçim sonuçları muhalif basında, seçimlerde yapıldığı iddia edilen yolsuzluklara gönderme yapılarak verilmiştir. Buna göre, halkın SCF'ye verdiği oylar, usulsüzlüklerle iktidar partisine kaydırılmış ve millet iradesinin sandığa yansımaları engellenmiştir. CHF yanlısı basın ise seçimleri SCF'nin halkın karşısındaki başarısızlığı ve yenilgisi olarak değerlendirmiş ve kazananın "halkın ta kendisi olan" CHF olduğunu resmetmiştir.

7. Serbest Fırka'nın Sonu

SCF'nin kuruluşuna dair birçok değerlendirme yapılmıştır. Bu, partinin sonu için de geçerlidir. Partinin neden kapatıldığı çeşitli yorumlara konu edilmiştir. En başından beri muhalefet partisi fikrini "zamansız" bulan Atay, irticanın tahrikleriyle siyasal ortamın henüz böyle bir "olgunluk imtihanını" veremeyeceğinin anlaşıldığını belirtmiş ve partinin feshini "büyük tehlike durdu" olarak karşılaştırmıştır. (Atay, 1968: 521, 573). Bir iktidar vekili olan Uran anılarında, SCF'nin, Tek Parti iktidarına duyulan hoşnutsuzluğun bir göstergesi haline geldiğini ve bunun CHF'lilerde büyük bir korku yarattığını ve Fethi Bey'in partiyi feshetmek zorunda kaldığını yazmıştır. Yine Uran, partinin kapanışında SCF yöneticilerini "mecliste bir denetleme organı olarak kalmak yerine seçim kazanma hevesine düşmeleri"nden dolayı da sorumlu tutmuştur (Uran, 2007: 194, 199). Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi John Grew Sivas nutkundan sonra, Türkiye'nin etkin bir muhalefete hazırlıklı olup olmadığı ve bunu sindirip sindirmeyeceği konusunda şüpheleri olduğunu ifade etmiştir (Grew, 2000: 131). SCF'nin özellikle İzmir gezisi sonun başlangıcı olmuş, "rejim düşmanlığı" yapmak suçlamasıyla karşı karşıya kalmış ve Mustafa Kemal'in değişen tutumuna karşılık Fethi Bey Partiyi 17 Kasım 1930 tarihinde fesh etmiştir.

Şekil-15: Cumhuriyet, 18 Kasım 1930

SCF'nin sonunu hazırlayan olaylardan biri de Cumhuriyet gazetesi sahibi Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal'e tarafsızlığıyla ilgili yazdığı mektuptu. Gazete SCF'yi, "ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur" sözleriyle uğurlamıştır. Dörder kişiden oluşan sevinen ve üzülenleri gösteren karikatür (Şekil-15), SCF'nin halktan destek görmediği düşüncesine gönderme yapmıştır.

Şekil-16: *Son Posta*, 24 Kasım 1930

CHF içinde, SCF'nin varlığı ile “kendi bünyesinde beliren uyuşukluğu giderme” tartışmaları, gayretleri başlamış “ıslahat yapma” sözleri duyulmaya başlanmıştır. Parti içinde, hükümetteki eksiklikleri tespit göreviyle yükümlü, “Kırklar heyeti” adı verilen bir encümen kurulmuş, illerdeki parti heyetlerinin başında “mutemet” adı verilen ve halkın tepkili olduğu kişilerin ismi “reis” olarak değiştirilmiştir (Uran: 2007: 200). Parti Genel Sekreterliğine Saffet Arıkan yerine Recep Peker getirilmiş ve rejimin yeterince kabul görmediği düşüncesi çerçevesinde Mustafa Kemal halkın nelerden şikayetçi olduğunu öğrenebilmek adına bir yurt gezisine çıkmıştır.

Sonuç

Modern bir devlet ve toplum kurma projesi olarak da adlandırılabilir “muasır medeniyet seviyesi” hedefi, Erken Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal önderliğinde birçok inkılabın gerçekleştirildiği bir zaman dilimidir. Ulus devletin modernleşme misyonu çerçevesinde atılan adımlar, çoğunlukla yukarıdan aşağıya uygulanmıştır. Modern toplumu yaratmaya çaba harcayan kurucu kadro, bunun yaratılması için beklemeye gerek duymamıştır. Geçmişten beri Türk modernleşmesine eşlik eden “geçmişlik duygusu” da bu süreçte etkili olmuştur. Beklenecek zaman da yoktur. Mustafa Kemal, diğer modernleşme adımları gibi muhalefet partisinin oluşumunda da aynı yolu denemiş ve kendisi öncülük etmiştir. Modernleşmenin siyasal yönü olarak katılımcı bir siyasete, çoğulcu topluma giden bu süreçte Mustafa Kemal’in bu hamlesi, onun çoğulcu bir parlamento hayatına olan istenci olarak da okunabilir. Yarışmacı bir sistemin kurulmasını arzulamıştır. Bunu Fethi Bey’e yeni bir parti fikrinin gerekçesini *-ardımda bir diktatörlük bırakmak istemiyorum-* sunarken de belirtmiştir. Fethi Bey’i İzmir gezisinin sonuna kadar -hem iktidara hem de iktidar yanlısı basına karşı- desteklemiştir. Özellikle basın, muhalefetin “Cumhuriyet karşıtlığının” yuvası haline geldiği iddiasının gücü karşısında Mustafa Kemal, rejimin geleceğini düşünmek noktasında tavır değiştirmiştir. Dönemin siyasi gelişmeleri karikatürler üzerinden izlenebilmiştir. Tek Parti yönetimi 1925 yılından itibaren başlayan suskunluk dönemine son vermiş ve yeni bir muhalefet partisi ile farklı seslerin duyulmasına imkan tanımıştır. İncelenen dönemde SCF’nin kuruluşu ve ardından yaşanan siyasal gelişmelerde birçok eleştirel fikrin kendisini karikatürler üzerinden ifade edebildiği görülmektedir. Sağlanan bu imkan, demokratik çoğulculuk isteğine uygunluk gösterirken, özellikle SCF’nin toplum tarafından yoğun bir ilgi ile karşılanıp, bir iktidar seçeneği olarak belirlenmesiyle birlikte değişerek, farklı görüşlerin ifade edilebilmesine yönelik imkanların kısıtlanması ise tepeden inme bir boyuta karşılık düşmektedir. Ulus devlete geçişi hazırlayan bu dönemin, bir geçiş süreci olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmelidir. Bu noktada da bu süreç, demokratik ve otoriter eğilimleri içerisinde barındıran bir dönem olarak değerlendirilebilir. Demokratik olarak tanımlanamayacak bir yönetim yapısından kurtulmaya çalışan, bunu değiştirmek isteyen bir lider olan Mustafa Kemal, bu sürece bizzat önderlik etmiştir. SCF, başarısız bir demokrasi girişimi olmuştur. SCF’nin bu kadar geniş bir halk kesimini harekete geçirmesi, toplumun değişim projesine bir direniş

göstermesi olarak da yorumlanabilir. CHF de bir muhalefet partisinin halktan bu denli kabul göreceğine ihtimal vermediği için demokratik eğilimin bir örneği olarak kabul edilebilecek muhalefet partisinin kuruluş sürecindeki hoşgörülü tutumunu koruyamamış, gittikçe sertleşen tavrı ile partinin yaşayabileceği uygun bir siyasal zemin oluşmasına engel olmuştur.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet (2011), Serbest Fırka Hatıraları, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Atay, Falif Rıfki (1968), Çankaya, (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık).
- Avşar, Abdülhamit (1998), Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: Kitabevi).
- Aydemir, Şevket Süreyya (1969), Tek Adam III. Cilt, (Ankara: Remzi Kitabevi).
- Aydemir, Şevket Süreyya (1966), İkinci Adam I. Cilt, (Ankara: Remzi Kitabevi).
- Berkes, Niyazi (2008), Türkiye’de Çağdaşlaşma, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Cantek, Levent ve Gönenç, Levent, (2017), Muhalefet Defteri, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Çiğdem, Ahmet (2009), Aydınlanma Düşüncesi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Emrence, Cem (2014), 99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Goloğlu, Mahmut (2017), Devrimler ve Tepkileri, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Grew, John (2000), Atatürk ve İnönü, (İstanbul: Yeni Gün Matbaası).
- İlmen, Süreyya (1951), Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, (İstanbul: Ahmet Sait Basımevi).
- İnan, Afet (2014), Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1984), Politikada Kırk Beş Yıl, (Ankara: Bilgi Yayınevi)

- Koçak, Cemil (2006), İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Kongar, Emre (1998), İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (İstanbul: Remzi Kitabevi).
- Köker, Levent (2010), Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Okyar, Fethi (2010), Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Okyar, Fethi (1980), Üç Devirde Bir Adam, (İstanbul: Tercüman Yayınları).
- Öz, Esat (1992), Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, (Ankara: Gündoğan Yayınları).
- Sertel, Zekeriya (1968), Hatırladıklarım, (İstanbul: Yayıncılık Matbaası).
- Soyak, Ali Rıza (1973), Atatürk'ten Hatıralar II. Cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Tunaya, Tarık Zafer (1952), Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952), (İstanbul: Arba Yayınları).
- Tunçay, Mete (2005), Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).
- Uran, Hilmi (2007), Meşruiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Us, Asım (1964), Gördüklerim Duyduklarım Duygularım, (İstanbul: Vakıf Matbaası).
- Uyar, Hakkı (2012), Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, (İstanbul: Boyut Yayıncılık).
- Yetkin, Çetin (2004), Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, (İstanbul: Otopsi Yayınları).
- Zürcher, Erik Jan (2002), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Gazeteler

Milliyet

Cumhuriyet

Vakit

Hakimiyet-i milliye

Akşam

Son Posta

Araştırma Makalesi:

TEK İSİMLİ TEK TURLU ÇOĞUNLUK SİSTEMİNE GEÇİŞİN BELİRLİ ŞEHİRLERDE MİLLETVEKİLİ DAĞILIMI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNE İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME: 2018 MİLLETVEKİLİ GENEL SEÇİMLERİ

Kubilay DÜZENLİ¹

Özet

Bu makale belirli şehirlerdeki sınırlılık dahilinde 2018 seçimlerinin, Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi (Dar Bölge Basit Çoğunluk Sistemi'ne) göre yapılması hâlinde oluşacak milletvekili dağılımını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma örneğini nüfus ve milletvekili sayısı bakımından birbirine benzer nitelikteki; Aydın, Eskişehir, Mardin, Mersin, Tekirdağ, Van ve Zonguldak şehirleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde kavramsal bazda temsil, seçim ve seçim sistemleri karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Ardından Osmanlı Devleti'nin son döneminden başlayarak bugüne değin seçimler ve uygulanan farklı seçim sistemleri ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Son olarak araştırmanın amacı kapsamında araştırma örneğini oluşturan şehirler hâlihazırda meclisteki sandalye sayıları kadar dar bölgeye ayrılmış ve bu sandalyeler SEÇSİS ve YSK'den alınan veriler doğrultusunda siyasi partiler arasında dağıtılmıştır. Sonuç olarak Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine geçişi öngören olası bir seçim sistemi değişikliği halinde AK PARTİ'nin; Mersin, Eskişehir ve Zonguldak'ta, CHP'nin; Aydın, Tekirdağ ve Mersin'de, HDP'nin ise Van'da mevcut duruma göre daha fazla sayıda milletvekiline sahip hâle geleceği tespit edilmiştir.

¹ Araştırma Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, kduzenli.1993@gmail.com, ORCID No: 0000-0003-3662-2656

Makale gönderim tarihi: 10 Eylül 2021

Makale kabul tarihi: 7 Haziran 2022

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Seçim, Seçim Sistemleri, Çoğunluk Sistemleri, Tek İsimli Tek Turlu Basit Çoğunluk Sistemi

**AN ASSESMENT ON THE IMPACT OF THE TRANSITION TO
THE ONE NAME-SINGLE TURN MAJORITY SYSTEM ON
ELECTION RESULTS IN CERTAIN CITIES:
GENERAL PARLIAMENTARY ELECTION OF 2018**

Abstract

This article aims to analyze the distribution of deputies that will occur if the 2018 elections are held according to the Single Name Single Round Majority System within the limitations in certain cities. The sample of research consist of Aydın, Eskişehir, Mardin, Mersin, Tekirdağ, Van, Zonguldak and these cities are similar to each other in terms of population and deputies. In this context first of all representation, election and electoral system analyzed comparatively on a conceptual basis. Then with the starting from the late term of Ottoman State to now elections and different electoral systems which have been implemented were examined in detail. Finally within the scope aim of research the cities which constituent of sample of research divided into narrow regions as the number of current seats in the parliament and these seats distributed among political parties in line with the data imported from Ballot Box Results Sharing System and The Supreme Election Board. As a result it can be evaluated that in case of electoral system change which have foreseen adopting to Single Name One Round Majority System AK PARTİ in Mersin, Eskişehir and Zonguldak; CHP in Tekirdağ, Mersin, Aydın and HDP in Van will have more seats in the parliament compared to current situation.

Keywords: Turkey, Election, Electoral System, Majority Systems, Single Name One Round Simple Majority System

Giriş

Siyaset bilimi yazınında; “kanunlar ve yönetmelikler uyarınca bir veya daha çok aday arasından belli birini veya birkaçını seçme eylemi” (TDK Güncel Sözlük, 2021) biçiminde tanımlanan seçimler, demokrasinin temel öğelerinden bir tanesidir. Köker (2006: 200) seçimlerin, yönetici kadroların kimlerden oluşacağını belirlemenin yanı sıra bir devletin, dolayısıyla hukuki düzenin meşruiyetinin sağlanmasında da kilit rol oynadığını savunmakta, Sabuktay (2009: 73) idarecilerin seçimle işbaşına geliyor olmasının, vatandaşların siyasal katılımını sağlamak suretiyle sistemin meşruluğunu temin eden bir gelişme biçiminde yorumlamakta, Cotteret-Emeri (1991:11) ise seçimlerin; “halkın, yönetmeye aday kimseler arasından belirlenmesiyle sonuçlanan hukuki yöntem ve işlemler bütünü olduğunu söylemektedir. Demokrasiyi; halkın oyunu kazanabilmek için geliştirilen mücadele aracılığıyla devletteki makamlara gelmenin bir aracı olan kurumsal bir düzenleme biçiminde gören Schumpeter’e göre ise seçimler, demokrasinin merkezinde konumlanmaktadır (Schumpeter’den akt. Heywood, 2014: 298).

Bir ülkede yürürlükte bulunan seçim sistemi o ülkenin, ulusal meclisindeki siyasi partiler arası sandalye dağılımının oluşumunda belirleyicilik arz etmektedir. Bu durum en sarıh biçimde; Federal Almanya ve Birleşik Krallık (BK) ulusal meclislerindeki temsilciliklerin, siyasi partiler arası dağılımı bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Avrupa’nın bu iki köklü demokrasisinde yürürlükteki seçim sistemleri ve bu sistemlerin, görece az oy alan siyasi partilere temsiline ilişkin geliştirdiği olumlu/olumsuz bakış açısı çerçevesinde, ülkelerindeki son ulusal seçimlerde %10,7 ve %11,6 oranında oy alan iki siyasi parti (Hür Demokrat Parti-Federal Almanya/ Liberal Demokratlar-Birleşik Krallık) sahip oldukları parlamenter sayısı ve bu sayının, ulusal meclisin geneline oranı bakımından birbirlerinden önemli ölçüde ayrılmışlardır.²

² Esasında uygulanagelen seçim sistemleri temelinde meclis aritmetiğine ilişkin farklı sonuçların ortaya çıkışı ülkeler arasındaki karşılaştırmalar ile görülebileceği gibi, bir ülkenin yıllar içinde uyguladığı farklı seçim sistemleri üzerinden de okunabilir. Türk demokrasi tarihinden bir örnek vermek gerekirse; 1950-1960 yılları arasında yürürlükte olan “Liste Usulü Çoğunluk” sistemi Demokrat Parti (DP)’ye oy oranının üzerinde bir meclis temsiliyeti

Tablo 1: Seçim Sistemi-Temsilci Sayısı Dağılımı Federal Almanya/Birleşik Krallık Örneği

ÜLKE/SEÇİM	SEÇİM SİSTEMİ	PARTİ	OY ORANI	PARTİ TEMSİLCİ SAYISI/ TOPLAM TEMSİLCİ SAYISI	BÜTÜNE ORAN
FEDERAL ALMANYA/ 2017	Karma-Nispi Temsil	Hür Demokrat Parti	%10,7	80/709	%11,2
BİRLEŞİK KRALLIK/ 2019	Tek Turlu-Basit Çoğunluk	Liberal Demokratlar	%11,6	11/650	%1,6

Kaynak: <https://www.theguardian.com/>, <https://www.theguardian.com/>, adreslerinde 2017 Federal Almanya ve 2019 Birleşik Krallık Seçimleri hakkında yer alan veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Demokratik gelişim ve olgunluk seviyesinin, ülkeler arasında farklılık göstermesi ve her ülkenin sahip olduğu kendisine özgü değer yargıları bağlamında; uygulamada bir seçim sisteminin, bir diğeri karşısında ideal olarak nitelenebilmesi güçleşmektedir. Bu aşamada seçim sistemleri özelinde gerçekleştirilen akademik çalışmalar, esas itibarıyla farklı sistemlerin; temsilde adalet-yönetimde istikrar dengesi gözetilerek sınıflandırılmasına dayanmaktadır (Carey ve Hix, 2011: 383-384). Sınıflandırmının temelinde sistemin, çoğunluk mu yoksa nispi temsil sistemine mi dayandığı sorusuna verilen yanıt yer almaktadır (Shin, 2011: 1246). Ana sistemle ilişkili biçimde tatbik edilen değişik seçim-sistem uygulamalarının varlığı kabul edilmekle birlikte, öğretilerde yaygın biçimde yer edinmiş şekliyle seçim sistemleri temelde iki ana gruba ayrılmaktadır. İlkesel bazda istikrarın öncelendiği çoğunluk sistemi ve demokratik temsil pratiğinin ön plana çıkartıldığı nispi temsil sistemi (Yüzbaşıoğlu, 1996: 106). Norris (1997: 299) ise bu iki ana sisteme ek olarak çoğunluk ve nispi sistemin birleşimine dayalı bir seçim sistemi olarak karma sistemin varlığından bahsetmektedir. Uygulamada Federal Almanya ile özdeş hâle gelen söz konusu sistem kapsamında, yasama organı Bundestag'daki sandalyelerin yarıya yakını ilgili seçim bölgesinde partilerin gösterdiği adaylar arasından en fazla oyu alan tarafından kazanılmakta; geriye kalanlar

sağlarken; 1965 senesinde seçimlerin “Millî Bakiye” sistemiyle yapılması sebebiyle Adalet Partisi (AP) ancak aldığı oy oranında bir meclis temsiliyetine sahip olabilmıştır.

ise partilerin seçim bölgelerinde aldıkları oya göre orantısal biçimde dağıtılmaktadır (Manow, 2011: 774). Bir başka deyişle karma sistemde, kanun koyucu; meclis üyelerini belirliyorken, nispi veya çoğunluk sistemi arasında bir tercihte bulunmamakta, her iki sistemin birleşimine dayalı yeni bir seçim sistemini uygulamaya geçirmektedir.

Çoğunluk ve nispi temsili öngören seçim sistemleri arasındaki temel farklılık ilkinde; parlamento aritmetiğinin, büyük partiler lehine olmasına zemin hazırlaması iken (Croissant, 2002:6) ikincisinde, seçmen tercihinin olduğu gibi parlamentoya yansıtılmasının amaçlanmasıdır (Monroe, 1995: 925).

Bıçimsel bakımdan bugünkü seçimler ile çok az benzerlik gösteren Türk demokrasi tarihinin ilk meclis seçimleri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde düzenlenmiştir. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında ise birden fazla siyasi partinin katıldığı ve seçimlerin görece demokratik koşullarda düzenlendiği ilk seçim 21 Temmuz 1946 Milletvekili Genel Seçimleri olmuştur. Söz konusu seçime ilişkin somut bilgi eksikliği dolayısıyla 1946 seçimlerinin, Türk siyasal yaşamında seçim sistemlerinin milletvekili dağılımı üzerindeki etkisine yönelik incelemenin dışında bırakılması yerinde olacaktır.

14 Mayıs 1950 seçimlerinden başlayarak bugüne değin yapılan 19 ulusal seçim ise dönemsel bazda üçlü bir ayırım temelinde incelenmelidir.

Tablo 2: Çok Partili Siyasal Yaşamda Uygulanan Seçim Sistemleri ve Siyasal Yaşama Etkisi

DÖNEMLER	Seçim Sistemi	Seçim Barajı	Kazançlı Parti
1950-1960			
14 Mayıs 1950	Liste Usulü Çoğunluk	-	DP
2 Mayıs 1954	Liste Usulü Çoğunluk	-	DP
27 Ekim 1957	Liste Usulü Çoğunluk	-	DP
1960-1980			
15 Ekim 1961	d'Hondt	Bölgesel	
10 Ekim 1965	Milli Bakiye	-	TİP-CKMP

12 Ekim 1969	d'Hondt	-	AP- CHP
14 Ekim 1973	d'Hondt	-	
5 Haziran 1977	d'Hondt	-	
1980-2018			
6 Kasım 1983	d'Hondt	Bölgesel+ Ulusal	
29 Kasım 1987	d'Hondt+ Kontenjan mv.	Bölgesel+ Ulusal	ANAP
20 Ekim 1991	d'Hondt+ Kontenjan mv.	Bölgesel+ Ulusal	
24 Aralık 1995	d'Hondt	Ulusal	CHP
19 Nisan 1999	d'Hondt	Ulusal	
3 Kasım 2002	d'Hondt	Ulusal	AK PARTİ- CHP
22 Temmuz 2007	d'Hondt	Ulusal	
12 Haziran 2011	d'Hondt	Ulusal	
7 Haziran 2015	d'Hondt	Ulusal	
1 Kasım 2015	d'Hondt	Ulusal	
24 Haziran 2018	d'Hondt+ İttifak	Ulusal	

Kaynak: (Tuncer, 2006: 171)'deki verilerden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Cumhuriyet tarihi boyunca farklı seçim sistemleri deneyimlemiş bir ülke olarak Türkiye'de seçim sistemi tartışmaları her zaman gündemin üst sıralarında yer almış, özellikle 1983-1995 arasında farklı seçim sistemleri uygulanarak, yönetimde istikrar-temsilde adalet dengesi kurulmak istenmiştir. 1995'ten 2010'lu yıllara kadar geçmiş dönem ki canlılığını yitiren seçim sistemi tartışmaları, bu tarih sonrasında kamuoyunda sıkça tartışılan hükümet sistemi değişikliği meselesiyle ilişkili biçimde gündemin üst sıralarında yer tutmaya başlamıştır. Ocak 2017'de Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)³ ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin uzlaşısıyla mecliste kabul edilen ve 16 Nisan 2017 halk

³ Çalışmanın bütününde siyasi partilerin kısaltmaları parti programlarında ifade edildiği gibi kullanılmış, bu kapsamda Adalet ve Kalkınma Partisi; AK PARTİ, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), İyi Parti (İYİ PARTİ), Halkların Demokratik Partisi (HDP), Saadet Partisi (SP) biçiminde kısaltılmıştır.

oylamasının ardından yasalaşan “6771 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” çerçevesinde, bu tartışmalar yeni bir boyuta taşınmış ve Türkiye, “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” ile yönetilen bir ülke hâlini almıştır. Hükümet sistemi değişikliğini takip eden süreçte ilgili kanunlarda yapılan değişiklikler çerçevesinde; siyasi partilerin, seçimlerde kurumsal kimliklerini koruyarak ittifaklar kurabilmelerinin önü açılmıştır.

2021 senesi itibarıyla seçim sistemi tartışmaları yeniden canlılık kazanmış; iktidar partisinin üst-düzyer yöneticileri tarafından yapılan açıklamalar neticesinde (euronews.com, 2021) seçim barajının düşürülmesi ve seçim çevrelerinin dar ve/veya daraltılmış bölgeler hâline getirilmesi tartışmaları, siyaset kurumunun üzerinde mesai harcadığı bir mesele hâlini almıştır. Mevcut politik konjonktürde MHP haricindeki muhalefet partileri; seçim sistemi değişikliği önerisine mesafeli yaklaşmayı yeğlemişlerdir (Sarıkaya, 2021).

Bu çalışmanın amacı; Türkiye’de seçimlerin, “Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi” ile yapılması hâlinde; muhalefet partilerinin, iktidar partisiyle eşit veya fazla sayıda milletvekiline sahip olduğu illerde, milletvekili dağılımında anlamlı bir farklılaşma yaşanıp yaşanmayacağı sorusuna yanıt arayarak; seçim sistemi tartışmalarına katkı sağlamaktır. Bu amaç çerçevesinde; Tekirdağ, Aydın, Mersin, Eskişehir, Mardin, Van, Zonguldak) ⁴ şehirlerinde, 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinin, “Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi” uyarınca yapılmış olması hâlinde ortaya çıkacak tablo, mevcut milletvekili dağılımı ile karşılaştırılmalı biçimde incelenecektir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde; temsil kavramı, temsil türleri ve seçim sistemlerinin teorik çerçevesine

⁴ Araştırma örneklemini oluşturan şehirler belirlenirken dikkat edilen temel hususlar; çalışmanın amacı doğrultusunda, ilgili şehirde; muhalefet partilerinin toplam milletvekili sayısının, iktidar partisinden fazla olması yurt genelinde hiçbir coğrafi bölgenin dışında bırakılmaması ve şehirlerin birbirlerine yakın sayıda milletvekiliyle, mecliste temsil ediliyor oluşudur. Zonguldak ve Eskişehir, sınırları dahilinde buldukları coğrafi bölgedeki şehirlerin hiçbirinde, muhalefet partilerinin, Cumhur İttifakı bileşenlerinden daha fazla sayıda milletvekiline sahip olmaması sebebiyle bu durumun istisnasını oluşturmaktadır.

değınilecek, ikinci bölümde Cumhuriyet tarihi boyunca düzenlenen ulusal seçimler; ilgili seçimde uygulanan seçim sisteminin (Liste Usulü Çoğunluk, d'Hondt, Millî Bakiye) sonuçlar üzerindeki etkisi bağlamında incelenecektir. Son bölümde ise araştırma örneklemini oluşturan 7 şehirdeki 54 milletvekilliğinin dağılımı, 2018 seçimleri sonrasında oluşan tablo ve seçimlerin dar bölgesel sistemde yapılması hâlinde oluşacak tablo göz önüne alınarak mukayese edilecek ve böylece mevcut nispi sistem/ tek isimli tek turlu çoğunluk (dar bölge) sistemi farklılığının milletvekili dağılımında esaslı bir farklılığa kaynaklık edip etmediğii sorusuna cevap verilecektir. Araştırmada bir nitel araştırma yöntemi olarak doküman analizinden⁵ yararlanılmış; bu kapsamda söz konusu 7 şehirdeki 54 milletvekilliğinin dağılımı 2018 seçimlerine ilişkin YSK ve SEÇSİS'den alınan veriler ışığında karşılaştırmalı biçimde açıklanmak istemiştir.

1.Temsil ve Temsil Türleri Bağlamında Seçim Sistemleri

Bir kişi veya bir topluluk yerine karar vermek veya eylemde bulunmak biçiminde tanımlanabilecek temsil kavramı ve temsilci-temsil edilen ilişkisinin tarihsel kökenleri Ortaçağ'a dayanmaktadır (İlter ve Bulut, 2020: 168). Kavramın, siyaset kurumuyla olan ilişkisinin bir sonucu olarak kazandığı anlam; dolaysız ve dolaylı temsil ayrımını gündeme getirmektedir. Dolaysız temsil; insanların çok küçük gruplar hâlinde yaşadığı eski çağlarda toplum üyelerinin, gelecekle ilgili kararların alınması sürecine doğrudan-aracısız biçimde- müdahil olabildiğii bir temsil pratiğini tanımlamak amacıyla kullanılıyorken, dolaylı temsil; halkın seçimler vasıtasıyla belirli bir süre için kendisi adına karar vermesini istediğii kişileri görevlendirmesine dayalı temsil biçimini anlatmaktadır (Örs, 2006: 6-7).

Bugünün dünyasında, seçim eyleminin biçimi üzerine bir uzlaşma mevcut ise de oyların, milletvekilliğine dönüşümü veya halk-temsilci ilişkisinin niteliğine dair tartışmalar canlılığını korumaktadır. Literatürde yer edinen farklı temsil biçimleri üzerine

⁵ Doküman analizi; yazılı bir materyalin içeriğini akademik anlamda bir analize tutmak amacıyla yapılan bir nitel araştırma yöntemidir. Analiz süreci sırasıyla şu aşamaları içermektedir: i) araştırmanın konusuyla ilgili dokümana ulaşıp, sınıflandırma, ii) dokümanın orijinalliğini kontrol etme ve detaylı okuma, iii) içerik analizi, iv) sayısallaştırma ve yüzdelerle ifade etme (isteğe bağlı), v) araştırmanın yayına dönüşmesi (Kıral, 2020: 183).

inşa edilen değişik seçim sistemleri, ulusal meclislerde dolayısıyla siyasal yaşamda dengelerin belirlenmesinde etkili olmaktadır. Bu noktada; çoğunluk ve nispi temsil ayırımından bahsetmek yerindedir.

Çoğunluk temsili-nispi temsil ikiliğinin temelinde; yönetimde istikrar-temsilde adalet sorunsalı yer almakta; çoğunluk temsilini esas alan seçim sistemlerinde, siyasal istikrarsızlığın önüne geçebilmek düşüncesiyle oy-temsil ilişkisi bağlamında; fazla oy alan siyasi partinin, oy oranının üzerinde bir meclis ağırlığına sahip olması öngörülmektedir. Bu sebeptendir ki nispi temsil; çok sayıda kuramcı tarafından toplumun azınlıkta kalan kesimlerini, çoğunlukçu demokrasi kavrayışına karşı müdafaa eden bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir (Laponce, 1957: 321, Curtin, 2003, Davis, 2004).

Çoğunluk temsili; kavramın etimolojik kökeninden anlaşılabilceği üzere bir seçim bölgesinde yer alan bir veya daha fazla sayıdaki temsilciliğin, o seçim bölgesinde rakiplerini geride bırakan aday-partiler tarafından kazanılması demektir (Cotteret ve Emeri, 1991: 39). Çoğunluk temsiline dayalı seçim sistemlerinin, yürürlükte olduğu ülkelerde siyasal aktörlerin sayısı azalmakta, parti lider veya ileri gelenleri karar alma sürecinde ön plana çıkmaktadır. Yine, siyasal yaşamdaki etkin partilerin sayısının azalma eğilimi göstermesi çoğunluk esasına dayalı seçim sistemlerinin doğal sonuçları arasındadır (Iversen ve Soskice, 2006: 169). Temsilciler Meclisi ve Lordlar Kamarası seçimlerinin çoğunluk temsil esaslı seçim sistemleriyle yapıldığı Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere’de siyasal yaşamın temelinde iki siyasi parti arası rekabetin var olması, bu durumun kanıtlayıcısı niteliktedir.

Çoğunluk temsiline dayalı seçim sistemleri, bir seçim bölgesinin; ulusal parlamentoda kaç temsilciyle, temsil edilmekte olduğu ve seçimlerde tek tek adayların mı yoksa parti listelerinin mi yarıştığı sorularına verilen yanıt çerçevesinde; i) tek isimli tek turlu çoğunluk sistemi⁶, ii) tek isimli iki turlu çoğunluk sistemi, iii) listeli çoğunluk sistemi olarak üçe ayrılmaktadır (Yüzbaşıoğlu, 1996: 106). Tek isimli iki turlu çoğunluk sistemi, geleneksel manada

⁶ Bu çalışma, 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinin Tek İsimli Tek Turlu Basit Çoğunluk Sistemi uyarınca yapılması hâlinde, belirli şehirlerde ortaya çıkacak milletvekili dağılımına ulaşmayı amaçlamaktadır, ilgili sistem ve dünyadaki örnekleri bir sonraki başlıkta ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Fransa ile özdeşleşmiş bir sistem niteliğindedir (Sauger, 2009). Ülke, ulusal meclisteki üye sayısı kadar seçim bölgesine ayrıldıktan sonra ilk turda siyasi partiler her bir temsilcilik için aday göstermekte (Dursun, 2019: 353); kendi seçim bölgesinde kullanılan oyların yarısından bir fazlasını alabilen parti-aday doğrudan mecliste temsil hakkını kazanmaktadır. Hiçbir parti-adayın, bu başarıyı sergileyememesi hâlinde ise en fazla oyu alan iki aday veya seçim kanununda önceden ilan edilmiş olan, belirli bir oy oranına ulaşan tüm aday-partiler, aynı usul ile ikinci kez seçimlere katılmakta bu defa en fazla oyu kazanan aday-parti, ilgili meclis üyeliğinin sahibi olmaktadır (Blais ve Leowen, 2009: 345).

Listeli çoğunluk sisteminde ise ülke her bir seçim bölgesinin nüfusları uyarınca temsilci hakkına sahip olduğu seçim bölgelerine bölünmekte, partiler o bölgedeki seçime temsilci olmasını en fazla istedikleri ismin ilk sırada yer aldığı bir liste ile katılmaktadırlar. Bu yönüyle Türkiye'deki seçim sistemiyle benzerlik gösteren, listeli çoğunluk sisteminde; nispi temsil uygulamalarına tezat oluşturacak biçimde, meclis üyelikleri partilerin oylarına göre adaletli biçimde dağılmamakta; bir seçim bölgesinde rakipleri 1 oy ile olsa dahi geride bırakan parti, tüm milletvekilliklerini elde etmektedir (Demirel ve Durgun, 2017: 370). Sistem, güçlü iktidar pratiğine kaynaklık etmesi bakımından ekonomik ve siyasi krizlerin önünü almakta kullanılabilecek bir araç olsa da birtakım dezavantajlar da barındırmaktadır. Siyaset bilimci Maurice Duverger (1974: 291) 1950-1960 arası Türk siyasal yaşamına ilişkin değerlendirmesinde; DP'nin özellikle 1950'lerin ikinci yarısında yöneldiği, otorite yanlısı pozisyonu, seçim sistemi dolayısıyla oy oranının üzerinde bir meclis temsiliyetine sahip olmasıyla açıklamaktadır.

Nispi(orantısal) temsil ise siyasi partilerin, ulusal meclisteki üye sayısının, seçim bölgelerindeki oy oranı temelinde belirlenmesi esasına dayalıdır (Urdanoz, 2019: 161). Bu yönüyle nispi temsili; temsilde adalet-yönetimde istikrar ikiliği bağlamında, temsilde adaleti sağlamak düşüncesi kapsamında kuramlaştırılan bir temsil biçimi olarak değerlendirebilmek mümkündür.

Nispi ve çoğunluk temsillerinin esas noktasını; demokrasinin, yorumlandığı bakış açısının çoğulcu mu yoksa çoğunlukçu mu olduğu sorusuna verilen cevap oluşturmaktadır. Çoğunluk temsili sonuçları bakımından; iktidar ve muhalefet partileri arasında eşitsiz bir güç dengesinin oluşumuna yol açmakta ve demokrasinin çoğunlukçu boyutuyla kurumsallaşmasına kaynaklık etmektedir. Nispi temsil ise iktidar ve muhalefet partileri arasında, daha dengeli

bir güç dağılımını beraberinde getirmekte; bu yönüyle demokrasinin çoğunlukçu değil, çoğulcu karakterinin güçlenmesini sağlamaktadır (Akyıldız, 2006: 134).

Uygulamadaki farklılıklar temelinde nispi temsile dayalı seçim sistemleri; i) ulusal düzeyde ve ii) seçim çevresi düzeyinde uygulananlar olmak üzere ikiye ayrılmakta; seçim çevresi düzeyinde yöntemi de kendi içerisinde; En Büyük Artık Usulü, En Kuvvetli Ortalama Usulü, Millî Bakiye Usulü ve d'Hondt Usulü biçiminde sıralanmaktadır (Ekmen ve Fırat, 2017: 462, Akcagündüz, 2021: 348). Söz konusu seçim sistemlerini ana hatlarıyla incelemek gerekirse;

i) Ulusal Düzeyde Nispi Temsil: Temsilde adaletsizliğin asgari düzeye indirgenmesi amaçlanmakta (Akcagündüz, 2021: 348); ülke geneli tek bir seçim çevresi olarak belirlendikten sonra, siyasi partiler meclisteki sandalye sayısı kadar aday göstermekte ve ülke genelinde geçerli oylar milletvekili sayısına bölünmek suretiyle, “ulusal seçim kotası” hesaplanmaktadır. Bir sonraki aşamada ise siyasi partiler, aldıkları oy oranı uyarınca milletvekilliklerini kazanmaktadırlar (Gözler, 2021: 129).

ii) Seçim Çevresi Düzeyinde Nispi Temsil: Bu sistemde ülke birden çok milletvekili çıkararak seçim bölgelerine ayrılmakta ve partiler her seçim çevresinden aldıkları oy uyarınca milletvekilliklerine sahip hâle gelmektedir (Akcagündüz, 2021: 349). Söz konusu sistemin alt dalları niteliğindeki “En büyük artık usulü’nde” açıkta kalan milletvekillikleri artık oyların büyüklüklerine göre dağıtılmakta, “en kuvvetli ortalama usulü’nde” ise partilerin aldığı oylar, onların ilk dağıtım sonucunda kazandıkları milletvekili sayısına “1” sayısı ilave edilerek bulunan sayıya bölünmekte; bu işlem sonucunda elde edilen sayılar büyükten küçüğe doğru sıralanmaktadır. Açıkta kalan milletvekillikleri ise sırasıyla bu sayılara sahip olan siyasi partilere verilmektedir (Gözler, 2021: 130-131). Yukarıda isimleri anılan bu iki seçim sistemi arasındaki esas farklardan bir tanesi “En kuvvetli ortalama usulünde” belirli ölçülerde de olsa daha fazla oy alan siyasi partilerin korunması eğiliminin gözlemlenmesidir (Türk, 2006: 89).

“Millî Bakiye” ve “d'Hondt” sistemleri ise değişik biçimleriyle Türk demokrasi tarihinin değişik evrelerinde kullanılan ve hâlen kullanılmakta olan seçim sistemleri arasında yer almaktadırlar.

Seçim çevrelerindeki değerlendirilmemiş oyların, mecliste temsil edilmeyerek bir anlamda zayı olmasının önüne geçmek amacının baskın olduğu (Dursun, 2019: 361) “Millî Bakiye” sisteminde ülke düzeyinde bütün artık oylar ve açık milletvekillikleri tek bir merkezde toplanmakta; yurt düzeyindeki artık oyların toplamı, artık milletvekillikleri toplamına bölünerek “ulusal seçim kotası” bulunmaktadır. Sonra, her partinin artık oylar toplamı bu kotaya bölünerek her partiye ulusal artıktan ne kadar milletvekili verileceği saptanmaktadır (Özbudun, 1995: 524). Son olarak d’Hondt sisteminde, siyasi partiler; o seçim çevresindeki tüm milletvekillikleri için birer aday gösterdikten sonra, partilerin aldıkları oylar, ilgili seçim çevresinin çıkardığı milletvekili sayısına kadar tek tek bölünür ve bu işlem neticesinde en yüksek sayıya karşılık gelen oya sahip olan parti-aday milletvekilliğini kazanmaktadır (Demirel ve Durgun, 2017: 371). Milli bakiye sisteminde seçim çevrelerinde hesaba katılmayan artık oyların, ulusal ölçekte değerlendirilmesi esnasında küçük partilerin daha fazla avantaj elde etmesi (Nişancı ve Özdemir, 2017: 732), milli bakiye sistemini az oy alan siyasi partiler için tercih edilebilir kılmaktadır. Bu durum Türk siyasal yaşamında en açık biçimde; milli bakiye ve d’hondt seçim sistemleri ile gerçekleştirilen; 1965 ve 1969 ulusal seçimlerinde gözlemlenmiş, siyasal sistemin en zıt kutuplarında yer alan iki siyasi parti olarak Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)-Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) her iki seçimde de %3 civarında oy almalarına karşın TİP’in vekil sayısı, 4 sene içinde 15’ten 2’ye CKMP-MHP’nin ise 11’den 1’e düşmüştür (Aydın ve Taşkın, 2018: 179).

Parlamento dengesi bağlamında, az ve çok oy alan partilerin lehinde düzenlemeler getirmekte ayrılan bu iki sistem; seçimlerin yapılması sürecinde ise benzerlik göstermektedir. Her iki sistemde de siyasi partiler, seçimlere öncelikli olarak ulusal parlamentolarda temsil edilmesini istedikleri üyelerinin üst sıralarda yer aldığı listelerle katılmakta; oylarına göre orantısal sayıda temsilcilik kazanmaktadırlar (Medzihorsky, 2019: 2). Nispi temsil esaslı seçim sistemlerinde; yönetimde istikrarı sağlayabilmek adına ulusal ve/veya bölgesel baraj uygulamasına da başvurulabilmektedir.

Kimi ülkeler ise uygulayacakları seçim sisteminin, hangi temsil biçimine dayanacağı sorusuna yanıt ararken; çoğunluk veya nispi temsili bütünüyle reddetmemekte yani; parlamento üyelerinin bir kısmının nispi, bir kısmının ise çoğunluk temsili yöntemiyle belirlemektedir. Bu sistem; karışık-karma üyeli nispi sistem

biçiminde adlandırılmaktadır (Kim, 2008: 447). Çoğunluk temsiliyle dar bölgelerden gelen meclis üyelerinin, seçmenleriyle aralarında kuvvetli bir hesap verebilirlik ilişkisinin varlığı, nispi temsil ile seçilen üyelerin ise bir daha ki dönem tekrar meclis üyesi olabilmek adına parti genel merkeziyle ters düşmemeye özen göstermesi (Vowles, 2015: 280-281) söz konusu temsil biçiminin, bir denge arayışının ürünü olduğu yorumunu kuvvetlendirmektedir.

1.1. Tek İsimli-Tek Turlu Çoğunluk Sistemi⁷ ve Birleşik Krallık Örneği

Basit çoğunluk hesabına dayalı tek isimli- tek turlu çoğunluk sistemi, seçim sistemleri arasında kazananın en kolay şekilde belirlendiği sistemdir. Sistemin temelinde her seçim çevresinden yalnızca bir sandalyenin bulunması ve en yüksek oy alan aday-partinin ulusal mecliste temsil edilme hakkını kazanması, yatar (Crilly, 2012: 460). Tek İsimli-Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Kıta Avrupa'sında Birleşik Krallık ile özdeşleşmiş ve ülkede Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi'nin başını çektiği iki artı parti sisteminin oluşumuna kaynaklık etmiştir (Roskin, 2014: 51).

Türkiye'de dar bölge sisteminin, meclis aritmetiğine ilişkin etkisi bağlamında yaptıkları çalışmada Çınar ve Göksel (2018); 2011, 2015-Haziran, 2015-Kasım ve 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinin dar bölge sisteminde yapılmış olması hâlinde ortaya çıkacak sonucun, mevcut durum ile karşılaştırmasını yapmışlar ve söz konusu sistem değişikliğinin iktidar partisi lehine önemli oranda bir aşkın temsil doğuracağı sonucuna ulaşmışlardır. AK PARTİ, mevcut durumda bu üç seçimde sırasıyla; 327, 258 ve 317 milletvekilliği kazanmışken, seçimlerin dar bölge sistemi uyarınca yapılması hâlinde bu sayı 422, 398 ve 446'ya yükselmektedir. Sistem değişikliğinin, muhalefet partilerinin; meclisteki temsiliyeti bakımından meydana getireceği netice ise partilere yönelen seçmen desteğinin, belirli bir coğrafi bölgede yoğunlaşmış olduğu mu yoksa yurt geneline görece daha dengeli biçimde dağılmış olduğu mu sorusuna verilen yanıtı göre değişmektedir. Bu kapsamda, CHP ve

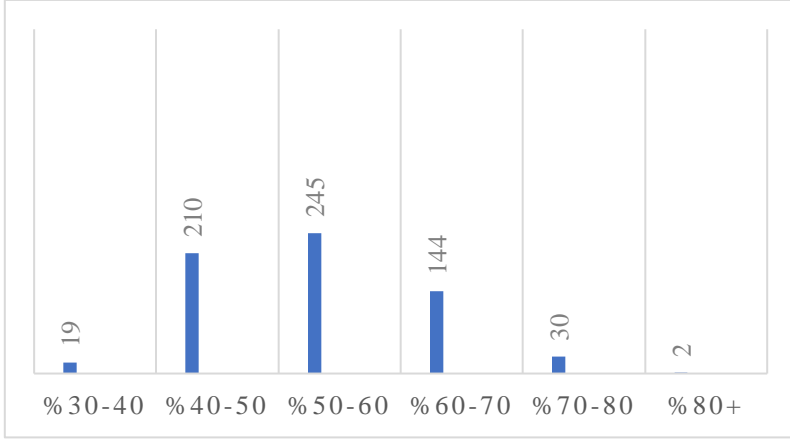
⁷ Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk sistemi; bir seçim bölgesindeki adaylar arasında en yüksek oranda oy alanın, o bölgedeki temsilciliği almaya hak kazanması dolayısıyla "First Past the Post" yani "çizgiyi ilk geçen kazanır" biçiminde de ifade edilebilmektedir.

Bağımsızlar-BDP/HDP çizgisi seçimlerin dar bölgesel sistem ile yapılması hâlinde mevcut temsil oranını önemli ölçüde muhafaza edebilmiş iken, MHP'nin sahip olduğu milletvekili sayısı sistem değişikliğine bağlı olarak; 53,80 ve 40'tan 3, 6 ve 0'a gerilemektedir.

Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk sisteminin avantajları arasında; i) seçmene genellikle iki parti arasında tercih yapmak hakkı sunması ve hükümetin genellikle aynı parti mensubu isimlerden oluşması suretiyle yönetimde istikrarın sağlanması, ii) güçlü iktidar karşısında güçlü bir muhalefetin oluşumuna zemin hazırlanması, iii) siyasi partilerin, seçim kazanmak amacıyla tabanlarını genişletmeyi amaçlayan bir politik perspektif takip etmelerini teşvik etmesi, iv) sektör kişi ve partilerin ulusal meclislerde temsilinin zorlaşması, v) seçmen-temsilci bağının güçlenerek lider sultanın sekteye uğratılması yer almaktadır. Sistemin dezavantajları arasında ise i) az oy alan partilerin aleyhine olacak biçimde temsilde adalet ilkesinin zedelenmesi, ii) azınlık grup ve temsilcilerinin temsilinin zorlaşarak siyasal bütünlüğün sağlanmasını zorlaştırması, iii) dünyanın farklı ülkelerindeki bulgularında ortaya koyduğu gibi kadın ve düşük-orta gelir grubuna mensup vatandaşların seçimlerde başarılı olma ihtimalini azaltması, iv) seçmenlerin kimi durumlarda oy vermek istemediği bir partiye-adaya, esas desteklediği partinin, ilgili seçim bölgesinde başarılı olamayacağını düşünerek; gönülsüz biçimde oy vermesine yol açması (TBMM, 2020: 6-12), v) aile-aşiret-akrabalık bağlarının güçlü olduğu seçim bölgelerinde seçim çevrelerini; ailelerin, etnik veya mezhepsel grupların tekeline bırakılması ihtimali sayılmalıdır (Tuncer, 2001).

Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi'nin yürürlükte olduğu ülkelerde, siyasal yaşamın iki partili sisteme evrilmesi yönünde bir eğilim bulunsa da kimi seçim bölgelerinde ikiden fazla partinin güçlü olmasına bağlı olarak; nispeten düşük oylar ile temsilcilik kazanılabilmektedir.

Grafik 1: Seçim Bölgelerindeki Oy Oranlarına Göre BK Avam Kamarası Üyelerinin Dağılımı

Kaynak: <https://members.parliament.uk/> adresindeki veriler yazar tarafından derlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 1’de de ifade edildiği üzere seçimlerin, Tek İsimli Tek Turlu Basit Çoğunluk Sistemi ile yapıldığı bir ülke olarak Birleşik Krallık parlamentosundaki 650 üyeden; 19 tanesi kendi seçim bölgesinde %30 ila %40, 210’u ise %40 ila %50 arasında bir oy alarak parlamentoya girebilmişlerdir. Bir başka deyişle; mevcut parlamento üyelerinin üçte birinden fazlasını seçim bölgelerinde salt çoğunluğun desteğine sahip değildir. Bu durum temsili demokrasinin temel ilkelerinden bir tanesinin ihlal edildiği anlamına gelmektedir.

Seçim sistemi tartışmalarının bir diğer boyutunu ise seçim sistemleri-hükümet sistemleri ilişkisi oluşturmaktadır. Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi; Birleşik Krallık’ın yanı sıra eski İngiliz sömürgesi kimi Afrika ülkeleri ve Hindistan ile ABD ve Kanada gibi ülkelerde uygulanmakta olan bir sistemdir ve bu ülkelerin bir kısmının hükümet sisteminin; Başkanlık, bazılarının ise Parlamenter Demokrasi oluşu -en azından Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi özelinde- seçim sistemleri-hükümet sistemleri arasında doğrudan bir ilişki kurmayı güçleştirmektedir.

Tablo 3: Seçimlerin Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemiyle Yapıldığı Ülkelerin Hükümet Sistemleri

ÜLKE	SEÇİM SİSTEMİ	HÜKÜMET SİSTEMİ
Amerika Birleşik Devletleri (ABD)	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Azerbaycan	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Bangladeş	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Birleşik Krallık (BK)	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Botsvana	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Gabon	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Gana	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Hindistan	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Jamaika	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Kanada	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Kenya	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Liberya	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Malezya	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Parlamenter
Nijerya	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık
Uganda	Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk	Başkanlık

Kaynak: TBMM, 2020

2. Türkiye’de Seçim Sistemlerinin Evrimi: Kazananlar ve Kaybedenler

Osmanlı idaresinin son döneminden başlayarak Osmanlı/Türk siyasal yaşamının bir parçası kılınan seçim mekanizması, seçmenlerin cinsiyet/yaş gibi olgulara bağlı olarak sınırlanması, üyeleri belirlenen kurum ve makamların farklılığı ve seçimlerde uygulanan sistem, yasaklar vb. değerler bakımından birbirlerinden esaslı ölçüde farklılaşmıştır. Bu kapsamda, aktüel siyasal yaşamdaki gelişmelerle de ilişkili biçimde XIX. yy’ın son çeyreğinden başlayarak XXI. yy’ın ilk beşte birlik kısmını kapsayacak biçimde süregelen zaman dilimindeki seçimlerin, dört temel evrede değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

2.1. Son Dönem Osmanlı ve Erken Dönem Cumhuriyette Seçimler (1876-1950)

Osmanlı Devleti’nde halkın küçük bir kesimi -ilgili dönem yürürlükteki kanunlar çerçevesinde- ilk kez 1840’ta Muhasıllık Meclisleri üyelerini belirlemek için sandık başına gitmiş, 1876’da ise yine aynı kısıtlılıkla Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri yapılmıştır (Alkan, 2006: 1). Seçimden önce yürürlüğe girerek devlet erklerini birbirinden ayıran (Avaner ve Volkan, 2019: 107) ve bu bağlamda; Osmanlı Devleti’ni bir meşruti monarşi hâline getiren 1876 tarihli Kanun-i Esasi aynı zamanda geç dönem Osmanlı’da düzenlenecek seçimlerdeki şekli şartların belirlenmesi bakımından da önemli bir metin niteliğindedir. Bu kapsamda seçimlerle ilgili temel hükümler şu şekilde ifade edilmiştir:

i) Osmanlı tebaasından her 50 bin erkek için bir mebusun seçilecek, oy verme işleminin gizlilik içerisinde ve çıkartılacak özel bir kanundaki hükümlere riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

ii) hem memur hem mebus olunamayacaktır.

iii) Osmanlı dışı bir uyruğa mensubiyet ve yabancıların imtiyazı altında ikamet etmek, Türkçe bilmemek, 30 yaşını doldurmamak, başka bir kimsenin hizmeti altında bulunmak, iflas ve haciz olayları sebebiyle suçlandıktan sonra iade-i itibar elde edememiş olmak, kötü bir hâl ile tanınmak, medeni hâllerden yoksunluk gibi durumlar mebus seçilmeye engel teşkil etmektedir.

iv) seçimlerin dört senede bir yapılacak ve önümüzdeki seçimlerden başlayarak mebus seçilmek için Türkçe okumak ve yazmak şartı aranacaktır.

v) mebuslar yalnızca seçim bölgelerinin değil, tüm Osmanlı tebaasının mebusu sayılacaktır.

Siyasi partilerin henüz faaliyet göstermeye başlamadığı bu devrede yapılan seçimlerde, İstanbul çevresi ve taşradaki vilayetlerden gelen mebusların katılımıyla ilk Osmanlı Mebusan Meclisi teşkilatlandırılmıştır (Toprak, 2013: 176). Osmanlı Devleti'nin mevcut çok-milletli yapısına işaret eder nitelikte, ilk Osmanlı Mebusan Meclisi'nde on ayrı milletten 69'u Müslüman, 46'sı ise Hristiyan ve Yahudi toplam 115 milletvekili temsil olunmuştur (Berkes, 2013: 336). Meşrutî idarenin sonlanmasından sonra ise yeni bir seçimin yapılabilmesi için 1908 senesini beklemek gerekmiştir.

1908'den imparatorluğun fiilen sonlandığı 1919'a kadar dört genel, bir ara seçim yapılmış; bu seçimlerin ilkinden (1908) İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ezici bir çoğunluk ile ayrılmış, 1911 İstanbul ara seçimlerinde ise 1 oy farkla Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)'in gerisinde kalmıştır (Tunaya, 1988: 6). İttihatçıların kontrolü altındaki hükümetçe hayata geçirilen bir formül ile HİF'in çoğunlukta olduğu meclis kısa sürede dağılmış, 1912 senesinde yapılan ve sayısız hukuk dışı uygulamayı barındıran 1912 seçimleri ile İTC yeniden meclis çoğunluğunu elde ederek otoriter yönü baskın “kesin iktidar” dönemini başlatmıştır (Tanör, 2017: 200-202). İmparatorluğun yıkılışına kadar ki diğer iki seçimde ise son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin oluşumu haricinde önemli bir gelişme yaşanmamıştır.

Cumhuriyet'in ilanından 1946 senesine değin düzenlenen ulusal ve yerel seçimlerde (1930 Belediye Seçimleri haricinde) birden fazla siyasi partinin rekabetine tanıklık edilememiş; 1930'lu senelerde kimi milletvekillikleri için CHP'nin aday göstermemesiyle meclise girebilen bağımsız adaylar dışında; meclis bütünüyle CHP'li isimlerden oluşmuştur (Olgun, 2011: 14).

II. Dünya Savaşı'nın “müttefik devletlerin”, galibiyetiyle sonuçlanması ile Türkiye istikametini, başını Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin çektiği Batı Bloku olarak belirlemiş; bu kapsamda, uzun süreli tek parti yönetimine son verilerek, toplumsal muhalefetin temsilciliği yapan grupların, ülke idaresini üstlenebileceği bir siyasal atmosferin inşası mümkün hâle gelmiştir.

Yine bu dönem önce Seçim Kanununda yapılan değişiklikle “ikincil seçmen” uygulamasına son verilerek seçimlerin tek dereceli olarak yapılması kararlaştırılmış; 1946 tarih 4918 sayılı “Milletvekili Seçim Kanunu” çerçevesinde ise seçimlerin; liste usulü çoğunluk sistemi⁸, açık oy gizli sayım esasıyla yapılması ilkesel bazda kabul görmüştür (RG: 06.06.1946/ Sayı: 6326). Seçimler öncesindeki propaganda sürecinin bir hayli gergin geçtiği ve CHP ile DP’nin karşılıklı biçimde birbirlerine ağır suçlamalar yürüttüğü (Burgaç, 2013) 1946 Seçimleri neticesinde; CHP 395, DP 64, bağımsızlar ise 6 milletvekilliği elde etmiş (Cumhuriyet, 22.07.1946); ama seçimler, sonrasında meydana gelen parlamento aritmetiğinden daha çok seçimler sürecindeki usulsüzlük iddiaları ile siyasal hayatta yer edinmiştir.

Söz konusu kanuni hükme rağmen 1946 seçimlerinde usulsüzlüklerin önüne geçilememiştir. Bu bakımdan, Türkiye’de çok partili siyasal yaşamın esas başlangıç noktasının 14 Mayıs 1950 Milletvekili Genel Seçimleri olarak ifade edilmesi mümkündür.

2.2. Çok Partili Siyasal Yaşamın İlk Evresi ve Çoğunluk Temsili (1950-1960)

DP’nin, CHP karşısında elde ettiği seçim zaferiyle 27 senelik tek parti iktidarına son verdiği 14 Mayıs 1950 seçimleri, birçok açıdan Türk siyasal yaşamında esaslı bir kırılmaya kaynaklık etmektedir. Bir önceki dönem milletvekili olan isimlerin; beşte dördünün meclis dışında kaldığı (Uslu, 2015: 373,) bu yeni dönemde DP; muhalefet partileri karşısında mutlak bir üstünlük elde etmiş; %52,68 oy ile 416 milletvekilliğinin sahibi olmuştur. CHP ve Millet Partisi (MP) ise sırasıyla; %39,45 ve %3,11’lik oy oranları ile 69 ve 1 milletvekilliği kazanmışlardır. Milletvekilliklerinin dağılımındaki bu orantısızlık uygulanan seçim sisteminin bir sonucudur. Zira; “listeli çoğunluk sistemi” uyarınca, DP ve CHP’nin birbirlerini geride bıraktıkları şehirlerde milletvekili aday listeleri, eksiksiz biçimde mecliste temsilci olma hakkını kazanmış bu da

⁸1950’li yıllarda DP’nin CHP karşısında ezici bir üstünlük elde etmesini sağlayan sistem, 1945-6 senelerinde DP’den daha çok CHP’li isimlerce savunulmaktadır. Bu durum CHP’nin fazla sayıda milletvekili olan şehirleri kazanarak mecliste çoğunluk grubu olacağı inancından kaynaklanmaktadır (Sönmez, 2013: 438).

DP'ye %32,5 oranında bir aşkın temsil kazandırmıştır (Tuncer, 2006: 171).

Demokratlar, iktidardaki ilk dönemlerinin ardından 1954 seçimlerinden oy oranlarını arttırarak ayrılmış, iktidar partisi oyların %58,4'ünü alırken CHP %35,1'de kalmıştır (YSK, 2021). Cumhuriyet tarihinde mecliste temsil edilen parti grupları arasında en dengesiz dağılımın yaşandığı bu dönem (1954-1957) DP; “listeli çoğunluk sistemi” sayesinde %35,2'lik bir aşkın temsile sahip olmuş (Tuncer, 2006: 171) CHP yalnızca Kars, Sinop, Malatya ve Tunceli'de milletvekilliği kazanabilmiştir (TBMM Üyeleri Albümü, 2021).

CHP'nin oy oranındaki artış neticesinde ise 1957 sonrasında, meclis kompozisyonundaki adaletsizlik nispeten hafiflemiş, DP'nin %47,3'lük oy ve 424 kişilik meclis grubu karşısında CHP; %40,6 oy ve 178 milletvekiliyle temsil edilmeye başlamıştır (Zürcher,2009: 338). Özetle; 1950-1960 Dönemi -dikkat çekici şekilde- CHP'nin iktidarını garantiye almak amacıyla uygulanması taraftarı olduğu seçim sisteminin en fazla kendine zarar verdiği ve DP'nin iktidarını güçlendirdiği bir dönem olmuş; ilgili zaman diliminden çıkartılan dersler ile Türkiye, 27 Mayıs (1960) askeri müdahalesinin ardından kaleme alınan anayasa ve seçim kanunları çerçevesinde, nispi temsil esaslı seçim sistemlerinin farklı biçimlerinin uygulamaya konulduğu bir ülkeye dönüşmüştür.

2.3. İki Darbe Arası Nispi Temsil Uygulamaları ve Temsilde Adalet Arayışı (1960-1980)

1950 sonrası çok partili siyasal yaşamımızın belirli aralıklarla kesintiye uğramasına sebebiyet veren 27 Mayıs (1960) ve 12 Eylül (1980) askeri darbeleri, yönetimin askerlerin eline geçmesi bakımından benzerlik göstermekle birlikte darbe sonrası hukuki düzenlemeler bağlamında aynı şeyi söyleyebilmek mümkün değildir. 27 Mayıs ve 12 Eylül darbeleri sonrası işbaşına gelen kadroların ayrıştığı meselelerin bir tanesi de seçim sistemi veya yönetimde istikrar-temsilde adalet dengesidir.

27 Mayıs (1960) askeri darbesini takiben kaleme alınan ve Temmuz 1961'deki halk oylamasında kabul edilen yeni anayasa ile seçimlerin, hangi sistemle yapılacağına dair bir hüküm ortaya konulmamışsa da; Ekim 1961 seçimleri öncesinde Kurucu Meclis'in kabul ettiği 298 sayılı “Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Kanunu” ve 306 sayılı “Milletvekili Seçimi Kanunu”

kapsamında; yurt genelinde tüm şehirlerin birer seçim bölgesi olması ve seçimlerin nispi temsil esaslı “seçim çevresi barajlı d’Hondt” sistemiyle yapılması kararlaştırılmıştır (Aydoğan,2020: 437). Seçim sistemindeki değişiklik, XII.dönem TBMM’de (1961-1965) partiler arası güç dengesinde bir siyasi partinin, diğerleri karşısında hegamonik bir üstünlük kurmasının önüne geçmiştir.

1965 seçimleri öncesinde mecliste kabul edilen 533 sayılı “Seçimlerin İlgili Kanunların Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun” ise Türkiye’yi “milli bakiye” seçim sistemi ile tanıştırmış; illerde milletvekilliğine dönüşmeyen oyların, ulusal seçim çevresinde birleşmesi ve bu suretle küçük partilerin, daha fazla sayıda milletvekili sahibi olmasını öngören bu sistem sayesinde daha fazla sayıda siyasi parti mecliste temsil edilmeye başlamıştır (Çavdar, 2013: 149).

1965 seçimlerindeki başarısına karşın seçim sistemi hasebiyle temsil noktasında herhangi bir avantaj elde edemeyen Adalet Partisi (AP), Mart 1968’de seçim sisteminin, 1961’de olduğu gibi “seçim çevresi barajlı d’Hondt” sistemi olmasını öngören bir yasa değişikliğini meclis gündemine getirmiş, AP’li milletvekilleri tarafından kabul edilen bu değişikliğin iptali amacıyla CHP ve Türkiye İşçi Partisi (TİP), Anayasa Mahkemesi (AYM)’ye başvurmuştur (Cumhuriyet 1968: 1). AYM, ilgili yasal değişikliğe ilişkin, kısmi iptale kanaat getirerek, seçim çevresi barajı uygulamasına izin vermemiştir.

Nihai hâli meclis değil AYM tarafından belirlenen (Uzeltürk, 2006: 238) “barajsız d’Hondt” seçim sistemiyle 1969’dan 12 Eylül askeri darbesine kadar 3 genel seçim yapılmış, bu seçimlerden yalnızca 1969’dan AP, tek başına iktidar olmasına yetecek sayıda milletvekili ile ayrılabilmiştir.

Özetle; Türkiye’de nispi temsilin ilk kez deneyimlendiği 1961’den 1969’a kadar üç genel seçim üç ayrı seçim sistemi ile yapılmış; 1970’li yıllarda ise bir seçim sistemi değişikliği gündeme gelmemiştir. Seçim sistemleri, uygulamada yarattığı sonuç bakımından ise 1961’de Cumhuriyet tarihinin ilk koalisyon hükümetinin kurulmasına, 1970’li yıllarda ise Türkiye’de yönetsel ve ekonomik istikrarsızlığın güç kazanmasına yol açan kısa ömürlü ve üç ve üzeri partinin temsil edildiği güçsüz hükümetlerin oluşumuna kaynaklık etmiştir. Bu süreçte iki kez tek başına iktidar

olabilen AP ise bunu, 1965'te geçerli oyların yarıdan fazlasını 1969'da ise yarıya yakınına alabilmesi sayesinde başarmıştır.

2.4. 12 Eylül'den Bugüne Yönetimde İstikrar Önceliği ve Seçim Sistemleri (1980-2018)⁹

1970'li yılları hükümet krizleri, ekonomik darboğaz ve artan sokak olaylarının gölgesinde tamamlayan Türkiye, Eylül 1980'de yeni bir askeri darbe yaşamış; ancak 12 Eylül, 27 Mayıs'tan farklı olarak; emir-komuta zinciri içinde ve siyaset kurumunu tüm aktörleriyle tasfiye etmek amacıyla yapılmıştır. Çok partili siyasal yaşamda karşılaşılan bu, en uzun süreli siyaset dışı dönemi, 1982 Anayasanın halk tarafından kabulü ve Evren'in, Cumhurbaşkanı olarak köşke çıkışıyla yeni bir aşamaya evrilmiş; 1983 senesi itibarıyla Türkiye'de sivil yönetimin yeniden tesis edileceği yönünde bir beklenti oluşmuştur.

Mayıs 1983'te siyasi partilerin açılmasına izin verilmiş ve aynı sene içinde çıkarılan 2839 sayılı "Milletvekili Seçim Kanunu" ile seçimlerin, nispi temsil esaslı "d'Hondt" sistemiyle yapılacağı ilan edilmiştir. İlgili kanun kapsamında, seçimlere ilişkin en önemli değişiklik ise kullanılan oyların o seçim çevresinin çıkaracağı milletvekili sayısına bölünmesi suretiyle hesaplanan; seçim çevresi barajı ve yurt genelinde %10'dan az oy alan partilerin, meclise giremeyeceği anlamına gelen genel baraj uygulamasına geçiştir (Tekin ve Okutan, 2011: 199). Bu koşullar altında yapılan 6 Kasım 1983 Milletvekili Genel Seçimlerinden, komuta kademesinin istek ve beklentilerinin aksine; Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) değil, ANAP zaferle ayrılmış, hiçbir parti ulusal veya bölgesel seçim barajından ötürü esaslı bir mağduriyet yaşamamıştır.

1980'li yılların ikinci yarısında, Türk siyasetinin gelecek 10-15 senesini derinden etkileyecek bir dizi gelişme yaşanmıştır. Bu değişiklikler arasında doğrudan seçim sistemiyle ilgili olanı; Nisan 1986'da 3270 sayılı "Siyasi Partiler Kanununda" yapılan değişiklik çerçevesinde, altı ve üzeri sayıda milletvekili olan şehirlerin birden

⁹ Bu aşamada, seçim sistemi-liberal öğretisi ilişkisinden bahsetmek bir gereklilik niteliğindedir. Zira Akbulut (2007: 18) tarafından da ifade edildiği üzere, 1980 sonrası dönem küresel ölçekte kuvvet kazanan bir fenomen olarak neo-liberalizmin temel savunularından bir tanesi de "monolitik" niteliğe haiz siyasal iktidarın, kuvvetli bir yürütme erkine duyduğu ihtiyaçtır. Söz konusu dönem anayasa ve seçim kanunlarında yapılan değişiklikler kapsamında, mevzu bahis güçlü yürütme olgusu, hayata geçirilmek istenmiştir.

fazla seçim çevresine bölünmesi ve bu illerde çoğunluk temsili esasıyla seçilecek kontenjan milletvekilliklerinin oluşturulmasıdır (Oder, 1997: 92). Seçimlerin ardından oluşan manzara ulusal seçim barajı ve kontenjan milletvekilliği uygulamasının, -ilgili seçim özelinde- en çok ANAP'ın işine yaradığını göstermiş, 1983'te %45,14'ünü alarak meclisin %52,75'ine sahip olan ANAP, 1987'de %36,29 oyla meclisteki sandalyelerin %64,9'unu kazanmıştır (Ahmad, 2019: 165).

ANAP'ın 1980'li yılların sonundan başlayarak yaşamakta olduğu güç kaybı, 20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri ile zirveye ulaşmış; iktidar partisi, Doğru Yol Partisi (DYP)'nin gerisinde kalarak mecliste en büyük grup olmak niteliğini kaybetmiştir. 1991 seçimlerinde, ulusal ve bölgesel baraj ile kontenjan milletvekilliği uygulamalarına kaynaklık eden yasal mevzuat bağlamında ise herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

1995 senesine gelindiğinde Türkiye, yeniden bir seçim sistemi değişikliği yaşamıştır. Bu değişiklik kapsamında; kontenjan milletvekilliği kaldırılmış, seçim çevreleri genişletilerek her bir ilin, bir seçim çevresi olması öngörülmüştür. Yine bu düzenleme kapsamında gündeme getirilen 100 milletvekilinin, herhangi bir şehirden değil ülke seçim çevresi düzeyinden belirlenmesi (Türkiye milletvekilliği) ise anayasanın amil hükümleriyle çeliştiği öne sürülerek AYM, tarafından iptal edilmiştir (Yıldız, 2018: 135).

Bu suretle Türkiye; 1969-1980 dönemine benzer biçimde 1995-2018 yılları arasında da ulusal seçimlerde, son şekli AYM tarafından yapılan kısmi iptaller ile oluşan bir sistem olarak; "ulusal seçim çevresi barajlı d'Hondt" seçim sistemini kullanmıştır. 1995'te seçim çevrelerinin bölünmesi, 2002'de ise mecliste yalnızca iki siyasi partinin temsil hakkı kazanması; ilgili seçimlerin ilkinde CHP'nin ikincisinde ise AK PARTİ ve CHP'nin oy oranlarının üzerinde bir meclis temsiline sahip olması sonucunu beraberinde getirmiş¹⁰, 1999, 2007, 2011, ve 7 Haziran-1 Kasım 2015

¹⁰ 24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimlerinde CHP; %10,71 oy ile 49 milletvekilliği kazanmıştır. 1991'de ise yurt genelinde yine %10,7 oy alan Demokratik Sol Parti (DSP) mecliste sadece 7 sandalye elde edebilmiştir. 3 Kasım 2002 seçimleri ise Türkiye'de %10 seçim barajının yürürlükte olduğu 1983'ten bu yana mecliste temsil edilmeyen oyların en yüksek orana ulaştığı

Milletvekili Genel Seçimlerinde ise siyasi partilerin, oy-temsil oranı ilişkisinde ciddi bir farklılık yaşanmamıştır.

3. 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimleri ve Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine İlişkin Bir Simülasyon Denemesi

3.1. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve 24 Haziran 2018 Seçimleri

Türkiye’de çok partili siyasal yaşama geçildikten sonra yapılan; 20. seçim olan 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili Genel Seçimleri, belirli yönleri ile geçmiş seçimlerden farklıdır. Bu farklılıkların başında 16 Nisan 2017 halkoylamasında kabul edilen; 21 Ocak 2017 tarih 6771 sayılı “Anayasa Değişikliği Kanunu” kapsamında gerçekleşen hükümet sistemi değişikliğinden sonra, vatandaşların ilk kez sandık başına gitmiş olması gelmektedir. Yine 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili Genel Seçimleri sonrasında, yayınlanan kararnameler ile Cumhurbaşkanlığı Teşkilatlanması ve üst düzey kamu bürokrasisi, değişen sistem çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir.

24 Haziran seçimleri biçimsel manada ise geçmiş genel seçimler ile iki noktada ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi; milletvekili genel seçimi ile Cumhurbaşkanlığı seçiminin aynı anda yapılması diğeri ise 13 Mart 2018 tarih 7102 sayılı “Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile olanaklı kılınan seçim ittifaklarının meydana gelişidir.

8 siyasi partinin yarıştığı seçimde iki ittifak oluşmuş; AK PARTİ ve MHP, “Cumhur”; CHP, İYİ Parti ve SP ise “Millet” ittifakını teşkil etmişlerdir. Halkların Demokratik Partisi (HDP), Vatan Partisi (VP) ve Hür Dava Partisi (HÜDA-PAR) ise seçimlere herhangi bir ittifakın çatısı altında katılmamayı yeğlemişlerdir.

Seçimler sonrasında ortaya çıkan genel tablo ve milletvekili dağılımında dikkat çekici bir değişiklik yaşanmamış, Cumhur İttifakı partileri toplamda; 600 sandalyelik TBMM’de 344 sandalyenin, Millet İttifakı partileri 189 sandalyenin, HDP ise 67 sandalyenin sahibi olmuştur.

seçim olmuş; yurt genelinde %10 barajını aşamayan partilere verilen %45’in üzerinde oy mecliste temsil edilmemiştir.

Tablo 4: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları

CUMHUR İTTİFAKI	OY SAYISI	OY ORANI	MV SAYISI
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	20.599.732	%42,28	295
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	5.444.728	%11,20	44
TOPLAM	26.044.460	%53,48	344
MİLLET İTTİFAKI			
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	11.086.897	%22,80	146
İyi Parti (İYİ PARTİ)	4.932.510	%10,14	43
Saadet Partisi (SP)	660.749	%1,36	-
TOPLAM	16.600.156	%34,30	189
Hür Dava Partisi (HÜDA PAR)	153.649	%0,32	
Vatan Partisi (VP)	110.849	%0,23	
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	5.606.662	%11,53	67

Kaynak: <https://www.ysk.gov.tr> adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Seçim sonuçları bölgeler bazında da Kasım 2002 seçimlerinden bu yana yapılan genel seçimler ile paralellik göstermiş; AK PARTİ yurt genelinde yüksek oy oranlarına ulaşabilen tek siyasi parti olurken; diğer siyasi partiler, ayrı ayrı belirli coğrafyalarda iktidar partisine yakın oy oranlarına erişmiş iken, yurdun bütününde bu sonucu elde edememişlerdir.

Ülke genelindeki 87 seçim bölgesinin¹¹ 68'inde AK PARTİ, 8'inde CHP, 11'inde ise HDP rakiplerini geride bırakırken; MHP ve

¹¹ 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinde her il bir seçim çevresi olarak kabul edilmiş; sahip olduğu milletvekili sayısı sebebiyle İstanbul,3,

İYİ Parti ise herhangi bir seçim bölgesinde en fazla oyu alabilen parti olamamıştır. Sonuçlar iller özelinde tek tek incelendiğinde de genel manzaranın aksi yönde bir tablo oluşmamış; 81'ilin 53'ünde AK PARTİ ve MHP, muhalefet partilerinden daha fazla sayıda milletvekili kazanabilmişken 28¹² ilde muhalefet partileri-Cumhur ittifakı dengesi ya muhalefetin lehine olmuş ya da eşitlik bozulamamıştır.

3.2. 24 Haziran 2018 Genel Seçimleri ve Seçili Şehirlerde Basit Bir Simülasyon Denemesi

3.2.1. Araştırmaya İlişkin Genel Bilgiler

24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinin, Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi'ne göre yapılması hâlinde, Cumhur İttifakının; CHP, İyi Parti ve HDP'den daha az veya eşit sayıda milletvekili çıkardığı illerde; milletvekilliği dağılımının değişip değişmeyeceğini sorunsal olarak belirleyen bu çalışmada, tüm coğrafi bölgelerden birer şehir seçilerek 7 şehirlik bir örneklem oluşturulmuştur. Bu şehirlerin belirlenmesinde dikkat edilen temel husus; araştırma sorunsalıyla uyumlu biçimde ilgili şehirde, CHP, İYİ Parti ve HDP'nin milletvekili sayısı bakımından, AK PARTİ ve MHP'yi geride bırakması veya eşit sayıda milletvekili çıkarabilmiş olmasıdır. Yine şehirlerin büyüklüğünün birbirlerine yakın olmasına -mümkün ölçülerde- dikkat edilmiştir. Bu kapsamda mezkûr 28 şehirden 5'i (Tekirdağ, Aydın, Mersin, Mardin ve Van) kendi coğrafi bölgelerini temsilen seçilmiş, İç Anadolu ve Karadeniz'de ise Artvin, Sinop, Bartın ve Kırşehir gibi sadece 2 milletvekili olan ve bu vekilliklerin, AK PARTİ ile CHP arasında paylaşıldığı şehirler yerine; iktidar-muhalefet dengesinin, iktidar partisi lehine olsa da o coğrafi bölgedeki diğer şehirlere göre daha dengeli gerçekleştiği, Zonguldak ve Eskişehir'deki seçim sonuçları incelenmiştir.

Araştırma örneklemini oluşturan 7 şehirdeki toplam milletvekili sayısı 54 olup; 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimi sonrasında bu vekilliklerin partilere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

Ankara;3, İzmir;2 ve Bursa;2 seçim çevresine ayrılarak bu duruma istisna oluşturmuşlardır.

¹² Adana, Ağrı, Antalya, Aydın, Ardahan, Artvin, Bartın, Batman, Bilecik, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Hakkâri, Iğdır, İzmir, Kırklareli, Kırşehir, Mardin, Mersin, Muğla, Muş, Siirt, Sinop, Şırnak, Tekirdağ, Tunceli, Van.

Tablo 5: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimleri Araştırma Örneklemini Milletvekilliği Dağılımı

	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	HDP
AYDIN (8)	4		3	1	
ESKİŞEHİR (7)	3	1	2	1	
MERSİN (13)	4	2	3	2	2
MARDİN (6)	2				4
TEKİRDAĞ (7)	3		3	1	
VAN (8)	3				5
ZONGULDAK (5)	3		2		
TOPLAM (54)	22	3	13	5	11
İttifaklar Toplam	CUMHUR İTTİFAKI-25		MİLLET İTTİFAKI-18		HDP-11

Kaynak: www.ysk.gov.tr adresindeki verilerden derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmada bu noktadan sonra; 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinin, Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemiyle yapılmış olması hâlinde araştırma örnekleminizi oluşturan 7 şehirde, milletvekilliği dağılımının mevcut durumdan farklı olup olmayacağı sorusuna yanıt vermeye odaklanılacaktır. Bu minvalde, 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinde Seçim Bilişim Sistemi (SEÇSİS)’e aktarılan veriler kullanılarak her şehirde, o şehrin milletvekili kadar seçim bölgesi oluşturulmuştur. Bu bölgeler için nüfusu uyarınca 1’den fazla milletvekili çıkartılabilecek ilçeler bölünerek küçültülmüş; 1 milletvekili çıkaramayan ilçeler ise birleştirilerek bir seçim bölgesi hâline dönüştürülmüştür. Söz konusu seçim bölgeleri ve 24 Haziran seçimlerinde bu bölgelerde kullanılan geçerli oy sayısı yani; kaç kişinin oyuyla 1 milletvekili çıkarılabildiğini gösteren sayılar aşağıdaki gibidir.

Tablo 6: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Tekirdağ Seçim Çevreleri

TEKİRDAĞ	GEÇERLİ OY
Tekirdağ-1 (Çerkezköy)	93.009
Tekirdağ-2 (Çorlu ¹³)	84.599
Tekirdağ-3 (Çorlu ¹⁴ + Marmaraeğlisi)	95.748
Tekirdağ-4 (Hayrabolu+ Saray+ Malkara)	91.971
Tekirdağ-5 (Ergene+ Kapaklı)	107.514
Tekirdağ-6 (Süleymanpaşa ¹⁵)	88.780
Tekirdağ-7 (Süleymanpaşa ¹⁶ + Şarköy +Muratlı)	82.473

Tablo 7: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Aydın Seçim Çevreleri

AYDIN	GEÇERLİ OY
Aydın-1 (Nazilli)	99.452
Aydın-2 (Söke)	77.299
Aydın-3 (Yenipazar+ Köşk+ Sultanhisar+ Kuyucak+ Buharkent+ Karacasu)	80.143
Aydın-4 (Çine+ Koçarlı+ İncirliova)	81.286
Aydın-5 (Kuşadası+ Germencik)	101.907
Aydın-6 (Karpuzlu+ Bozdoğan+ Didim)	85.697
Aydın-7 (Efeler ¹⁷)	93.517

¹³ Muhittin, Nusratiye, Reşadiye ve Şeyh Sinan Mahallesi

¹⁴ Çorlu diğer mahalleler

¹⁵ 100.Yıl, Hürriyet, Çınarlı, İstiklal, Ortacami, Altınova, Aydoğdu, Mahallesi

¹⁶ Süleymanpaşa diğer mahalleler

¹⁷ Girne, Mimar Sinan, Efeler, Osman Yozgatlı, Adnan Menderes, Meşrutiyet, Cumhuriyet, Umurlu, 7 Eylül Mahallesi

Aydın-8 (Efeler ¹⁸)	89.878
---------------------------------	--------

Tablo 8: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Mersin Seçim Çevreleri

MERSİN	GEÇERLİ OY
Mersin-1 (Silifke)	79.356
Mersin-2 (Erdemli)	88.981
Mersin-3 (Aydıncık+ Anamur+ Bozyazı+ Gülnar)	86.341
Mersin-4 (Tarsus ¹⁹)	99.422
Mersin-5 (Tarsus ²⁰)	104.018
Mersin-6 (Toroslar ²¹)	87.556
Mersin-7 (Toroslar ²²)	86.287
Mersin-8 (Mezitli ²³)	79.036
Mersin-9 (Mezitli ²⁴ + Mut)	77.803
Mersin-10 (Akdeniz ²⁵)	81.802
Mersin-11 (Akdeniz+ Çamlıyayla)	76.461

¹⁸ Efeler diğer mahalleler

¹⁹ Kırklarsırtı, Ergenekon, Gazipaşa, Yeni, Akşemsettin, Şehitlerterpesi, Barbaros, Bağlar, Şehitishak, Öğretmenler, Kavaklı, Şahin, Mithatpaşa, Gaziler, Fevzi Çakmak, Tozkoparan Zahit, Fahrettin Paşa Mahallesi

²⁰ Tarsus diğer mahalleler

²¹ Çağdaşkent, Halkkent, Mevlâna, Akbelen, Kurdali, Yalınayak, Tozkoparan, Çukurova, Güneykent, Demirtaş Mahallesi

²² Toroslar diğer mahalleler

²³ Merkez, Akdeniz, Menderes, Yeni, Viranşehir, Atatürk Mahallesi

²⁴ Mezitli diğer mahalleler)

²⁵ Şevketsümer, Güneş, Çilek, Yeni, Gündoğdu, Hal, Çay, Karaduvar, Nusratiye, Mesudiye Mahallesi

Mersin-12 (Yenişehir ²⁶)	76.667
Mersin-13 (Yenişehir ²⁷)	78.828

Tablo 9: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Zonguldak Seçim Çevreleri

ZONGULDAK	GEÇERLİ OY
Zonguldak-1 (Ereğli)	110.877
Zonguldak-2 (Merkez)	75.303
Zonguldak-3 (Çaycuma)	60.854
Zonguldak- 4 (Devrek + Alaplı)	64.842
Zonguldak-5 (Kilimli+ Kozlu+ Gökçebey)	65.576

Tablo 10: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Eskişehir Seçim Çevreleri

ESKİŞEHİR	GEÇERLİ OY
Eskişehir-1 (Odunpazarı ²⁸)	92.724
Eskişehir-2 (Odunpazarı ²⁹)	87.869
Eskişehir-3 (Odunpazarı ³⁰)	80.217
Eskişehir-4 (Tepebaşı ³¹)	74.759
Eskişehir-5 (Tepebaşı ³²)	79.771

²⁶ Çiftlikköy, Güvenevler, Menteş, Akkent, Eğriçam, Hürriyet, Cumhuriyet Mahallesi

²⁷ Yenişehir diğer mahalleler

²⁸ Emek, Büyükdere, Gökmeydan, 71 Evler, Vişnelik Mahallesi

²⁹ Kurtuluş, Karabaşı, Kırmızıtoprak, Gültepe, Yıldıztepe, Erenköy, Çankaya, Yenikent, Gündoğdu Mahallesi

³⁰ Odunpazarı diğer mahalleler

³¹ Çamlıca, Şirintepe, Batıkent, Yenibağlar, Mahallesi

³² Ertuğrulgazi, Uluönder, Sütlüce, Zafer, Fatih, Bahçelievler, Yeşiltepe, Kumlubl, Tunalı, Ömerağa Mahallesi

Eskişehir-6 (Tepebaşı ³³ + İnönü+ Mihalgazi+ Sarıcakaya+ Alpu)	77.064
Eskişehir-7 (Beylikova+ Çifteler+ Günyüzü+ Han+ Mahmuğiye+ Mihalıççık+ Seyitgazi+ Sivrihisar)	53.402

Tablo 11: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Mardin Seçim Çevreleri

MARDİN	GEÇERLİ OY
Mardin-1 (Artuklu)	84.245
Mardin-2 (Midyat + Dargeçit)	61.093
Mardin-3 (Nusaybin+ Ömerli+ Savur)	67.213
Mardin-4 (Derik+ Mazıdağı+ Yeşilli)	52.461
Mardin-5 (Kızıltepe ³⁴)	62.668
Mardin-6 (Kızıltepe ³⁵)	57.601

Tablo 12: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi Van Seçim Çevreleri

VAN	GEÇERLİ OY
Van-1 (Tuşba)	70.865
Van-2 (Erciş)	75.093
Van-3 (Edremit)	62.033
Van-4 (Bahçesaray + Çatak + Gürpınar + Başkale)	53.940
Van-5 (Çaldıran+ Gevaş+ Muradiye+ Saray)	70.029

³³ Tepebaşı diğer mahalleler

³⁴ Tepebaşı, Yenikent, İpek, Cumhuriyet, Yeni, Bahçelievler, Koçhisar, Atatürk, Fırat, Mezopotamya Mahallesi

³⁵ Kızıltepe diğer mahalleler

Van-6 (İpekyolu ³⁶)	63.518
Van-7 (İpekyolu ³⁷)	65.212
Van-8 (İpekyolu ³⁸⁺ Özalp)	51.169

3.2.2. Araştırma Örneklemini Oluşturan Şehirlerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik ve Hâkim Siyasal Tercihler Bakımından Karşılaştırılması

Sosyo-ekonomik gelişmişlik; sosyal ve ekonomik göstergeler bakımından gelişim anlamına gelmektedir (Sevüktekin ve Çetin, 2016: 40). Şehir, bölge ve hatta ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyelerinin, karşılaştırılmasını sorunsal edinen çok sayıda ampirik çalışma mevcuttur. Türkiye'deki şehirlerin, sosyo-ekonomik özellikler bakımından karşılaştırılması üzerine inşa edilen bu çalışmaların, araştırmamız için önem taşıyan yönü, araştırma örnekleminizi oluşturan şehirlerin gelişmişlik düzeylerinin saptanması ve 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinde bu şehirlerdeki hâkim siyasal tercih ile sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi arasında herhangi bir ilişkinin bulunup bulunmadığı sorusuna yanıt verebilmektir.

2017 tarihli İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması kapsamında Türkiye'deki 81 şehir; demografi, istihdam, eğitim, sağlık, rekabetçilik ve yenilikçilik kapasitesi, erişilebilirlik, yaşam kalitesi ve mâli koşullar değişkenleri uyarınca analiz edilmiş ve altı kademeye ayrılmıştır. Bu sınıflandırmada araştırma örnekleminiz içinde yer alan şehirlerden; Tekirdağ ve Eskişehir gelişmişlik düzeyi bakımından, birinci, Aydın; ikinci, Mersin ve Zonguldak, üçüncü; Mardin ve Van ise altıncı kategoride yer almıştır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2017). Servi ve Erişoğlu (2020: 181) ise şehirlerin; ekonomik, kültürel ve sosyal gelişim seviyelerini karşılaştırdıkları çalışmada; Türkiye'de şehirlerin gelişmişlik düzeyi bakımından dörde ayrılabilceği kanaatinde bulunmuş; Tekirdağ, Aydın, Eskişehir, Zonguldak ve Mersin'i ikinci gelişmişlik düzeyinde konumlandırırken, Mardin ve Van'ın dördüncü gelişmiş düzeyinde

³⁶ Bostaniçi, Alipaşa, Halılağa, Selimbey, Karşıyaka, Cevdetpaşa Mahallesi

³⁷ Vali Mithat, Hacıbekir, Yeni, Seyit Fehim Arsavi, Hafiziye, Şerefiye, Serhat, Bahçıvan, Yalı, Hatuniye Mahallesi

³⁸ İpekyolu diğer mahalleler

olduklarını ifade etmişlerdir. Arı ve Hüyüktepe (2019: 14) 'de 81 şehri, sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından analiz ettikleri 2019 tarihli çalışmalarında; Eskişehir'in Türkiye'nin en gelişmiş 7., Tekirdağ'ın 13., Mersin'in 15., Aydın'ın, 19., Zonguldak'ın 29.şehri olduğunu saptarlar iken, Van ve Mardin'in 72.ve 75.sırada yer alarak Türkiye'nin en geri kalmış şehirleri arasında yer aldıkları sonucuna ulaşmıştır.

Özetle; araştırma örneklekimizi oluşturan şehirler ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan homojen yapıda değillerdir ve bu durum ilgili şehirlerdeki siyasal farklılaşmayı açıklar niteliktedir. Bu noktada, 3 Kasım 2002'den 24 Haziran 2018'e kadar yapılan ulusal ve yerel seçim sonuçlarının, örneklekimizdeki şehirler için karşılaştırmalı biçimde incelenmesi yerinde olacaktır.

Tablo 13: 2002, 2007, 2011, 2015 Milletvekili Genel- 2004, 2009-2014 Mahalli İdareler Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002 (TÜRKİYE)	22 TEMMUZ 2007 (TÜRKİYE)
AK PARTİ: %34,4 CHP: 19,4 DYP: %9,6 MHP: %8,7	AK PARTİ: %46,5 CHP: %20,8 MHP: %14,2 BAĞIMSIZ: %5,2
11 HAZİRAN 2011 (TÜRKİYE)	1 KASIM 2015 (TÜRKİYE)
AK PARTİ: %49,8 CHP: %25,9 MHP: %13,1 BĞM: %6,5	AK PARTİ: %49,5 CHP: %25,3 MHP: %11,9 HDP: %10,7
28 MART 2004 (TÜRKİYE)	29 MART 2009
AK PARTİ: %41,6 CHP: %18,2	AK PARTİ: %38,3 CHP: %23
30 MART 2014 (TÜRKİYE)	31 MART 2019 (TÜRKİYE)
AK PARTİ: %42,8 CHP: %26,3	AK PARTİ: %44,3 CHP: %30,1

Tablo 14: Tekirdağ 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-TEKİRDAĞ	22 TEMMUZ 2007-TEKİRDAĞ
CHP: %27,1 AK PARTİ: %17,4	CHP: %34,4 AK PARTİ: %29,3

DYP: %12,2 MHP: %8,7	MHP: %13,2
11 HAZİRAN 2011-TEKİRDAĞ	1 KASIM 2015-TEKİRDAĞ
CHP: %44,4 AK PARTİ: %35,9 MHP: %13,4	CHP: %44,9 AK PARTİ: %37,6 MHP: %10,2 HDP: %4,7
28 MART 2004-TEKİRDAĞ	29 MART 2009-TEKİRDAĞ
AK PARTİ: %32,4 CHP: %24,6	CHP: %45,6 AK PARTİ: %26,9
30 MART 2014-TEKİRDAĞ	31 MART 2019-TEKİRDAĞ
CHP: %45,7 AK PARTİ: %37,1	CHP: %51,2 AK PARTİ: %43,8

Tablo 15: Aydın 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-AYDIN	22 TEMMUZ 2007-AYDIN
CHP: %20,7 DYP: %19,8 AK PARTİ: %18,3 MHP: %12	AK PARTİ: %29,2 MHP: %25,4 CHP: %24,4
11 HAZİRAN 2011-AYDIN	1 KASIM 2015-AYDIN
CHP: %38,1 AK PARTİ: %35,5 MHP: %18,2	CHP: %40,2 AK PARTİ: %34,4 MHP: %15,5 HDP: %7,4
28 MART 2004-AYDIN	29 MART 2009-AYDIN
AK PARTİ: %45,3 CHP: %27,1	CHP: %26 AK PARTİ: %25,3
30 MART 2014-AYDIN	31 MART 2019-AYDIN
CHP: %43,8 AK PARTİ: %29,1	CHP: %53,9 AK PARTİ: %43,7

Tablo 16: Mersin 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-MERSİN	22 TEMMUZ 2007-MERSİN
CHP: %24,7 MHP: %18,4 AK PARTİ: %18,1 DYP: %8,7	MHP: %30,6 AK PARTİ: %27,2 CHP: %24,7 BĞM: %6,6
11 HAZİRAN 2011-MERSİN	1 KASIM 2015-MERSİN

*Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine Geçişin
Belirli Şehirlerde Milletvekili Dağılımı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Değerlendirme:
2018 Milletvekili Genel Seçimleri*

AK PARTİ: %32 CHP: %31,9 MHP: %23,1 BĞM: %9,7	AK PARTİ: %31,7 CHP: %30,1 MHP: %21,1 HDP: %15,2
28 MART 2004 -MERSİN	29 MART 2009-MERSİN
CHP: %34,0 SHP: %22,5	CHP: %30,9 MHP: %24,7
30 MART 2014-MERSİN	31 MART 2019-MERSİN
MHP: %31,9 CHP: %28,3	CHP: %45,0 MHP: %40,9

Tablo 17: Eskişehir 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-ESKİŞEHİR	22 TEMMUZ 2007-ESKİŞEHİR
AK PARTİ: %29,5 CHP: %22,5 DYP: %14,0 MHP: %8,9	AK PARTİ: %44,5 CHP: %25,4 MHP: %15,6
11 HAZİRAN 2011-ESKİŞEHİR	1 KASIM 2015-ESKİŞEHİR
AK PARTİ: %44,1 CHP: %35,5 MHP: %14,6	AK PARTİ: %43,4 CHP: %38,1 MHP: %12,5 HDP: %2,9
28 MART 2004-ESKİŞEHİR	29 MART 2009-ESKİŞEHİR
DSP: %44,7 AK PARTİ: %41,3	DSP: %51,5 AK PARTİ: %37,1
30 MART 2014-ESKİŞEHİR	31 MART 2019-ESKİŞEHİR
CHP: %45,2 AK PARTİ: %39,0	CHP: %52,3 AK PARTİ: %45,1

Tablo 18: Zonguldak 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-ZONGULDAK	22 TEMMUZ 2007-ZONGULDAK
AK PARTİ: %30,5 CHP: %20,8 DYP: %12,6 MHP: %4,2	AK PARTİ: %41,0 CHP: %24,4 MHP: %7,7
11 HAZİRAN 2011-ZONGULDAK	1 KASIM 2015-ZONGULDAK
AK PARTİ: %47,2 CHP: %37,4 MHP: %6,3 BĞM: %2,9	AK PARTİ: %49,5 CHP: %35,8 MHP: %9,4 HDP: %1,2

28 MART 2004-ZONGULDAK	29 MART 2009-ZONGULDAK
AK PARTİ: %36,6 CHP: %34,0	CHP: %45,2 AK PARTİ: %34,6
30 MART 2014-ZONGULDAK	31 MART 2019 -ZONGULDAK
CHP: %39,9 AK PARTİ: %38,8	AK PARTİ: %42,5 CHP: %39,1

Tablo 19: Mardin 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-MARDİN	22 TEMMUZ 2007-MARDİN
DEHAP: %39,6 AK PARTİ: %15,4 CHP: %11,6	AK PARTİ: %44,4 BĞM: %38,8 CHP: %6,9
11 HAZİRAN 2011-MARDİN	1 KASIM 2015-MARDİN
BĞM: %60,9 AK PARTİ: %32,1 CHP: %3,1	HDP: %67,0 AK PARTİ: %29,3
28 MART 2004-MARDİN	29 MART 2009-MARDİN
SP: %52,6 SHP: %26,6	AK PARTİ: %45,3 DTP: %35,8
30 MART 2014-MARDİN	31 MART 2019 -MARDİN
BĞM: %52,1 AK PARTİ: %37,3	HDP: %56,2 AK PARTİ: %38,5

Tablo 20: Van 2002 Sonrası Genel ve Yerel Seçim Sonuçları

3 KASIM 2002-VAN	22 TEMMUZ 2007-VAN
DEHAP: %40,9 AK PARTİ: %25,9 CHP: %5,2	BĞM: %53,2 AK PARTİ: %32,6 CHP: %4,1
11 HAZİRAN 2011-VAN	1 KASIM 2015-VAN
BĞM: %49,5 AK PARTİ: %40,2 CHP: %3,8 MHP: %3	HDP: %64,3 AK PARTİ: %30,7 CHP: %1,9 MHP: %1,3
28 MART 2004-VAN	29 MART 2009-VAN
AK PARTİ: %53,8 SHP: %40,9	DTP: %53,6 AK PARTİ: %39,3
30 MART 2014-VAN	31 MART 2019 -VAN

BDP: %53,1 AK PARTİ: %41,2	HDP: %53,8 AK PARTİ: %40,5
----------------------------	----------------------------

Kaynak: TÜİK, 2012 ve www.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

3 Kasım 2002 seçimlerinden bugüne değin düzenlenen ulusal ve yerel seçim sonuçlarının da anlaşılabilceği üzere araştırma örneklemeimizi oluşturan şehirlerde siyaseten iktidar partisi ile muhalefet partileri arasındaki dengenin, Türkiye genelinden farklı olarak görece muhalefetin lehine olması, dönemselsel bir gelişme değildir ve bu şehirlerdeki siyasal kültürün açıklayıcısı niteliktedir.

3.2.3. Araştırma Örneklemini Oluşturan Şehirlerde 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları³⁹ ve Çoğunluk Sistemine Göre Milletvekilliklerinin Dağılımı⁴⁰

3.2.3.1. Tekirdağ

Tablo 21: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları-Tekirdağ

TEKİRDAĞ	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	253.669	%38,18	3
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	230.744	%34,73	3
İyi Parti (İYİ PARTİ)	77.979	%11,74	1
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	50.253	%7,56	
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	43.706	%6,58	
Saadet Partisi (SP)	5.236	%0,79	
Diğer	2.802	%0,42	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

³⁹ Siyasi parti farkı gözetilmeksizin, Cumhuriyet ve Millet İttifakı lehine kullanılan oylar, ittifak mensubu siyasi partilere dağıtılmıştır.

⁴⁰ İttifaklara verilen oylar, Cumhuriyet ve Millet İttifakı sütununda ayrıca gösterilmiştir.

Tablo 22: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi-Tekirdağ

TEKİRDAĞ	1.PARTİ	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	SP	HDP	DİĞER	CUMHUR	MİLLET
TEKİRDAĞ-1	AK PARTİ	36.159	11.208	24.916	7.485	851	11060	334	802	194
TEKİRDAĞ-2	CHP	25.556	5.701	36.349	10.887	596	4.407	284	529	300
TEKİRDAĞ-3	CHP	28.539	6.031	39.836	10.946	717	8739	363	543	361
TEKİRDAĞ-4	CHP	28.932	4.987	40.828	13.463	750	1600	573	531	317
TEKİRDAĞ-5	AK PARTİ	41.967	10.229	34.821	10.691	787	7468	363	890	298
TEKİRDAĞ-6	CHP	30.772	5.605	36.817	13.240	817	4016	329	634	423
TEKİRDAĞ-7	CHP	24.936	4.099	34.972	9.815	500	2.984	426	475	275
AK PARTİ: 2 CHP: 5										

3.2.3.2. Aydın

Tablo 23: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları- Aydın

AYDIN	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	248.188	%33,93	3
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	237.771	%32,51	4
İyi Parti (İYİ PARTİ)	108.069	%14,77	1
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	68.541	%9,37	
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	59.207	%8,09	
Saadet Partisi (SP)	5.205	%0,71	
Diğer	4.475	%0,61	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine Geçişin
Belirli Şehirlerde Milletvekili Dağılımı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Değerlendirme:
2018 Milletvekili Genel Seçimleri*

Tablo 24: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi- Aydın

AYDIN	1.PARTİ	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	SP	HDP	DİĞER	CUMHUR	MİLLET
AYDIN-1	AK PARTİ	33.453	8.663	29.881	17.045	958	7.244	644	775	341
AYDIN-2	CHP	21.089	5.675	27.732	11.053	443	10.181	433	488	205
AYDIN-3	AK PARTİ	33.067	6.620	22.483	12.502	642	3.078	751	610	217
AYDIN-4	AK PARTİ	31.118	6.464	26.653	10.729	624	3.344	577	565	220
AYDIN-5	CHP	22.665	7.495	43.864	13.250	455	12.575	519	606	380
AYDIN-6	CHP	24.149	5.753	32.309	11.617	541	10.197	713	549	279
AYDIN-7	CHP	26.143	7.640	31.693	16.135	693	9.907	370	633	348
AYDIN-8	AK PARTİ	29.739	8.104	27.981	13.715	644	8.118	431	806	295
AK PARTİ: 4 CHP: 4										

3.2.3.3. Mersin

Tablo 25: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları- Mersin

MERSİN	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	325.476	%28,64	4
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	304.139	%26,76	3
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	192.550	%16,94	2
İyi Parti (İYİ PARTİ)	154.112	%13,56	2
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	145.019	%12,76	2
Saadet Partisi (SP)	7.841	%0,69	
Diğer	7.478	%0,66	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 26: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi-Mersin

MERSİN	İ.PARTİ	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	SP	HDP	DİĞER	CUMHUR	MİLLET
MERSİN-1	AK PARTİ	22.792	10.314	22.732	19.721	396	2.060	488	601	252
MERSİN-2	AK PARTİ	36.339	15.638	14.697	16.371	988	3.452	365	865	176
MERSİN-3	AK PARTİ	28.936	13.322	21.759	18.827	678	1.294	590	721	214
MERSİN-4	AK PARTİ	23.799	18.479	19.544	13.531	619	21.027	1057	992	175
MERSİN-5	CHP	23.408	20.059	32.042	13.975	588	12.423	682	998	222
MERSİN-6	AK PARTİ	26.496	9.749	14.350	8.382	667	26.324	639	729	147
MERSİN-7	AK PARTİ	27.422	11.731	19.094	11.954	760	13.992	455	365	188
MERSİN-8	CHP	15.547	7.147	31.289	10.107	452	13.525	336	420	215
MERSİN-9	AK PARTİ	26.461	8.852	24.498	10.951	621	5.250	404	573	191
MERSİN-10	HDP	21.017	4.090	11.820	3.422	369	39.491	891	341	80
MERSİN-11	CHP	19.432	8.739	25.646	7.274	419	13.948	491	595	198
MERSİN-12	CHP	14.901	5.475	28.950	8.369	525	17.420	420	370	237
MERSİN-13	CHP	15.650	5.986	30.093	9.220	433	16.367	433	403	243
AK PARTİ: 7 CHP: 5 HDP: 1										

3.2.3.4. Zonguldak

Tablo 27: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları- Zonguldak

ZONGULDAK	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	178.981	%45,97	3
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	119.976	%30,77	
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	42.312	%10,87	2
İyi Parti (İYİ PARTİ)	30.387	%7,81	
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	7.402	%1,90	
Saadet Partisi (SP)	6.866	%1,76	
Diğer	3.574	%0,92	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 28: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi-Zonguldak

ZONGUL- DAK	1. PARTİ	AK PAR Tİ	MHP	CHP	İYİ PAR Tİ	SP	HD P	Dİ- ĞER	CUM- HUR	MİL- LET
ZONGUL- DAK-1	AK PARTİ	48.25 8	13.79 6	33.39 6	8.729	1.20 7	1.89 4	1579	1.055	363
ZONGUL- DAK-2	AK PARTİ	28.72 1	9.434	26.59 9	6.027	1.75 0	1.37 5	437	680	280
ZONGUL- DAK-3	AK PARTİ	29.97 9	3.351	20.37 9	4.228	1.29 0	599	438	403	167
ZONGUL- DAK-4	AK PARTİ	34.92 8	6.168	15.47 6	5.176	1.08 0	674	626	732	182
ZONGUL- DAK-5	AK PARTİ	28.64 9	7.940	20.35 4	5.497	1.39 9	507	448	591	218
AK PARTİ: 5										

3.2.3.5. Eskişehir

Tablo 29: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları- Eskişehir

ESKİŞEHİR	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	225.529	%38,78	3
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	187.579	%32,26	2

İyi Parti (İYİ PARTİ)	76.760	%13,20	1
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	57.741	%9,93	1
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	24.906	%4,28	
Saadet Partisi (SP)	6.470	%1,11	
Diğer	2.506	%0,43	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 30: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi- Eskişehir

ESKİŞEHİR	1.PARTİ	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	SP	HDP	DIĞER	CUMHUR	MİLLET
ESKİŞEHİR-1	AK PARTİ	36.398	9.911	27.971	11.737	1.014	3.614	301	891	327
ESKİŞEHİR-2	CHP	27.592	7.206	35.277	11.822	968	3.619	354	688	343
ESKİŞEHİR-3	AK PARTİ	28.609	7.558	27.928	10.906	908	3.287	299	729	353
ESKİŞEHİR-4	AK PARTİ	26.725	7.253	24.710	10.271	829	3.730	287	650	304
ESKİŞEHİR-5	AK PARTİ	29.827	7.839	25.735	11.438	970	2.593	294	701	374
ESKİŞEHİR-6	AK PARTİ	39.712	8.782	28.770	12.108	1.115	3.450	507	905	336
ESKİŞEHİR-7	AK PARTİ	23.583	6.724	13.058	6.983	466	1504	402	581	113
AK PARTİ: 6 CHP: 1										

3.2.3.6. Mardin

Tablo 31: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları- Mardin

MARDİN	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	235.453	%59,28	4
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	120.839	%30,42	2
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	13.149	%3,31	
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	10.426	%2,62	
İyi Parti (İYİ PARTİ)	4.482	%1,13	

*Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemine Geçişin
Belirli Şehirlerde Milletvekili Dağılımı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Değerlendirme:
2018 Milletvekili Genel Seçimleri*

Saadet Partisi (SP)	3.278	%0,83	
Diğer	9.555	%2,41	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki verilerden faydalanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 32: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi- Mardin

MARDİN	1.PARTİ	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	SP	HDP	DIĞER	CUMHUR	MİLLET
MARDİN-1	AK PARTİ	39.851	3.767	3.556	1.376	902	32.220	2.095	408	70
MARDİN-2	AK PARTİ	26.881	2.209	1.177	959	812	26.742	1.906	266	51
MARDİN-3	HDP	14.229	1.410	1.271	561	250	48.077	1.213	177	25
MARDİN-4	HDP	11.363	1.140	1.485	432	279	36.173	1.466	100	13
MARDİN-5	HDP	9.353	482	1.162	359	291	49.677	1.166	100	19
MARDİN-6	HDP	11.947	379	2.264	265	617	40.678	1.398	85	27
AK PARTİ: 2 HDP: 4										

3.2.3.7. Van

Tablo 33: 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları- Van

VAN	OY SAYISI	OY ORANI	MİLLETVEKİLİ SAYISI
Halkların Demokratik Partisi (HDP)	313.010	%59,32	5
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ)	167.647	%31,77	3
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)	16.240	%3,08	
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)	13.910	%2,64	
İyi Parti (İYİ PARTİ)	6.717	%1,27	
Saadet Partisi (SP)	4.209	%0,80	
Diğer	5.937	%1,12	

Kaynak: www.sonuc.ysk.gov.tr adresindeki veriler derlenerek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 34: Tek İsimli Tek Turlu Çoğunluk Sistemi- Van

VAN	1.PARTİ	AK PARTİ	MHP	CHP	İYİ PARTİ	SP	HDP	DİĞER	CUMHUR	MİLLET
VAN-1	HDP	23.326	2.952	1.520	788	523	40.281	1.045	402	28
VAN-2	HDP	25.720	3.070	1.378	1.166	472	42.265	604	364	44
VAN-3	HDP	21.023	1.833	1.397	921	536	35.457	578	250	38
VAN-4	HDP	13.661	989	986	559	494	36.421	670	118	32
VAN-5	HDP	18.028	1.535	1.304	744	697	46.754	779	187	51
VAN-6	HDP	22.777	1.728	1.433	702	491	35.503	779	187	27
VAN-7	HDP	21.124	1.567	1.534	701	574	38.125	868	272	47
VAN-8	HDP	11.428	1.124	1.394	411	244	35.817	532	229	13
HDP: 8										

Sonuç ve Tartışma

Sözcüğün en genel anlamıyla, seçimler sırasındaki teknik ve hukuki işlemler bütünü biçiminde tanımlanabilen seçim sistemleri; bir ülkenin ulusal meclisinde hangi siyasi partinin, kaç temsilciyle yer alacağını belirlemesi bakımından; siyasal dengelerin oluşumunda hayati rol oynamaktadır. Seçim sistemlerinin, kuramsal bazda siyasal dengeler üzerindeki etkisi Türk siyasal yaşamının değişik evrelerinde de tecrübe edilmiştir.

1950-1960 yılları arasında DP'nin sahip olduğu ezici meclis çoğunluğunu, 1960'lar ve erken 1970'ler Türkiye'sinde AP'nin, Cumhuriyet tarihindeki tüm seçimler içinde en yüksek oy oranına ulaşan siyasi partilerden bir tanesi olmasına karşın yönetimde istikrarın sağlanamamasını ve 1973-1980 yılları arasında kurulan sırasıyla dört ve üç siyasi partinin temsil edildiği Milliyetçi Cephe Hükümetlerini, dönemin seçim sistemini dikkate almadan değerlendirmek mümkün olmayacaktır. 12 Eylül darbesi sonrasında, bütünüyle yönetimde istikrarı önceleyen bir seçim sistemine geçilmesine rağmen Türkiye'nin 1990'lı yıllarda görece güçsüz ve kısa süreli koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmesi, seçim barajı uygulamasının her koşulda yönetimde istikrarı sağlayacağı şeklindeki önermenin, aksi yönünde bir örnek oluşturması bakımından önemlidir.

24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçimlerinde, iktidar-muhalefet dengesinin, Türkiye ortalamasından daha farklı bir seyir izlediği 7 şehirde, seçimlerin Tek Turlu Tek İsimli Çoğunluk Sistemine göre yapılması hâlinde milletvekilliği dağılımının nasıl olacağı sorusuna yanıt arayan bu çalışmada; birtakım çarpıcı sonuçlara ulaşılmıştır.

İlk olarak; seçim sistemi tartışmalarında önemli bir başlığı oluşturan dar bölge sistemine geçişin, -oy çokluğu ve yoğunluğu sebebiyle- daha az şehirde birinci parti olan ve oyu yurt geneline görece dengeli dağılan siyasi partilerden ziyade belirli bir coğrafi bölgedeki seçmenden yoğun ölçüde destek gören veya birçok şehirde birinci parti olan siyasi partinin yararına olacağı yönündeki görüş, araştırma bulgularımız ışığında bütünüyle değil kısmen doğrulanabilmektedir. Zira; nispi temsil sisteminde bahse konu 7 şehirdeki, 54 milletvekilliğinin; 22'sini kazanabilen AK PARTİ, çoğunluk sisteminde bu sayıyı 26'ya çıkartabilmekte ancak CHP ve HDP'de sahip oldukları milletvekili sayısını sırasıyla; 13'ten 15'e ve 11'den 13'e yükseltmektedirler. Çoğunluk sisteminin; Cumhuriyet ve Millet İttifaklarının daha az oy alan partilerinin meclis temsiliyetini zayıflatacağı savı ise araştırma sonuçlarımıza göre doğrulanmaktadır. 24 Haziran 2018 seçimlerinde İYİ PARTİ ve MHP'nin bu 7 şehirde kazandıkları 8 milletvekilliğinin, AK PARTİ ve CHP arasında dağılması bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Araştırma örneklememizi oluşturan şehirlerdeki milletvekili dağılımı, mevcut ve dar bölge sistemine göre incelendiği takdirde, oluşan farklılıklar şu şekilde cereyan etmektedir. Mardin, her iki sistemde de milletvekili dağılımının değişiklik göstermediği tek şehirdir. Gerek mevcut sistemde gerekse de dar bölge sistemi uygulanmış olsun, 2018 seçimlerinde Mardin'deki 6 milletvekilliğinin; 4'ünü HDP, 2'sini AK PARTİ kazanmaktadır. Tekirdağ ve Aydın ise sistem değişikliğinin, milletvekili dağılımı üzerindeki etkisinin daha sınırlı biçimde gerçekleştiği şehirlere örnektir. Zira, Tekirdağ'da mevcut durumda; AK PARTİ 3, CHP 3, İYİ PARTİ 1 milletvekili kazanmış iken; seçimlerin dar bölgeli sistemle yapılmış olması hâlinde AK PARTİ ve İYİ PARTİ birer vekillik kaybetmekte ve CHP'nin milletvekili sayısı 2 yükselmekte; Aydın'da ise CHP'nin 3 olan milletvekili sayısı 4'e yükselirken; AK PARTİ'nin 4 olan milletvekili sayısı değişmemektedir. İYİ PARTİ ise Tekirdağ'da olduğu gibi Aydın'da da mevcut durumda kazandığı

1 milletvekilliğini, aynı ittifak bünyesinde bulunduğu CHP'ye kaybetmektedir. Bu bakımdan Tekirdağ ve Aydın'daki sonuçlar, sistem değişikliğinin, milletvekilliğine dağılımına etkisi bakımından ittifaklar içinde gelişmeler yaşanabilecek olduğunun, anlaşılmasını sağlamaktadır.

Mevcut durumda en fazla sayıda siyasi partinin milletvekilliği kazandığı bir başka deyişle oy dağılımının en dengeli biçimde yaşandığı Mersin'de ise dar bölgesi sisteme geçiş daha az oy alan siyasi partiler bakımından esaslı bir gerilemeye kaynaklık etmekte; HDP'nin milletvekili sayısı 2'den 1'e, MHP ve İYİ PARTİ'nin ise 0'a düşmekte; söz konusu 5 milletvekili sandalyesinin, 3'ü AK PARTİ'li, 2'si CHP'li adaylarca kazanılmaktadır.

Van, Zonguldak ve Eskişehir ise mevcut sistem/dar bölge sistemi farklılığında milletvekili dağılımının önemli ölçüde değiştiği şehirler olması dolayısıyla araştırma örneklemini içerisinde yer alan diğer şehirlerden ayrılmaktadır. 2018 seçimleri sonucunda AK PARTİ'nin 3, HDP'nin ise 5 milletvekili kazandığı Van'da seçimlerin dar bölge sistemi uyarınca yapılması hâlinde 8 milletvekilliği de HDP tarafından kazanılmakta; milletvekili dağılımının AK PARTİ ve CHP arasında sırasıyla; 3 ve 2 olarak dağıldığı Zonguldak'ta 5 vekillikte AK PARTİ'nin olmaktadır. Son olarak AK PARTİ ve CHP arasındaki oy dağılımının yine görece dengeli olduğu bir şehir niteliğindeki Eskişehir'de dar bölge sistemine geçiş, muhalefet partilerinin temsili bakımından önemli bir dezavantaj doğurmakta, CHP'nin 2 olan milletvekili sayısı 1 eksilirken, İYİ PARTİ ve MHP; meclise Eskişehir'den herhangi bir temsilci gönderemiyor hâle gelmektedirler. Muhalefet partilerinin kaybettiği 3 milletvekilliği ise AK PARTİ tarafından kazanılmaktadır.

Kaynakça

- 6771 Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Resmî Gazete, Tarih: 11.02.2017, Sayı: 29976.
- 7102 Sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Resmî Gazete, Tarih: 16.03.2018, Sayı: 30362.
- Ahmad, Feroz (2019), Bir Kimlik Peşinde Türkiye, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

- Akbulut, Örsan (2007), “Belediye Yönetimi Reformu Monolitik İktidar Yapısının Güçlendirilmesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 16(1), s.7-29.
- Akcagündüz, Emre (2021), “Yerel Yönetimlerde Seçim Sistemlerinin Demokratik Temsil Üzerine Etkisi: İstanbul Adalar ve Sultanbeyli Belediye Meclisleri Üzerine İnceleme”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(3), s.342-358.
- Akyıldız, Ali (2016), “Demokrasinin Sayılarla Sınavı: Seçim Sistemleri”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 7, s. 127-148.
- Alkan, Mehmet Öznur (2006), “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyona Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23, s. 133-165.
- Arı, Erkan ve Hüyüktepe, Batuhan (2019), “Sosyo Ekonomik Göstergeler İçin Çok Değişkenli Veri Analizi: Türkiye İçin Ampirik Bir Uygulama”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), s. 7-20.
- Avaner, Tekin ve Volkan, Mustafa (2019), “Hikmet-i Hükümet ve Yeni Reform: Türk Tipi Başkanlık Sistemi ve ABD Başkanlık Sisteminin Etkisi Üzerine”, *Yasama Dergisi*, 39, s.105-130.
- Aydın, Suavi ve Taşkın, Yüksel (2018), 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Aydoğan, Pınar (2020), “Demokrasiye Geri Dönüş: Türk Parlamentosu Tarihinde XII. Dönem (1961-1965)”, Tekin, Yusuf (Ed.), *Yüzüncü Yılında TBMM Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri II. Cilt* (Ankara: TBMM Basımevi): 427-453.
- Berkes, Niyazi (2013), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Blais, Andre ve Loewen, Peter John (2009), “The French Electoral System and its Effects”, *West European Politics*, 33(2), s. 345-359.
- Burgaç, Murat (2013), “1946 Seçimlerinde Propaganda”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi* 13(26), s.163-184.
- Carey, John,M ve Hix, Simon (2011), “The Electoral Sweet Spot: Low Magnitude Proportional Electoral Systems”, *American Journal Of Political Science*, 55(2), s. 383-397.

- Cotteret, Jean Marie ve Emeri, Claude (1991), Seçim Sistemleri, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Crilly, Tony (2012), “How Best Should We Vote?”, *The Mathematical Gazette*, 96(537), s. 459-465.
- Croissant, A. (2002), “Majoritarian and Consensus Democracy, Electoral Systems, and Democratic Consolidation in Asia”, *Asian Perspective* 26(2), s. 5-39.
- Cumhuriyet (2021), Cumhuriyet Gazetesi Arşiv Taraması, 01.05.1968, <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/> (30.04.2021).
- Cumhuriyet (2021), Cumhuriyet Gazetesi Arşiv Taraması, 22.07.1946, <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/> (02.03.2022).
- Curtin, J. (2003), “Women and Proportional Representation in Australia and New Zealand”, *Policy and Society* 22(1), 48-68.
- Çavdar, Tevfik (2013), Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Çetin, Işın ve Sevüktekin, Mustafa (2016), “Türkiye’de Gelişmişlik Düzeyi Farklılıklarının Analizi”, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(2), s. 39-61.
- Çınar, Y. etkin ve Göksel, Türkmen (2019), Türkiye’de Yeni Seçim ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne İlişkin Sayısal Analizler ve Politika Önerileri, (Ankara: TEPAV Yayınları).
- Davis, Gavin (2004), “Proportional Representation and Racial Campaigning in South Africa”, *Nationalism and Ethnic Politics* 10(2), s.297-324.
- Demirel, Ahmet ve Durgun Sezgi (2017), “Temsiliyet ve Seçimler”, Taşkın, Yüksel (Ed.), *Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları): 355-381.
- Dursun, Davut (2019), *Siyaset Bilimi*, (İstanbul: Beta Yayıncılık).
- Duverger, Maurice (1974), *Siyasi Partiler*, (İstanbul: Bilgi Yayınları).
- Ekmen, Selahaddin Eyüp ve Fırat, Muhammed Sabır. (2017), “Seçim Sistemlerinin Hükümetlere Etkisi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), s. 461-474.
- Euronews (2021), AK Parti'nin Seçim Sistemine Dair Değişiklik Önerileri Seçimleri ve İttifakları Nasıl Etkiler, <https://tr.euronews.com/>, (15.04.2021).
- Gözler, Kemal (2021), *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İstanbul: Ekin Yayınları).

- Heywood, Andrew (2014), *Siyaset*, (İstanbul: Adres Yayınları).
- Iversen, Torben ve Soskice, David (2006), “Electoral Institutions and the Politics of Coalitions: Why Some Democracies Redistribute More Than Others”, *American Political Science Review*, 100(2), s. 165-181.
- İlter, Emel ve Bulut Alper Tolga (2020), “Türk Siyasetinde Kadının Niteliksel Temsili: Meclis Faaliyetleri Üzerinden Sayısal Bir Analiz”, *Journal of Political Sciences*, 29(1), s. 165-188.
- Kıral, Bilgen (2020), “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), s.170-189.
- Kim, Jin Hyuk (2008), “A Welfare Simulation of Mixed-Member Electoral Systems”, *Public Choice*, 136(3-4), s. 447-456.
- Köker, Levent (2006), “Seçim Sistemleri ve Siyasi Çoğunluk”, *Anayasa Yargısı Dergisi* 22(01), s. 10-21.
- Laponce, J.A. (1957), “The Protection of Minorities By The Electoral System”, *The Western Political Quarterly* 10(2), s. 318-339.
- Manow, Philip (2011), “The Cube Role in a Mixed Electoral System: Disproportionality in German Bundestag Elections”, *West European Politics*, 34(4), s.773-794.
- Medzihorsky, Jan (2019), “Rethinking the D’hondt Method”, *Political Research Exchange*, 1(1), s. 1-15.
- Monroe, Burt (1995), “Fully Proportional Representation”, *American Political Science Review*, 89(4), s. 925-940.
- Nişancı, Şükrü ve Özdemir Abdülkadir (2017), “Dünyada Uygulanan Seçim Sistemleri Işığında Türkiye için Alternatif Seçim Sistemi Önerileri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), s. 723-745.
- Norris, Pippa (1997), “Choosing: Electoral Systems: Proportional, Majoritarian and Mixed Systems”, *International Political Science Review* 18(3), s. 297-312.
- Oder, Burak (1997), “1983’ten Bu Yana Seçim Sisteminde Yapılan Değişiklikler ve 4 Aralık 1995 Seçimi Sonuçlarının Çeşitli Varsayımlarla Değerlendirilmesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Dergisi*, 55(4), s. 85-110.

- Olgun, Kenan (2011), “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27(79), s. 1-36.
- Örs, Birsen (2006), “Siyasal Temsil”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 35(1), s. 1-22.
- Roskin, Micheal.G (2014), *Çağdaş Devlet Sistemleri Siyaset, Coğrafya, Kültür*, (İstanbul: Adres Yayınları).
- Sabuktay, Ayşegül (2009). “Yönetişim, Demokrasi ve Yerel Seçimler”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 4(9), s.72-86.
- Sandık Sonuçları ve Tutanaklar (2021), Cumhurbaşkanı ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, <https://sonuc.ysk.gov.tr/>, (30.04.2021).
- Sauger, Nicolas (2009), “Party Discipline and Coalition Management in the French Parliament”, *West European Politics*, 32(2), s. 310-326.
- Sarıkaya, Muharrem (2021), “Barajda Uzlaşma, Dar Bölgede Ayrılık”, <https://www.haberturk.com/>, (10.04.2021).
- Servi, Tayfun ve Erişoğlu Ü (2020), “Türkiye’deki Şehirlerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin İstatistiksel Analizi”, *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), s. 174-186.
- Shin, Jae Hyeok (2011), “The Choice of Electoral System in New Democracies: A Case Study of South Korea in 1988”, *Democratization*, 18(6), s. 1246-1269.
- Sönmez, Naim (2013), “Seçim Sisteminin Demokratikleştirilmesinin Bir Aşaması: 1950 Milletvekili Seçim Kanunu”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), s. 438-461.
- Tanör, Bülent (2017), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- TBMM (2020). *Dünyada Seçim Sistemleri*, TBMM Yayınları, Ankara.
- TBMM (2021), *TBMM Albümü 1920-2010, 2.Cilt 1950-1980*, <https://www.tbmm.gov.tr/>, (04.05.2021).
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019), *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, <https://www.bebka.org.tr/>, (01.05.2021).
- TDK (2021), *Seçim*, <https://sozluk.gov.tr/>, (09.04.2021).
- Tekin, Yusuf ve Okutan Mustafa Çağatay (2011), *Türk Siyasal Hayatı*, (Ankara: Orion Kitabevi).

- Toprak, Seydi Vakkas (2013), “İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(26), s.171-192.
- The Guardian (2021), German Election 2017: Full Results, <https://www.theguardian.com/>, (30.04.2021).
- The Guardian (2021), Election Results 2019: Boris Johnson Returned as PM with all Constituences Declared, <https://www.theguardian.com/>, (30.04.2021).
- Tunaya, Tark Zafer (1988), Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları).
- Tuncer, Erol (2006), “Türkiye’de Seçim Uygulamaları Sorunları Işığında Temsilde Adalet Yönetimde İstikrar İlkelerinin İşlevselliği”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23, s. 167-182.
- Tuncer, Erol (2001),” Dar Bölge Sistemi”, <http://www.radikal.com.tr/>, (05.05.2021).
- TÜİK (2012), Milletvekili Genel Seçim Sonuçları 1923-2011, Yayın No: 3685, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.
- United Kingdom Parliament (2021), Member of Parliament, <https://www.parliament.uk/>, (01.05.2021).
- Urdanoz, Jorge (2019), “John Stuart Mill and Proportional Representation. A Misunderstanding”, *Political Science*, 71(2), s. 158-171.
- Uslu, Ateş (2015), “Hür Dünyanın Saflarında”, Aytekin, Atilla ve Atılğan, Gökhan (Haz.), Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat (İstanbul: Yordam Kitap): 341-387.
- Uzeltürk Tahmazoğlu, Sultan (2006), “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Seçim Sistemi”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, 23, s. 237-278.
- Vowles, Jack (2015), “Legislative Accountability in a Mixed-Member System”, *Australian Journal of Political Science*, 50(2), s. 279-296.
- Yıldız, Abdülkadir (2018), “Seçim Sistemleri ve Türkiye’de Milletvekili Seçim Sistemine İlişkin Bir Öneri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(3), s. 113-153.

- Yüksek Seçim Kurulu (2021), Cumhurbaşkanlığı ve 27. Dönem Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, 30.04.2021.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021), 28 Mart 2004 Mahalli İdareler Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, 30.04.2021.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021), 29 Mart 2009 Mahalli İdareler Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, 30.04.2021.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021), 30 Mart 2014 Mahalli İdareler Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/>, 30.04.2021.
- Yüksek Seçim Kurulu (2021), 31 Mart 2019 Mahalli İdareler Genel Seçim Sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/tr>, 30.04.2021.
- Yüzbaşıoğlu, Necmi (1996), “Türkiye’de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Bunlara İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Nasıl Bir Seçim Sistemi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 55(1-2), s. 103-150.
- Zürcher, Erich Jan (2009), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (İstanbul: İletişim Yayınları).

YAYIN ETİĞİ İLKELERİ

I. Derginin Amacı

Literatüre bakıldığında siyaset ve yönetim olgusuna ilişkin çalışmaların başlıca sorunu, kuram ile uygulama arasındaki ilişkisizliktir. Genel akademik yaklaşım kuramsal çalışmayı, yazındaki -ve daha çok da İngilizce yazındaki- çalışmaları okuyup özetlemekle sınırlı kalmaktadır. Bir dizi makale, araştırma ya da kitabı gözden geçirip özetlemek işi kuramsal etkinlik olunca, ülkenin siyasi ve idari gerçekliğini araştırma işi, memlekete ait olguları hâlihazırda ortaya atılmış kuramların/modellerin cılız ışığında anlamlandırma çabasına eşitlenir. Bu, heyecansız ve renksiz bir test etme işidir; daha genel bir deyişle aktarma işlemidir. Oysa kuram ile uygulama bir bütündür. Araştırma soyuttan somuta yükselir; somut soyutlanır ve gerçeklik açıklanır. Heyecanlı iş, gerçekliği açıklama ve bu sayede yaşamı yeniden kurma gücü verecek genellemelere ulaşma işidir; daha genel bir deyişle yaratma işlemidir. Bu, üretilmiş kuram cümlelerini “alıp kullanmak”la değil, kuram cümlelerini “kurmak”la başarılabilir bir iştir. Başka modeller, kuramlar, okullar, ister güneyde ister kuzeyde üretilmiş olsun, ister antik ister çağdaş zamanlara ait olsun, kuramsal açıklama yeteneğimizin vazgeçilmez girdileri olarak çok değerlidirler. Bunları açıklama gücümüzün sınırlayıcılarına dönüştürmek, değerlerini teslim etmemek olur. MEMLEKET Siyaset Yönetim, araştırmacıların kuram-aktarıcı değil kuramcı olarak bir arada çalışabilecekleri bir alan yaratmayı amaçlamaktadır. Memleket Siyaset Yönetim hangi zamanda ve nerede olursa olsun, idari ve siyasi gerçekliğe ilişkin özgün sorular soran ve bu soruları derinlemesine araştıran çalışmaları yayımlamaktadır.

II. Etik Kurallar

MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi, Dergi’de yayımlanacak yazıların yayın sürecinde; yazarlar, hakemler ve editörlerden **Committee on Publication Ethics (COPE)**, **Açık Erişim Dergiler Dizini (Directory of Open Access Journals, DOAJ)** gibi kuruluşlar tarafından belirlenmiş **Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık İlkeleri ile En İyi Uygulamalar**'a bağlı kalmaları ve **Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma**

ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirtilen “bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler”de bulunmamalarını beklemektedir.

a) Açık Erişim: MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi, açık ve bedelsiz akademik yayıncılık ilkesine bağlıdır. Yazarlardan makale işleme, gönderme ve yayımlanma sürecinde bir ödeme talep edilmez. Her makaleye yayımlanma tarihinden itibaren derginin internet sayfası üzerinden hiçbir kısıtlama ve gecikme olmaksızın tam metin olarak erişilebilir.

b) İntihal: Başkalarının özgün fikirlerini, metotlarını, verilerini veya eserlerini bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseri gibi göstermek.

c) Sahtecilik: Bilimsel araştırmalarda gerçekte var olmayan veya tahrif edilmiş verileri kullanmak.

d) Çarpıtma: Araştırma kayıtları veya elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan cihaz veya materyalleri kullanılmış gibi göstermek, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek.

e) Tekrar yayım: Bir araştırmanın sonuçlarını ya da bir yazının özgün fikirlerini aynen ya da büyük oranda içeren ve daha önce yayımlanmış bir yazının benzerini sunmak.

f) Dilimleme: Bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla yazıda sunmak.

g) Haksız yazarlık: Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek veya olan kişileri dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini sonraki baskılarda eserden çıkartmak, aktif katkısı olmadığı hâlde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek, tez çalışmalarından üretilen makalelerde tez danışmanının ismine yazarlar arasında yer vermek,

h) Diğer etik ihlal türleri: 1) Destek alınarak yürütülen araştırmalar sonucu yapılan yayınlarda destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile bunların katkılarını belirtmemek, 2) Henüz sunulmamış veya savunularak kabul edilmemiş tez veya çalışmaları, sahibinin izni olmadan kaynak olarak kullanmak, 3) Yayınlarında hasta haklarına riayet etmemek, 4) İncelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri eser sahibinin açık izni olmaksızın yayınında kullanmak, 5) Bilimsel bir çalışma kapsamında yapılan anket ve tutum araştırmalarında katılımcıların açık rızasını almadan ya da araştırma bir kurumda yapılacaksa ayrıca kurumun iznini almadan elde edilen verileri yayımlamak, 6) Araştırmalarda, çalışmalara başlamadan önce alınması gereken izinleri yetkili birimlerden yazılı olarak almamak, mevzuatın veya Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin ilgili araştırmaya dair hükümlerine aykırı çalışmalarda bulunmak, 7) Araştırmacılar veya yetkililerce, yapılan bilimsel araştırma ile ilgili olarak muhtemel zararlı uygulamalar konusunda ilgilileri bilgilendirme ve uyarma yükümlülüğüne uymamak, 8) Bilimsel çalışmalarda, diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri ve bilgileri, izin verildiği lde ve şekilde kullanmamak, bu bilgilerin gizliliğine riayet etmemek ve korunmasını sağlamamak, 9) Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar kapsamında Etik Kurul izni almamak.

YAZIM İLKELERİ

MEMLEKET Siyaset Yönetim (MSY) 2006 yılında yayın hayatına başlayan ulusal hakemli statüde bir dergidir. 2011 yılından itibaren yılda iki sayı çıkan Dergi, ULAKBİM TR Dizin Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı ve IBSS'de yer almaktadır.

MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi yazarlardan, hakemlerden ve editörlerden yukarıda belirtilen etik ilkelere ek olarak aşağıda yer verilen sorumluluklara da uymasını beklemektedir.

I. Genel Kurallar ve Makale Değerlendirme Süreci

1. Yayın Kurulu makalenin derginin amaç ve yayın alanına uygun olmaması, etik ilkeler ya da yazar sorumluluklarına uyulmaması gibi durumlarda makaleyi hakemlere göndermeden ret kararı verebilir. Yayın Kurulu'nun makalenin kabulü konusunda hem içerik hem de biçim bakımından nihai karar hakkı saklıdır.

2. Yazılar, yayımlanmak üzere kabul edildiğinde MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi işleme, çoğaltma, temsil, basım, yayım, dağıtım ve internet yoluyla iletim de dahil olmak üzere her türlü umuma iletim haklarına sahip olacaktır. Bununla birlikte yazar(lar)ın patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü referans vermek kaydıyla ücret ödemeksizin kullanma hakkı, makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.

3. Dergiye gönderilen yazı, daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.

4. Dergiye gönderilen yazılardan yayınlanmayanlar yazara geri gönderilmeyecektir.

5. Dergiye gelen yazıların, yazım kurallarına uygun olması gerekmektedir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar

Yayın Kurulu'nca hakem değerlendirme süreci başlatılmadan reddedilecektir.

6. Gelen yazılar, Ithenticate, Turnitin, intihal.net vb. programlara yüklenerek hem içerik hem de biçim kapsamında etik incelemesine tabi tutulacaktır. Etik kurallara uygun olmayan yazılar Yayın Kurulu'nca hakem değerlendirme süreci başlatılmadan reddedilecektir.

7. Yazı önerileri, kör hakem değerlendirme sistemine göre değerlendirmeye alınacaktır. Asgari iki hakem incelemesi sonucunda yazının yayımlanıp yayımlanmayacağına Yayın Kurulu karar verecektir. Yazılar Yayın Kurulu'na ulaştıktan sonra en geç üç ay içinde yazara olumlu ya da olumsuz yanıt verilecektir.

8. Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç iki ay içinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.

9. Yazıların uzunluğu 8.000 sözcüğü geçmemelidir. Bu sınırı aşan yazılar Yayın Kurulu ve editör tarafından değerlendirilir.

10. Yazıların ilk sayfasında yazının başlığının Türkçe ve İngilizcesi ile birlikte 150 sözcüğü geçmeyen Türkçe ve İngilizce özeti ve yine Türkçe ve İngilizce 5 anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.

11. Yazarlar makalelerini gönderirken ayrı bir Word sayfasında unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adreslerini, telefon numaralarını, e-posta adreslerini ve ORCID (Open Researcher ve Contributor ID) numarasını bildirmelidir. (<http://orcid.org>)

12. Yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.

13. Yazılar, Dergipark üzerinden MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi'ne gönderilmelidir.

14. Sayılar için temalar belirlenebilir ve temalı sayının editörlüğünü Yayın Kurulu içinden biri üstlenebileceği gibi dışardan uzman bir kişi de üstlenebilir.

15. Tema konusu olan sayılarda tema konusu olan makalelere öncelik verilir. Tema dışı makale gönderen yazar(lar) yazılarının daha sonraki sayılarda yayınlanabileceğini kabul ederler.

16. MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi'nde bilimsel makalelerin yanı sıra "kitap incelemeleri"ne, sayı konuları ile ilişkili "belge çevirilerine" yer verilmektedir.

1. Yazarların Sorumlulukları

Yazarlar;

a) Sunulan makalenin yazar(lar)a ait özgün bir çalışma olduğunu,

b) Tüm yazarların bu çalışmaya fiilen katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,

c) Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,

d) Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,

e) Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan telif haklarını ihlal etmediğini,

f) Makalenin yayımlanması durumunda telif haklarını ücretsiz vermeyi,

g) Kör hakemlik kuralı çerçevesinde gizli kalması gereken hakemin kimliğinin tahmin edilmesi ya da öğrenilmesi durumunda vakit kaybetmeden editöre haber vermeyi taahhüt eder.

2. Hakemlerin Sorumlulukları

Hakemler;

- a) Nesnel ve tarafsız bir değerlendirme yapmalıdır.
- b) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması ya da uyuşması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde hakemlikten çekilmelidir.
- c) Gönderilen makaleyi değerlendirmeye yetkin olmadığı kanaatine sahip olduğunda ya da makul süre içinde değerlendirmeyi tamamlayamayacağını öngördüğünde hakemlikten çekilmelidir.
- d) Gizliliği ihlal etmemeli, makale değerlendirme sürecinde editör dışında makalenin yazarı(lar) ya da hakemleri olabileceğini tahmin ettiği kişilerle ya da konu ile ilgisi olduğunu düşündüğü üçüncü kişilerle makalenin kendisini ya da raporu paylaşmamalıdır.
- e) Değerlendirmesini tamamladığı ancak henüz yayımlanmayan bir makaleye ait herhangi bir veriyi kendi çalışmalarında kullanmamalıdır.

3. Editörlerin Sorumlulukları

Editörler;

- a) Bir makaleyi kabul etmek, reddetmek ya da düzeltilmesi için tekrar göndermek konusunda sorumluluğu Yayın Kurulu ile paylaşır.
- b) Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin, özgün nitelikte bilimsel araştırmaların, derlemelerin, kitap incelemelerinin ya da belgelerin usulüne uygun olup olmadığını, etik kurallar, genel kurallar ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol etmelidir.

c) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde editörlükten çekilmelidir.

d) Gizliliği ihlal etmemeli, ilgili yazar(lar), diğer editör(ler), Yayın Kurulu ya da hakemler dışında üçüncü kişilerle yazıyı paylaşmamalıdır.

e) Yayına kabul ettiği ancak henüz yayımlanmayan bir makaleye ait herhangi bir veriyi kullanmamalıdır.

f) Editör ve Yayın Kurulu tarafından belirlenen hakemlerin isimlerini yazarlardan saklamalıdır. Dergi editörünün ya da editörlerinin editörlük yaptığı sayıya gönderdiği makalenin hakemlik süreci Yayın Kurulu tarafından yürütülür. Yayın Kurulu üyelerinden birinin gönderdiği makalenin hakemlik süreci editör ile birlikte diğer Yayın Kurulu üyeleri tarafından yürütülür.

II. Yazım Kuralları

1. Yazı, Word formatında, 1.5 satır aralığında, ana bölümlerinde 12 punto; dipnot, özet, kaynakça, tablo, şekil gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünde ve Times New Roman karakterinde yazılmalıdır.

2. Giriş ve sonuç bölümleri dışında birincil düzey başlıklar (1, 2, 3,...) ikincil düzey başlıklar (1.1., 1.2, 1.3.), üçüncül düzey başlıklar (1.1.1., 1.1.2, 1.1.3) biçiminde gösterilmelidir.

3. Yazıda, genel olarak kısaltmaları ile kullanılan kurum adları ilk kullanımda açık olarak yazılırken yanında parantez içinde kısaltması verilmeli, tekrar kullanımlarda ise sadece kısaltması kullanılmalıdır. Örneğin: Dünya Bankası (DB) 1994 tarihli raporuyla da yönetim kavramını geliştirmeye devam etmiştir. DB bu raporda daha çok...

4. Yazı içinde yer verilen kitap, kitapçık, dergi, rapor, film, belgesel adları, her bir sözcüğünün ilk harfi büyük olacak

şekilde italik olarak, makale adları ise tırnak içinde ve her bir sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde normal yazılmalıdır.

5. Yazı içinde yer verilen tablo ve şekillerin her birine numara ve başlık verilme ve bu numaralı başlıklar 10 punto büyüklük ve bold olacak biçimde tablo ya da şeklin alt kısmına yazılmalıdır. Yazı içinde ilgili tablo ve şekillerden bahsedilirken de “Tablo-1’de görüldüğü üzere” ya da “Şekil-1’de gösterildiği gibi” şeklinde yazılmalıdır.

6. Yazı içinde yapılacak alıntılar birkaç cümleyi geçmiyorsa, eklenen ilgili paragrafın içine tırnak işareti içine alınarak eklenmelidir. Yapılan alıntı birkaç cümleyi geçen uzun bir alıntı ise bu durumda alıntı yine tırnak içinde olmak kaydıyla ayrı bir paragraf olarak yazılmalıdır. Böyle kullanıldığı durumlarda uzun alıntının büyüklüğü 10 punto yapılmalı ve bir tab tuşu girintisi içeriden yazılmalıdır.

7. Yazı içinde yapılacak yollamalar ayraç içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu yollama sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki yollamalarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Güler, 2016: 18).

Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine yollama yapılması durumunda:

(Güler, 2016a: 18); (Güler, 2016b: 110).

Kaynakçada:

Güler, Birgöl Ayman (2016), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi – Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*, (Ankara: İmge Yayınları).

Metin içindeki yollamada (makale):

(Alada, 2012: 15).

Kaynakçada:

Alada, Adalet Bayramoğlu (2012), “Erken Cumhuriyet Döneminde Bir Modernleşme Deneyimi: ‘Belediye’ ‘Mahalle’yi İkame Edebildi mi?”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 21 (1), s. 1-15.

b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Keleş ve Mengi, 2015: 34).

Kaynakçada:

Keleş, Ruşen ve Ayşegöl Mengi (2015), *İmar Hukukuna Giriş*, (Ankara: İmge Yayınları).

Metin içindeki yollamada (makale):

(Sezen ve Karasu, 1999: 28).

Kaynakçada:

Sezen, Seriy ve Koray Karasu (1999), “Belediyelerde Kadro ve İstihdam Yapısı”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8 (3), s. 20-55.

c) İkidenden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Akdoğan vd., 2013: 19).

Kaynakçada:

Akdoğan, Akif Argun, Aslı Akay, Mustafa Tamer ve Necla Kılınç (2013), *Türkiye’de Ulusal ve Yerel Planlama İlişkileri: Mersin İli Örneği*, (Ankara: TODAİE).

İkiden çok yazarlı makaleler de yukarıdaki örneğe göre kaynakçada yer alacak ve yollamalar da bu örneğe göre yapılacaktır.

d) Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki yollamada:

(Boratav, 2015: 56).

Kaynakçada:

Boratav, Korkut (2015), “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, Oral, Necdet (Der.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği: 1923-2013*, (Ankara: NoraBene Yayınları ve Bursa ZMO): 53-69.

e) Çeviri yayınlar:

Metin içindeki yollamada:

(Buharin, 2005: 37).

Kaynakçada:

Buharin, Nikolay, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Uğur S. Akalın), (İstanbul: Bağlam Yayınları).

f) Kurum yayınları:

Metin içindeki yollamada:

(DPT, 1989: 145).

Kaynakçada:

DPT (1989), *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1990-1994), (Ankara).

g) İnternet kaynakları:

Metin içindeki yollamada:

(Özgentürk, 2009).

Kaynakçada:

Özgentürk, Işıl (2017), “Yeniden Köy Enstitüleri”, https://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/696793/Yeniden_Koy_Enstituleri.html (14.03.2017).

Metin içindeki yollamada:

(Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada:

Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

h) Bunların dışında adı uzun çeşitli resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak yollamalarda, kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi için ÜKBAYEY, Devlet Memurları Kanunu için DMK gibi.

ı) Kaynakçada biçim, ilk satır normal satır başlangıcı, ikinci satırdan itibaren bir tab tuşu girinti verilecek şekilde olmalıdır.

j) Yollamalar dışındaki açıklamalar için dipnot kullanılmalıdır.